

Schaapskuddes in het natuurbeheer

Schaapskuddes in het natuurbeheer

Economische rentabiliteit en ecologische meerwaarde

B.S. Elbersen

A.T. Kuiters

W.J.H. Meulenkamp

P.A. Slim

Alterra-rapport 735

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2003

REFERAAT

Elbersen, B.S., A.T. Kuiters, W.J.H. Meulenkamp, 2003. *Schaapkuddes in het natuurbeer*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 735. 157 blz. 27 fig.; 22 tab.; 30 ref.

Aan de hand van literatuuronderzoek, informatie verzameld via enquêtes met schaapherders en interviews met terreinbeherende organisaties is een beschrijving gegeven van de ecologische meerwaarde van gescheperd schaapskuddebeheer en de economische rentabiliteit van de sector. De kenmerken van de sector, de organisatie van de bedrijfssystemen en de belangrijkste knelpunten en bedreigingen komen daarbij ook uitgebreid aan de orde. De conclusies spitsen zich toe op de financiële instandhouding van de sector en de wijze waarop de ecologische meerwaarde geoptimaliseerd kan worden. Aanbevelingen worden gegeven voor beleid, de sector en verder onderzoek

Trefwoorden: Schapen, schaapskuddes, natuurbeheer, begrazingsbeheer, economische rentabiliteit

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door €35,- over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 735. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2003 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info@alterra.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Inhoud	5
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
1.1 Kader en achtergrond	11
1.2 Probleem- en doelstellingen	12
1.3 Beleid	13
1.4 Leeswijzer	15
2 Cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarden	17
2.1 Geschiedenis van schaapskuddes in het Nederlandse landschap	17
2.2 Verspreiding van particuliere schaapskuddes over halfnatuurlijke landschappen in Nederland	19
2.2.1 Halfnatuurlijke gebieden met schaapskuddes	19
2.3 Cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarden van schaapskuddes	20
2.4 Conclusie	22
3 Ecologische meerwaarde geschepde schaapskuddes	23
3.1 Behoud en herstel van halfnatuurlijke landschappen met beweiding	24
3.2 Begrazing als proces	24
3.3 Geschepde versus standbeweiding	26
3.3.1 Gestuurde begrazing	27
3.3.2 Drukbegrazing	28
3.3.3 Mijden van kwetsbare terreindelen	28
3.3.4 Afvoer van voedingstoffen	28
3.3.5 Verspreiding diasporen en genetische uitwisseling	30
3.3.6 Verbinden en verweven	32
3.4 Typen grazers	34
3.4.1 Schaap	35
3.4.2 Rund	37
3.4.3 Paard	37
3.4.4 Geit	38
3.5 Schapenrassen	38
3.5.1 Kust- en heiderassen	38
3.5.2 Schapenrassen in het natuurbeheer	38
3.6 Herstelbeheer	41
3.6.1 Heide en stuifzanden	42
3.6.2 Kalk- en schraalgraslanden	43
3.6.3 Duingraslanden	43

3.7	Ervaringen met schapenbeweidning	43
3.7.1	Heide en stuifzanden	43
3.7.2	Droge duingraslanden en duinheiden	44
3.7.3	Droge schraallanden Zuid-Limburg	45
3.7.4	Schorren en kwelders	47
3.7.5	Dijken en stroomdalgraslanden	48
3.8	Relevante doelpakketten Programma Beheer	50
3.9	Onderzoek en monitoring	51
3.9.1	Onderzoek	51
3.9.2	Opzet beweidingplan en monitoringprogramma	52
3.10	Conclusies	52
4	Uitkomsten enquête en interviews	55
4.1	Bedrijfssysteem	56
4.2	Organisatie grondgebruik	66
4.2.1	Grondgebruik: stand van zaken	67
4.2.2	Houding terreinbeherende organisaties ten aanzien van inzet schaapskuddes voor beheer	70
4.3	Conclusies	78
5	Economische rentabiliteit	81
5.1	De economische kenmerken	81
5.2	Hoeveel inkomsten zou een schaapskudde moeten genereren om duurzame instandhouding van deze activiteit te garanderen?	91
6	Nabeschouwing	95
6.1	Meerwaarde van gescheperde schaapskuddes	95
6.2	Economische rentabiliteit	99
6.3	Knelpunten en bedreigingen	101
6.4	Aanbevelingen voor duurzame instandhouding	102
6.4.1	Beleidsaanbevelingen	103
6.4.2	Algemene aanbevelingen	105
6.4.3	Aanbevelingen voor verder onderzoek	107
6.5	Nawoord	108
	Literatuur	109
	Bijlagen	115
1.	Brief van staatssecretaris Faber aan de Landelijke Werkgroep Professionele schaapskuddehouders	117
2.	Voorbeelden schapenbegaasde terreinen	119
3.	Enquêteformulier schaapskuddehouders	123
4.	Gebruikte indeling van winst en verlies rekening	127
5.	Interviews met terreinbeheerders	129
6.	Verslag workshop 12 december 2002	147
7.	Overzicht geïnterviewde herders	157

Woord vooraf

Voor u ligt het rapport **schaapskuddes in het natuurbeheer- economische rentabiliteit en ecologische meerwaarde**. Het project is gefinancierd vanuit het programma 382 Regionale Natuurontwikkeling in opdracht van het Expertisecentrum-LNV en LNV-Directie Natuurbeheer. De directe aanleiding voor dit onderzoek is de invoering van het Programma Beheer in 2000 en de brief die voormalig Staatssecretaris Faber in mei 2001 naar de Landelijke Werkgroep Professionele Schaapskuddehouders (LWPS) stuurde. Daarin wordt toegezegd dat er een onderzoek zal worden uitgevoerd naar mogelijkheden om de financiële situatie van schaapskuddehouders te verbeteren, indien dit wordt gecombineerd met het realiseren van natuurwaarden.

Tijdens het onderzoek is intensief samengewerkt met de leden van de begeleidingscommissie, deze bestond naast de auteurs uit de volgende leden. Louis Fliervoet (Expertisecentrum-LNV), Rob Busink (Directie Natuurbeheer-LNV), Albert Kerssies (Natuurmonumenten, Zuidwest Drenthe), Erich Rhöse (Landelijke Werkgroep Professionele Schaapskuddehouders) en Teddy Bezuijen (Drents Landschap). Deze samenwerking verliep op prettige en constructieve wijze waarvoor wij de leden van de begeleidingscommissie hartelijk willen bedanken. Tevens bedanken we Kees Hendriks die ons vanuit het programma 382 alle vrijheid heeft gegeven dit onderzoek naar eigen inzichten uit te voeren. Buiten de auteurs zijn er nog andere collega's van Alterra geweest die een nuttige bijdrage aan het rapport hebben geleverd. Wij danken hen hiervoor, in het bijzonder Peter Smeets die als voorzitter ervoor zorgde dat de workshop in december uitstekend verliep.

Voor dit onderzoek werden 26 herders geënquêteerd en 7 terreineigenaren geïnterviewd. Ook leden van stichtingsbesturen zijn benaderd met vragen over de financiële situatie van de schaapskudde. Onder alle benaderde groepen was de bereidheid om aan het onderzoek mee te werken groot. Ook de opkomst tijdens de workshop in december was groot. Op zeer constructieve wijze zijn daar knelpunten van de sector besproken en oplossingen gezocht voor een duurzame instandhouding. Wij willen zowel de herders, de terreineigenaren, de stichtingsbesturen en andere belangstellenden die een bijdrage leverden aan dit onderzoek hartelijk bedanken voor hun medewerking en betrokkenheid.

Voor ons als onderzoeksteam is het mede hierdoor een boeiend onderzoek geworden waarbij we meer inzicht hebben gekregen in een unieke sector. Wij hopen dat dit rapport bestuurders, beleidsmakers, herders en terreinbeherende organisaties een leidraad geeft bij het maken van de juiste keuzes betreffende het faciliteren van het voortbestaan van een veelzijdige en unieke sector.

De auteurs

Samenvatting

In opdracht van het Ministerie van LNV is onderzoek uitgevoerd naar de economische en ecologische aspecten van gescheperde schaapskuddes in Nederland. De directe aanleiding voor dit onderzoek zijn de invoering van het Programma Beheer in 2000 en de brief die voormalig Staatssecretaris Faber in mei 2001 naar de Landelijke Werkgroep Professionele Schaapskuddehouders (LWPS) stuurde. Daarin wordt toegezegd dat er een onderzoek zal worden uitgevoerd naar mogelijkheden om de financiële situatie van schaapskuddehouders te verbeteren, indien dit wordt gecombineerd met het realiseren van natuurwaarden. Tevens kondigde LNV aan in gesprek te zullen gaan met pachters om de problemen van schaapherders ten aanzien van toegang tot gronden te bespreken. Daarbij is LNV van mening dat de problemen tussen pachters en verpachters primair onderling moeten worden opgelost, tenzij ecologische belangen op het spel staan.

De onderzoeksuitkomsten van dit rapport kunnen worden gebruikt om aanpassingen van het Programma Beheer ten gunste van beheer met gescheperde schaapskuddes te ondersteunen en te stimuleren. Op 12 december 2002 is als onderdeel van dit project een workshop georganiseerd waar herders, LNV-beleidsmedewerkers en vertegenwoordigers van terreinbeherende organisaties aan deelnamen. Op deze workshop zijn de voorlopige onderzoekresultaten gepresenteerd, knelpunten gesignaleerd en is gezamenlijk naar oplossingen gezocht. Het verslag van deze workshop maakt onderdeel uit van dit rapport.

In Nederland lopen ruim 30 gescheperde schaapskuddes rond. Ten behoeve van dit onderzoek zijn 26 herders van kuddes van particulieren, stichtingen en terreinbeherende organisaties ondervraagt. Gebleken is dat de kuddes vrijwel altijd bestaan uit traditionele rassen als Veluwe en Drentse heideschappen, Schoonebekers, Kempische heideschappen en Mergellanders. De kuddes variëren in omvang van gemiddeld 230 ooiën bij stichtingen tot 370 ooiën bij particulieren. De gebruikte terreintypen bestaan voor meer dan de helft uit droge heide, bijna een vierde uit vochtige heide en de rest uit natuurlijke graslanden en akkers. De graasdierdichtheid varieert van 1 ooi per ha bij particulieren tot nog geen 0,5 ooi per ha bij stichtingskuddes.

De belangrijkste ecologische waarde van een gescheperde schaapskudde is dat de herder de begrazing sterk kan sturen, verspreiding van diasporen wordt bevorderd, vershraling kan plaatsvinden en er een functionele samenhang op landschapsschaal gecreëerd kan worden. In halfnatuurlijke landschappen heeft gescheperde beweiding ecologisch meerwaarde boven standbeweiding.

Nadat in de jaren 1930-40 het veeweiden op heiden, graslanden, bossen en akkers vrijwel was verdwenen en natuurterreinen later sterk verruigden, kwam in de jaren '70 het beheer van halfnatuurlijke landschappen met grazers op. De noodzaak hiertoe werd tevens versterkt door de negatieve effecten van verdroging, vermesting en

verzuring op de natuurwaarden in veel terreinen. De grazers werden nu ingezet als beheerinstrument. Sindsdien is het areaal begraasde natuurterreinen gestaag toegenomen. Vanwege de veelal decennialange afwezigheid van enige vorm van beheer, waaronder beweiding, ging het in veel situaties feitelijk om herstelbeheer.

Gescheperde kuddes zijn niet alleen geschikt voor het reguliere beheer, maar kunnen vooral een functie vervullen bij het herstelbeheer door de stuurbaarheid van de graasdruk. De zaadvoorraad in de bodem is in veel gevallen een kritische succesfactor gebleken. Een schaapskudde kan bij uitstek een rol spelen bij de hervestiging van plantensoorten (en soms ook diersoorten) via de verspreiding van diasporen, al is dit in veel gevallen een langetermijnproces. Wat betreft het verschalings-effect van gescheperde kuddes moet men er rekening mee houden dat de afvoer van stikstof via de mest per schaap per jaar slechts 4 tot 6 kg bedraagt. De afvoer van stikstof via dieren (i.e. lammeren) sorteert een veel groter effect.

De meeste ecologische winst wordt behaald wanneer gescheperde kuddes zodanig worden ingezet dat heiden, natuurlijke graslanden en akkerland met elkaar worden verbonden. Kalkrijke akkers, droge heiden, kalkrijke zomen en kalkarme akkers zijn terreintypen met in ons land een hoog aantal Rode-Lijstsoorten.

De economische situatie blijkt, vooral voor particulieren weinig duurzaam te zijn. Zelfs in goede jaren haalt de gemiddelde particulier een inkomen dat niet veel hoger ligt dan het minimumloon. Voor de gemiddelde stichtingskudde geldt dat alleen in de laatste jaren een neutraal tot positief saldo is behaald. Voor beide typen kuddes geldt dat zij geen reserves kunnen opbouwen en daardoor tegenvallers, veroorzaakt door bijvoorbeeld MKZ of lage lamsvleesprijzen, of uitval van de herder door ziekte niet kunnen opvangen.

Structureel zou er een gezondere financiële basis en een meer duurzame samenwerking moeten komen tussen particulieren, stichtingen, terreinbeherende organisaties, lokale overheden, rijk en bedrijfsleven. Wanneer dit niet gebeurt, zal een veelzijdige sector, die ecologische, cultuurhistorische, recreatieve en educatieve waarden op een unieke manier verenigt, voorgoed uit Nederland verdwijnen.

1 Inleiding

1.1 Kader en achtergrond

Schaapskuddes spelen een rol bij het beheer van natuurterreinen in ons land. Vooral heidenen en halfnatuurlijke graslanden worden begraaasd door schaapskuddes. De eigenaar van de kudde haalt zijn inkomen onder meer uit de verkoop van lammeren, schapen (o.a. voor vlees) en wol, en uit vergoedingen voor het uitgevoerde natuurbeheer. Verder vormen landbouwsubsidies, zoals de ooi-premie en de regeling voor instandhouding van zeldzame huisdierrassen, een belangrijke bron van inkomsten. Bij de invoering in 2000 van het nieuwe subsidiestelsel voor (agrarisch) natuurbeheer, Programma Beheer, zijn knelpunten ontstaan voor met name particuliere schapenhouders met een kudde. Het beheren met een schaapskudde is geen natuurdoel op zich en als zodanig niet subsidiabel. Er kunnen beheersvergoedingen worden afgesloten voor het realiseren van natuurdoelen als natte of droge heidenen en verschillende typen graslanden. Houders van een schaapskudde komen hier in principe niet voor in aanmerking, omdat ze geen terreineigenaar zijn en veelal niet in het bezit zijn van een meerjarige beheersovereenkomst (pacht). De huidige beheersovereenkomsten worden doorgaans maar voor een jaar afgesloten. Als er beheersvergoedingen worden doorbetaald aan schaapskuddehouders betreft het meestal een deel van het ontvangen bedrag, omdat de eigenaren eerst hun eigen kosten ervan aftrekken. Bovendien moet er in een aantal gevallen ook nog pacht worden betaald en zijn de eventuele gewas/grasopbrengsten per af te sluiten natuurdoelpakket reeds verdisconteerd in de normkosten. Verder is het waarschijnlijk, dat de Ooi-premie binnen enkele jaren komt te vervallen. Dit samenspel van factoren zet de inkomsten van de schapenhouders onder druk. Ze hebben bij herhaling aangegeven dat duurzame instandhouding van schaapskuddes ten behoeve van het natuurbeheer, economisch niet langer haalbaar is.

De particuliere eigenaren van schaapskuddes hebben zich verenigd in de “Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouders” (LWPS). De LWPS heeft voordat het Programma Beheer in april 2000 ingevoerd werd de knelpunten voor de particuliere schaapskuddehouders aan de orde gesteld. Deze worden vooral veroorzaakt doordat er geen aandacht is voor beheer met schapen en al helemaal niet voor beheer met gescheperde kuddes. Dit geeft in de praktijk veel problemen. Met de invoer van het Programma Beheer kwam er nog een probleem bij doordat betaling alleen aan degene plaatsvindt die de grondeigenaar is of die een langdurige pachtovereenkomst voor de beheerde grond heeft. Deze problemen zijn in 2000 in twee brieven naar voormalig Staatssecretaris Faber aangegeven. Vervolgens is de LWPS uitgenodigd voor een gesprek met Faber. Daarnaast zijn LNV ambtenaren voor bedrijfsbezoeken bij schaapskuddehouders uitgenodigd. Als reactie stuurde Staatssecretaris Faber in mei 2001 een brief naar de LWPS (bijlage 1). Daarin staat dat er een onderzoek zal worden uitgevoerd naar mogelijkheden om de financiële situatie van schaapskuddehouders te verbeteren, indien dit wordt gecombineerd met het realiseren van natuurwaarden. Tevens kondigde LNV aan in gesprek te gaan met pachters om de problemen van schaapherders ten aanzien van toegang tot gronden te bespreken. Overigens is LNV van mening dat de problemen tussen pachters en verpachters primair onderling moeten worden opgelost, tenzij ecologische belangen op het spel staan.

De schapenhouders die zijn aangesloten bij de LWPS zijn van mening dat als er geen financiële verbetering voor deze groep komt, de schaapskuddes uit het Nederlandse landschap zullen verdwijnen. Ze gaan ervan uit dat dit niet mag gebeuren, omdat schaapskuddes recreatief aantrekkelijk zijn, een uniek onderdeel vormen van ons landschap en in het natuurbeheer een unieke rol vervullen, die niet ingevuld kan worden door begrazing binnen rasters en of andere beheersmethoden, zoals plaggen en maaien.

1.2 Probleem- en doelstellingen

Bovenstaande problematiek is vertaald in de volgende probleem- en doelstellingen voor het onderzoek

Probleemstelling

Door veranderingen in 2000 in het subsidiestelsel voor (agrarisch) natuurbeheer, het Programma Beheer, is een aantal veranderingen doorgevoerd die ongunstig zijn voor het inkomen van schapenhouders met een kudde. Ook wordt verwacht dat binnen enkele jaren de ooi-premie komt te vervallen. Samen zorgen deze ontwikkelingen ervoor dat de inkomsten van de schapenhouders sterk onder druk komen te staan. Het gevolg is dat het duurzaam instandhouden van een schaapskudde ten behoeve van natuurbeheer in de toekomst economisch niet langer haalbaar zal zijn.

Hoofddoelstelling

Het bovenstaande vraagt nadere studie naar de voorwaarden waaronder een schaapskudde ten behoeve van het natuurbeheer door particulieren op rendabele

wijze kan worden geëxploiteerd. Verder dient binnen de kaders van het Programma Beheer te worden nagegaan of er natuur- en/of landschapsdoelen zijn te onderscheiden, die afhankelijk zijn van begrazing met een schaapskudde, zodat een financiële vergoeding vanuit Programma Beheer kan worden overwogen.

Om deze hoofddoelstelling te realiseren zijn 4 subdoelstellingen geformuleerd:

Subdoelstellingen

- Beschrijving van de Nederlandse particuliere schaapskuddehouderijsector in relatie tot landschappelijke, recreatieve en cultuurhistorische waarden
- Beschrijving van de natuurdoelen die in het algemeen en in relatie tot het Programma Beheer gerealiseerd kunnen worden door begrazing met schaapskuddes.
- Beschrijving van de Nederlandse particuliere schaapskuddehouderijsector ten aanzien van het beheer van de schaapskudde en de economische resultaten van de bedrijfsvoering.
- Aanbevelingen formuleren over de wijze waarop de Nederlandse particuliere schaapskuddehouderijsector in stand kan worden gehouden.

1.3 Beleid

Door het beleid worden schaapskuddehouders gezien als sedentaire agrariërs die zich aan de betreffende wet- en regelgeving dienen te houden. Vooral de strenge mestwetgeving (Minas) beperkt de bewegingsvrijheid van de schaapskuddes, hetgeen de essentie van hun bedrijf aantast.

Schaapskuddes zijn voor hun voortbestaan in grote mate afhankelijk van subsidies. Het gevoerde beleid inzake deze subsidies is dan ook van groot belang voor de sector. In deze paragraaf zijn de verschillende subsidies die voor schaapskuddes van belang zijn samengevat.

Premieregeling voor het aanhouden van ooien ('Ooipremie')

De premieregeling heeft tot doel producenten van schapenvlees (lamsvlees) tegemoet te komen in een eventueel inkomensverlies. Dit is het gevolg van het binnen de Europese Unie gevolgde beleid van marktordening. In de EG trad op 20 oktober 1980 een gemeenschappelijke marktordening voor schapenvlees in werking. Om de productie en de begrotingsuitgaven te beheersen, is een zogeheten quotasysteem van premierechten ingevoerd, dat sinds het verkoopseizoen 1993 van kracht is. Schapenvleesproducenten die in aanmerking willen komen voor premie, moeten in het bezit zijn van premierechten. Daarnaast moeten ze voldoen aan een aantal algemene voorwaarden. Zo moeten alle ooien voorzien zijn van een oormerk van de Gezondheidsdienst voor Dieren. Als de betreffende schaapskuddehouder aan alle voorwaarden heeft voldaan, heeft hij per ooi recht op premie. Producenten van schapenvlees, waar de schaapskuddes van dit onderzoek toe behoren, krijgen een premie van €21 per ooi per jaar. Voor melkschapenhouders is de premie €16,8 per ooi per jaar. Voor bedrijven in probleemgebieden (vastgesteld door de Raad van de

Europese Unie) is de premie hoger (*premieregeling voor het aanhouden van oaien; LNV Laser*).

Subsidiegeregeling Natuurbeheer

In de afgelopen jaren heeft het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een herziening doorgevoerd van het 'groene' subsidiestelsel, genaamd Programma Beheer. Per 1 april 2000 zijn daaruit volgend twee nieuwe subsidieregelingen in werking getreden: de Subsidiegeregeling Natuurbeheer 2000 (SN) met als doel het ontwikkelen en beheren van natuurgebieden en de Subsidiegeregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN). Deze twee regelingen worden hier achtereenvolgens beschreven.

De doelen van de Subsidiegeregeling Natuurbeheer 2000 zijn kort samengevat:

- het duurzaam instandhouden en uitbreiden van het areaal bos en natuurterreinen;
- het versterken van de landschapskwaliteit binnen en buiten de Ecologische Hoofdstructuur;
- het belonen van de openstelling voor het publiek en het uitbreiden van de recreatiefunctie van terreinen;
- het subsidiëren van de inrichting van bos- en natuurterreinen;
- het compenseren van de waardedaling van de grond bij functieverandering;
- het stimuleren van de deelname van particuliere beheerders aan het bos- en natuurbeheer

Schapenhouders die over langjarige pachtovereenkomsten (6 jaar of langer) of eigen grond beschikken kunnen rechtstreeks aanspraak maken op een vergoeding voor natuurbeheer. Afhankelijk van welke kenmerken het gebied heeft dat ze beweiden en welke taken ze uitvoeren, komen ze in aanmerking voor een uitgebreid scala aan subsidies. Schaapskuddes komen voornamelijk in aanmerking voor de volgende basispakketten van subsidies: (half)natuurlijk grasland en heide. Voor halfnatuurlijk grasland ontvangt men een vergoeding van iets meer dan €177 per ha per jaar. Heide levert ongeveer €37 per ha op. Daarnaast kan men ook nog eens aanspraak maken op zogenaamde pluspakketten zoals voor grootschalige natuur met begrazing, natte heide en droge heide etc. (*subsidie regeling natuurbeheer 2000; LNV Laser*).

Subsidiegeregeling Agrarisch Natuurbeheer

Het doel van de Subsidiegeregeling Agrarisch Natuurbeheer is het ontwikkelen en instandhouden van natuur op landbouwgronden door voornamelijk agrarische ondernemers. Deze natuur kan bijvoorbeeld bestaan uit weidevogelpopulaties, akkerranden, graslandvegetatie, tijdelijk bos of landschapselementen. De schapenhouderijsector komt voornamelijk in aanmerking voor de volgende beheerspakketten: ontwikkeling kruidenrijk grasland, instandhouding kruidenrijk grasland en kruidenrijk grasland. Per grondsoort worden verschillende subsidiebedragen uitgekeerd. Zo krijgt men voor ontwikkeling van kruidenrijk grasland op veengrond € 740 terwijl men hiervoor op zandgrond € 863 ontvangt (*subsidiegeregeling agrarisch natuurbeheer; LNV Laser 2000*).

Subsidieregeling Zeldzame Landbouwhuisdierrassen

Het doel van de Subsidieregeling Zeldzame Landbouwhuisdierrassen (SZL 02) is het stimuleren van het houden van zeldzame landbouwhuisdierrassen die dreigen te verdwijnen. Dit wordt bewerkstelligd door de betreffende veehouders financieel te ondersteunen. Van de nog bestaande 770 Europese rassen van rund, paard en schaaap wordt bijna éénderde deel in de komende decennia bedreigd met uitsterven. Het ondersteunen van zeldzame landbouwhuisdieren is zowel voor het behoud van genetische variatie als vanuit cultuurhistorisch oogpunt van belang. De regeling is bedoeld voor de houders van zeldzame landbouwhuisdieren. De schapenrassen in de volgende tabel vallen binnen deze subsidieregeling, tevens zijn de aantallen aangegeven.

Tabel 1.1. Overzicht zeldzame Nederlandse schapenrassen met aantal individuen (situatie 2001).

Ras	Ooien	Rammen
Mergellandschaap	1500	175
Kempisch heideschaap	1750	75
Veluws heideschaap	1600	80
Schoonebeker	600	60
Drents heideschaap	840	75

Per grootvee eenheid (gve) ontvangt men € 120,25 subsidie. Een schaaap is 0,15 gve. Dus 100 schapen staan gelijk aan 15 gve en men zou bij een dergelijke omvang van de kudde recht hebben op iets meer dan € 1800(15*120,25)(*zeldzame landbouwhuisdierrassen; LNV Laser 2000*).

1.4 Leeswijzer

Bij de uitwerking van de doelstellingen van het onderzoek zijn de volgende stappen onderscheiden.

In hoofdstuk 2 wordt op basis van literatuuronderzoek beknopt de geschiedenis van schaapskuddes geschetst en worden de landschappelijke, cultuurhistorische en recreatieve waarden van schaapskuddes beschreven.

In hoofdstuk 3 wordt geanalyseerd wat de ecologische meerwaarde is van schaapskuddes.

De schaapskuddehouderijsector wordt in hoofdstuk 4 in kaart gebracht op basis van informatie die via interviews met schaapskuddehouders en terreinbeheerders is vergaard.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 5 de economische rentabiliteit van schaapskuddes behandeld.

Tot slot worden in het laatste hoofdstuk een aantal conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan voor de instandhouding van de sector. Hierbij is ook gebruik gemaakt van de uitkomsten van de workshop die als onderdeel van dit project in december 2002 is georganiseerd en waarvan het verslag als bijlage is toegevoegd.

2 Cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarden

2.1 Geschiedenis van schaapskuddes in het Nederlandse landschap

In Nederland worden heidevelden meestal direct geassocieerd met schapenbegrazing. Er bestaan echter ook andere landschapstypen die door deze traditionele vorm van begrazing sterk zijn beïnvloed. Te denken valt aan duingraslanden en -heiden, droge schraallanden in Zuid-Limburg, kwelders en schorren, en dijken en stroomdalgraslanden (zie ook paragraaf 2.2).

Oorspronkelijk kwamen in het Nederlandse landschap uitsluitend wilde hoefdieren voor (zie b.v. Bunzel-Drüke 2002). In welke mate het oorspronkelijke landschap overwegend gesloten bos was dan wel een halfopen parklandschap, is onderwerp van discussie (Vera 2000, 2002). In het Neolithicum, vanaf ca. 5000 voor Chr., ging de mens landbouwhuisdieren houden die op uitgebreide schaal op woeste gronden, zoals in bossen en op open plekken werden geweid. (Dirkx 1996).

Vanaf het moment dat de Romeinen naar ons land kwamen werd de invloed van de mens op de openheid van het landschap vooral bepaald door ontbossing en de ingebruikname van open delen voor akkerbouw en begrazing met landbouwhuisdieren. Tussen de Romeinse tijd en de Middeleeuwen wisselde de druk op bossen sterk door variaties in bevolkingsomvang waardoor er ook periodes waren waarin bos minder werd geëxploiteerd.

Toen gedurende de Middeleeuwen de bevolkingsgroei een hoogtepunt bereikte nam de druk op de bossen en weidegronden verder toe. Men ging voor het eerst regels opstellen voor het gebruik van de beheerde gronden. Dit kon echter niet voorkomen dat een groot gedeelte van de bossen voornamelijk in de dekzandgebieden aan het einde van de Middeleeuwen waren verdwenen. Runderen werden op de rijkere gronden geweid terwijl schapen vooral op de schralere gronden werden gehouden. In de winter als de runderen op stal stonden, mochten de schapen hun tekorten aanvullen op de betere gronden, zoals akkers. Schapen gingen tijdens de Middeleeuwen echter steeds vaker de runderen vervangen als gevolg van epidemieën van runderpest (Kampf 1996).

Het systeem waarin schapen werden gehouden was meestal zo ingedeeld dat overdag een herder de schapen weidde en 's nachts de beesten in de potstal werden gehouden waar ze een groot deel van de mest deponeerden. Deze mest werd vervolgens verkocht aan boeren in de omgeving. Doordat deze wijze van beheer gedurende vele honderden jaren bleef bestaan, ontstond er een uniek landschap van verrijkte akkers dicht bij de nederzettingen en verschraalde graasgronden op grotere afstand, met de daarvan afhankelijke bijzonder soortenrijke plantengemeenschappen.

Een grote impuls kreeg de schapenhouderij door de opkomst van de lakennijverheid. Deze industrietak breidde zich in de Late Middeleeuwen vanuit Vlaanderen uit tot in de Hollandse steden. Vanaf deze tijd ontving men hogere prijzen voor de wol. In het zuiden van Nederland nam de schapenhouderij al vanaf de veertiende eeuw toe om zich gedurende de zestiende eeuw uit te breiden tot het noorden. Zo liepen er rond 1500 al 100.000 schapen op de Veluwe. Dergelijke aantallen overtroffen de draagkracht van de gronden, zodat men allerlei regels ging opstellen. Zo mocht men op de veldgronden van Midden Nederland ruim twee schapen per ha veldgrond houden. Het grote aantal schapen en de gewoonte van de boeren om vegetatie af te branden zorgden er voor dat grote delen heide in stuifzand veranderde.

Tot de tweede helft van de 18de eeuw heeft het schaap een belangrijke rol gespeeld in ons land. Vanaf die tijd nam het aantal schapen in Nederland sterk af onder invloed van economische ontwikkelingen, zoals de concurrentie met de goedkopere Australische wol, die maakten dat inkomsten in deze sector sterk daalden. Deze afname werd later verder gestimuleerd door de introductie van kunstmest. Als gevolg hiervan werden grote delen van de traditionele weiden bestaande uit heiden, duinen, kalkgraslanden en rivierdalgraslanden niet meer voor begrazing gebruikt en werd tot ontginning overgegaan (Bokdam 2001, Edelman 1993). Slechts een klein gedeelte van deze gebieden is bewaard gebleven en wordt nu vaak als natuurterrein beheerd. Het gaat hierbij om ca. 60.000 ha, ongeveer 3% van het oorspronkelijke areaal. Deze heiden en stuifzanden (ca. 40.000 ha), open kustduinen (15.000 ha), kalkgraslanden (ca. 30 ha) en schrale rivierdalgraslanden (ca. 500 ha) vormen nu belangrijke habitats voor planten- en diersoorten, waaronder veel doelsoorten van het Nederlandse en Europese natuurbeleid (Bokdam, 2001).

Vanaf het einde van de 19de, begin 20ste eeuw beginnen de Nederlandse natuurbeschermingsorganisaties voormalige weidegronden voor natuurbeheer te verwerven. Deze gronden moesten worden beheerd, maar vanwege de slechte ervaringen met te intensieve begrazing van schrale gronden in het recente verleden, wilde men niet aan begrazing als beheerinstrument denken (Siebel & Piek, 2002). Veranderende inzichten hierin leidde vanaf de jaren '70 van de 20ste eeuw weer tot

een toename van grazers in natuurterreinen en werd er gestreefd naar herinvoering van traditionele beheerinstrumenten voor halfnatuurlijke landschappen, waaronder begrazing (Oosterveld 1975 en Siebel & Piek 2002).

2.2 Verspreiding van particuliere schaapskuddes over halfnatuurlijke landschappen in Nederland

2.2.1 Halfnatuurlijke gebieden met schaapskuddes

Schaapskuddes komen in Nederland voor in de volgende landschapstypen:

1. Heide en stuifzanden
2. Droge duingraslanden en duinheiden
3. Droge schraallanden Zuid-Limburg
4. Kwelders en schorren
5. Dijken en stroomdalgraslanden

Voor heidegebieden wordt in het LGN bestand (Landgebruikinventarisatie Nederland) een onderscheid gemaakt tussen: heideterreinen totaal (28000 ha), matig vergraste heideterreinen (9000 ha) en sterk vergraste heideterreinen (8000). Er is dus ca. 17.000 ha vergraste heideterreinen waar schapen zouden kunnen lopen (Alterra, 2000).

Droge schraallanden in Limburg zijn in de prehistorie ontstaan door het kappen van het oorspronkelijke bos. Na enkele jaren van akkerbouw werden de akkers door het vee beweid. Evenals op de heide, voorkwam het grazende vee de uitgroei van jonge bomen en struiken. Op droge plaatsen met kalksteen aan of dicht onder de oppervlakte en door het begrazingsregime ontwikkelden de weiden zich tot kalkgraslanden. De soorten die op deze gronden een groeiplaats vonden, waren afkomstig van rotsrichels, steppevegetaties uit Oost-Europa, mediterrane gebieden en van boomloze vegetaties langs de kust. Doordat het beheer, van extensieve begrazing eeuwenlang gelijk bleef, ontstonden er buitengewoon soortenrijke gronden. Vooral schapen waren verantwoordelijk voor de begrazing en zij deponeerden 's avonds de mest in de potstal. Ongeveer tegelijkertijd (rond 1900) met de andere gebieden in Nederland, verdwenen ook hier de schapen uit het landschap omdat de schapenhouderij economisch gezien niet meer rendabel was. De meeste kalkgraslanden zijn sinds die tijd omgezet in hoog productieve en soortenarme raaigrasweilanden waarin nog uitsluitend algemene of zeer algemene plantensoorten voorkomen. De nog overgebleven kalkgraslanden zijn te beschouwen als eilanden in het cultuurlandschap. Deze restanten zijn zo klein dat in een aantal gebieden begrazing met kuddes niet meer mogelijk is. Maaien is dan de aangewezen beheersmethode (Willems 1983). Er zijn in Zuid-Limburg een twintigtal kleine kalkgraslandterreinen als natuurterrein bewaard gebleven, variërend in grootte van enkele tot maximaal 5 ha, met een totaal oppervlak van ca. 30 ha (Bobbink & Willems, 2001).

Sinds de Middeleeuwen komen er in de Nederlandse polders grote aantallen polderschappen voor. Vooral op gronden met een geringere productiviteit zijn schappen beter te gebruiken dan runderen. In Friesland, Groningen en Zeeland worden ook schappen buitendijks gehouden, omdat er vanwege het hoge zoutgehalte van het drinkwater geen runderen kunnen worden gehouden. Schappen trekken zich hier niets van aan. Als er maar voldoende gras aanwezig is, hoeven ze niet te drinken.

Begrazing van kwelders zorgt ervoor dat deze niet verder dichtgroeien met soorten als strandkweek. Hierdoor blijven de karakteristieke zilte vegetaties en vegetaties van ontziltende milieus behouden. Het Zilver schoonverbond en zilte vormen van Kamgrasweide zijn hier voorbeelden van. Dit is ook van belang voor het behoud van een gunstig broedbiotoop voor steltlopers en sterns, en een gunstig foerageergebied voor ganzen en smienten. Bij hoge waterstanden gaan de schappen de duinen in zodat ze de poten droog houden (Siebel & Piek 2001). In Nederland is er ca 7.600 ha aan kwelders (Alterra 2000).

Al eeuwen worden er in het door water bedreigde Nederland voor het beheer van dijken gebruik gemaakt van schappen. De schappen zorgen ervoor dat het gras kort blijft en de zode aangetrapt wordt, zodat de dijk in goede conditie blijft. Deze traditionele vorm van begrazingsbeheer in combinatie met weinig tot geen bemesting met kunstmest, heeft op veel plaatsen bloemrijke dijken doen ontstaan, zoals op diverse plaatsen in Zeeland. Helaas zijn door wijzigingen in het beheer (o.a. uit begrazing nemen) veel van deze waardevolle begroeiingen in de vorige eeuw verloren gegaan.

2.3 Cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarden van schaapskuddes

In het drukker wordende Nederland hebben mensen steeds meer behoefte om de rust op te zoeken. Eigenaren van natuurterreinen en schaapskuddehouders spelen hier op in door steeds meer activiteiten rondom de schaapskuddes en schaapskooien te organiseren. Demonstraties schapendrijven, meelopen met de herder, lammetjesdagen, schaapscheerderfeesten, en exposities van kunst in de schaapskooi zijn voorbeelden van activiteiten die worden ondernomen. Schappen spreken tot de verbeelding van jong en oud. Zeker wanneer de lammetjes nog klein en dertel zijn, beleven bezoekers veel plezier aan het kijken naar de dieren. Als mensen een herder met zijn dieren zien, lijkt het alsof de tijd heeft stilgestaan. Een groot deel van de activiteiten die men organiseert wordt dan ook goed bezocht. De recreatieve markt is duidelijk een markt waarop schaapskuddes hoge ogen kunnen gooien en dit ook doen. Uit de interviews met de herders en de terreinbeherende instanties is gebleken dat er een opgaande lijn zit in het aantal mensen dat een bezoek brengt aan een schaapskudde of aan activiteiten die vanuit schaapskuddes worden georganiseerd.

Dat schaapskuddes tot de verbeelding van mensen spreken en daardoor een goed instrument zijn bij recreatieve activiteiten, hangt samen met de verschillende waarden die in een schaapskudde verenigd zijn. Zo is het duidelijk dat er een historische waarde aan schaapskuddes verbonden is. Daarnaast waarderen mensen

schaapskuddes ook vaak doordat er met levende dieren wordt gewerkt wat veel mensen om verschillende redenen aanspreekt. Tot slot is er ook een relatie tussen begrazing en landschap, omdat door begrazing kwaliteiten in het landschap worden gecreëerd die veel mensen aantrekkelijk vinden.

Cultuurhistorische waarde

Uit het voorgaande is duidelijk gebleken dat schaapskuddes al sinds vele eeuwen onlosmakelijk verbonden zijn met het Nederlandse landschap en daardoor een belangrijke cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Onderzoek van Van den Berg en Casimir (2002) onderstreept dat de aanwezigheid van cultuurhistorische waarden de waardering van een gebied door recreanten vergroot. Zo roept het zien van een schaapskudde in een heidelandschap bij veel recreanten een herinnering op aan hoe het vroeger was. Bij veel mensen zijn dat soort herinneringen belangrijk voor hun culturele identiteit.

De aantrekkelijkheid van dieren voor mensen:

De waardering van schaapskuddes door recreanten wordt ook nog verder onderstreept door de positieve invloed die dieren in het algemeen en landbouwhuisdieren in het bijzonder, op veel mensen hebben. Uit een onderzoek naar de betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening (Hassink 2002) bleek bijvoorbeeld dat mensen het prettig vinden om met dieren om te gaan omdat ze verschillende kwaliteiten bieden. Zo doen dieren een appèl op het zorgen en bieden van veiligheid, ze bieden een uitdaging als men er iets mee wil doen, bieden ontspanning, en prikkelen de zintuigen omdat het levende wezens zijn die bewegen, geluiden maken en geuren afscheiden.

In het geval van schaapskuddes kan worden gesteld dat de lammetjes die in het voorjaar geboren worden de sterkste aantrekkingskracht op mensen hebben. Wellicht hangt dit samen met de lentesfeer die lammetje oproepen en het koddige gedrag die ze tentoonspreiden. Daarbij komt dat schapen en lammeren geen gevaarlijke dieren zijn. Ze bijten, schoppen en springen niet. Bij overjarige rammen kan wel eens agressief gedrag voorkomen, maar deze beesten lopen meestal niet mee in een schaapskudde. Tot slot kan nog worden opgemerkt dat het drijven van schapen door honden van de herder veel interesse van het publiek opwekt omdat mensen onder de indruk zijn van de uitingen van het natuurlijke gedrag bij deze activiteit door zowel de honden als de schapen.

Landschappelijke waarde

Hoewel de meningen uiteenlopen over de precieze effecten van extensieve begrazing op het landschap, is het algemeen geaccepteerd dat begrazing zorgt voor meer openheid en afwisseling. Een grotere variatie in horizontale en verticale structuren schept ook de voorwaarden voor een hogere diversiteit aan plant- en diersoorten. Uit onderzoek is gebleken dat halfopen landschappen het meest door mensen worden gewaardeerd. Zo toonde Ulrich (1986) aan dat mensen de voorkeur geven aan landschappen met wijde gezichtsvelden zoals park- of savanneachtige landschappen. Daarnaast geven mensen de voorkeur aan landschappen waarin niet alleen natuurlijke elementen voorkomen, maar waarin ook zichtbare bewijzen van weliswaar beperkte menselijke invloed zichtbaar is. De variatie in het landschap veroorzaakt door de

onderlinge afwisseling van verschillende habitats als bossen, graslanden en heidevelden zeer hoog in de waardering van bezoekers (Van den Berg 1999).

2.4 Conclusie

Schaapskuddes zijn van oudsher en ook thans nog onlosmakelijk verbonden met het Nederlandse landschap. Schaapskuddes vervullen vanuit cultuurhistorisch, recreatief en landschappelijk oogpunt een belangrijke rol. In hoeverre dit ook het geval is voor ecologische waarden wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

3 Ecologische meerwaarde gescheperde schaapskuddes

In dit hoofdstuk wordt aangegeven wat de ecologische meerwaarde is van gescheperde schaapskuddes. Na een algemene beschouwing over begrazing als proces en de rol die grazers spelen bij het behoud en herstel van halfnatuurlijke landschappen (paragraaf 3.1 en 3.2), wordt vooral ingegaan op het verschil in effect van gescheperde versus standbeweiding (paragraaf 3.3) en wordt stilgestaan bij de betekenis van gescheperde schaapskuddes voor het herstelbeheer (paragraaf 3.6). Er wordt een korte ecologische typering gegeven van het schaap als grazer in vergelijking tot andere soorten grazers (paragraaf 3.4), gevolgd door een beschrijving van de belangrijkste schapenrassen die worden ingezet bij het hedendaagse natuurbeheer (paragraaf 3.5). Op basis van literatuuronderzoek zijn de belangrijkste ervaringen met schapenbeweiding in halfnatuurlijke landschappen, die traditioneel met schapen werden beweid, samengevat (paragraaf 3.7). Er wordt aangegeven voor welke beheerpakketten uit het Programma Beheer schapenbeweiding relevant is (paragraaf 3.8). Tenslotte worden aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek (paragraaf 3.9), waarna de belangrijkste conclusies van dit hoofdstuk worden gepresenteerd (paragraaf 3.10).

3.1 Behoud en herstel van halfnatuurlijke landschappen met beweiding

Onze halfnatuurlijke landschappen kennen in het algemeen hoge natuurwaarden. Voorbeelden zijn de soortenrijke stroomdalgraslanden, de kalkgraslanden van het Limburgse heuvelland en de vroongronden langs de binnenduinrand. Veel van deze graslanden zijn ontstaan als gevolg van eeuwenlange beweiding met vee. Op de armere gronden speelde vanouds het weiden met schaapskuddes en belangrijke rol, terwijl op de wat rijkere gronden vooral runderbeweiding werd toegepast.

Het huidige beheer van de halfnatuurlijke landschappen is gericht op behoud en herstel van de karakteristieke natuurwaarden met een vaak hoge soortdiversiteit. Veel terreinen werden decennialang niet of te extensief beheerd, waardoor vervilting, verruiging of verhouting van de vegetatie was opgetreden. Tot eind 40-er jaren van de vorige eeuw was de algemene opvatting binnen de natuurbescherming dat natuur het beste af was met zo min mogelijk menselijk ingrijpen. Het was Westhoff die in een voordracht in 1949 voor het eerst het begrip 'halfnatuurlijk landschap' introduceerde (Westhoff 1949). Daarbij bepleitte hij dat voor het beheer van halfnatuurlijke landschappen het traditionele beheer zo goed mogelijk zou moeten worden voortgezet: maaien waar gemaaid werd en extensief beweiden waar dat de aanpak was. Het duurde tot begin jaren 70 van de vorige eeuw voordat beweiding werd geïntroduceerd in natuurterreinen (Oosterveld 1975) als beheermaatregel. Daarbij werden runderen, paarden, schapen en soms ook geiten ingezet, vaak in de vorm van gecombineerde begrazing. Het beheer van halfnatuurlijke terreinen was gericht op behoud en herstel van de abiotische en biotische verscheidenheid in termen van milieugradiënten en levensgemeenschappen. Dit wordt aangeduid met de term *patroonbeheer*. Niet zelden betreft het betrekkelijk kleine, geïsoleerde terreinen die omgeven worden door een intensief gebruikt cultuurlandschap¹.

3.2 Begrazing als proces

Herbivoren hebben door het betreden, bemesten en bevreten van de vegetatie, effect op de structuurvariatie, de soortensamenstelling en de ontwikkeling van de vegetatie en op de ruimtelijke verdeling van nutriënten.

Bodemverdichting

Betreding door vee leidt tot bodemverdichting. Daardoor neemt de doorluchtbaarheid van de bovenste bodemlaag af, evenals het vochtopnemende vermogen. Er ontstaat een vast vegetatiedek, zoals op schapenbegaasde

¹ Bij het beheer van grotere natuurreservaten met als doelstelling het zo ongestoord mogelijk laten verlopen van natuurlijk processen, geniet het gebruik van inheemse soorten herbivoren de voorkeur. Het betreft natuurreservaten met een oppervlak van >500 ha, de zogenaamde begeleid of nagenoeg natuurlijke eenheden. Aan begrazing als natuurlijk proces wordt met zo min mogelijk tussenkomst van de mens maximaal ruimte geboden. Deze vorm van beheer, waarbij zelfregulatie van het systeem centraal staat, wordt aangeduid als *procesbeheer*.

dijkhellingen. Door vertrapping van de vegetatie kan de bodem ook worden blootgesteld aan de eroderende werking van water en wind. Dit treedt vooral op bij overbegrazing.

Micromilieus

Begrazing creëert micromilieus zoals veepaadjes, opengetrapte plekken en mierenbulten. Dit leidt doorgaans tot een grotere verscheidenheid aan planten- en diersoorten.

Concurrentieverhouding tussen soorten:

Begrazing resulteert in de uitbreiding van soorten die goed zijn aangepast aan betreding (tredplanten) en bemesting (nitrofiële soorten), kenmerkend voor ruderaal milieu's en gewapend zijn tegen vraat (stekelige, doornige, taaie, giftige of sterk riekende en aromatische soorten). Lokaal nemen tredplanten en nitrofiële soorten toe als gevolg van respectievelijk vertrapping en bemesting. Soorten van tredgemeenschappen en van mantel- en zoomgemeenschappen zijn veelal goed aangepast aan de invloed van grote hoefdieren. Als resultaat van een lange periode van co-evolutie tussen planten en herbivoren zijn complexe levensgemeenschappen ontstaan, waarbij zoöchorie en vraatresistentie bij planten en selectiviteit van de herbivoren belangrijke aanpassingen zijn.

Transport diasporen

Herbivoren dragen bij aan de dispersie van plantensoorten door transport van zaden en vruchten via vacht, hoeven en mest. Aanpassingen aan zoöchore verspreiding zijn haakvormige aanhangsels aan kelkbladeren, zaaddozen en zaden, of een slijmlaag op zaden waardoor deze stevig vastplakken (hoeven).

Structuurvariatie

In een graslandvegetatie ontstaat door begrazing een mozaïekpatroon van kort begraasde delen, die door veepaadjes met elkaar zijn verbonden, afgewisseld met hogere, ruige plekken. De structuurvariatie in zowel het horizontale als het verticale vlak wordt bevorderd, mits de graasintensiteit niet te hoog is. Dit heeft een gunstige uitwerking op veel diersoorten die gedurende hun levenscyclus vaak meerdere milieus op korte afstand van elkaar nodig hebben voor groei, beschutting, reproductie en overwintering.

Nutriënttransport en -afvoer

Doordat de vegetatie als gevolg van begrazing opener wordt valt er ook meer licht op de bodem. Dit leidt in het algemeen tot een versnelde mineralisatie van organisch materiaal. Moeilijker afbreekbaar plantenmateriaal wordt omgezet in eenvoudiger verteerbare mest. Vooral in zandige bodems kan dit leiden tot versnelde uitspoeling van voedingsstoffen. Daarnaast kan vooral via vervluchtiging uit de urine veel van de via het voedsel opgenomen stikstof uit het systeem verdwijnen. Ruimtelijk leidt begrazing tot een transport van voedingsstoffen van de voorkeurgraasplekken (grasland, heide) naar plekken waar wordt gerust of geschuld (bos, hoog struweel). Dit proces van herverdeling treedt ook op bij het beweiden met gescheperde kuddes, waarbij de begraasde terreinen worden verschaald doordat een groot deel van de

mest wordt geconcentreerd in de (pot)stal en evenals een deel van de dieren wordt afgevoerd.

Vegetatieontwikkeling

Het tempo waarin successie plaatsvindt van open grazige naar struweel- en bosrijke begroeiingen wordt vertraagd en bij hoge graasdruk kan de successie tijdelijk zelfs geheel worden verhinderd (fixatie). Tegelijkertijd kan de uitbreiding van struweel vanuit grasland door begrazing worden bevorderd. Begrazing gaat in het algemeen strooiselophoping tegen. Vooral in situaties waarin een vervilte grasmat kort wordt afgegraasd en door betreding of het krabben met hoeven open plekken worden gecreëerd, ontstaan gunstige kiemingsomstandigheden voor veel houtige plantensoorten. De verdere ontwikkeling daarentegen kan door begrazing worden vertraagd of bij hoge graasdruk zelfs tijdelijk verhinderd.

3.3 Gescheperde versus standbeweiding

Het opnieuw invoeren van beweiding in natuurterreinen gebeurt doorgaans door dieren los te laten binnen een afgerasterd deel van het terrein, de zogenaamde raster- of standbeweiding. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen zomer-, winter- of jaarrondbeweiding. Bij zomerbeweiding wordt de vegetatie gedurende het groeiseizoen begraasd, meestal zo intensief dat de vegetatie kort afgegraasd de winter ingaat. Bij winterbeweiding krijgt de vegetatie gedurende de groeiperiode de ruimte om tot bloei en zaadzetting te komen en wordt pas afgegraasd nadat de zaadzetting is voltooid. Bij jaarrondbeweiding wordt gedurende het groeiseizoen de vegetatie extensief begraasd, waarbij niet alle biomassa wordt weggenomen. Er moet voor de dieren voldoende voedsel overblijven om de winter door te komen. Vanwege de geringe kwaliteit van het wintervoedsel (hoog vezelgehalte, lage nutriëntgehalten, geringe verteerbaarheid), worden door de dieren meestal ook knoppen en twijgen van struweelsoorten en bosverjonging meegenomen. Deze drie vormen van stand- of rasterbeweiding hebben een geheel verschillende uitwerking op de vegetatie. Echter, bij al deze beweidingregimes bepalen de dieren waar ze wel of niet grazen en wat de favoriete schuil- en rustplaatsen zijn. Als gevolg hiervan ontstaan binnen een terrein graasgradiënten waarbij bepaalde plaatsen worden verschaald en andere worden verrijkt. Een bijzondere vorm van rasterbeweiding is het systeem van omweiden, waarbij terreinen of terreindelen periodiek worden beweid binnen een vast of verplaatsbaar raster. Dit wordt ook wel wisselbeweiding genoemd.

Bij beweiding met een gescheperde kudde, tegenwoordig bestaand uit schapen², bepaalt de herder (meestal in samenspraak met de terreinbeheerder) welke terreingedeelten intensief worden begraasd en welke niet, en vooral ook in welke delen van het jaar dit gebeurt. Gescheperde beweiding, wat heden ten dage vooral wordt toegepast op heidevelden, dijkhellingen en sinds eind jaren tachtig op de

² Binnen de traditionele agro-pastorale bedrijfsvoering was het weiden met runderen en varkens evenzeer algemeen gebruik, vooral op de wat rijkere gronden en in bossen. Deze vorm van beweiding wordt in het hedendaagse natuurbeheer niet meer toegepast.

schraallandcomplexen van het Zuid-Limburgse heuvelland, moet vooral worden beschouwd als voortzetting van traditionele landgebruikvormen. Onder leiding van de herder werden de dieren naar de graasgronden geleid, de zogenaamde woeste gronden bestaande uit graslanden, heiden en bossen. Vaak werd met de kudde over grote afstanden getrokken. Ook de bermen van paden en wegen waar de kudde langs trok werden daarbij meebegraasd. In bepaalde delen van het jaar werden ook de akkers begraasd. Dit gold bijvoorbeeld voor de wintergraanakkers waar beweiding in het voorjaar het gewas beter deed uitstoelen. In het najaar, na de oogst, werden de akkers nogmaals beweid, waarbij het vee de stoppels afgraasde.

De traditionele heerdgang

Vroeger werden ook bij het transport van de gemeste schapen van de graasgebieden naar de plaats van aflevering, veelal een marktplaats, vaak grote afstanden afgelegd. Burny (1999) beschrijft voor de Kempen dat "men naar al die verschillende heiden trok, door de heide zelf en langs de wegen. Kwam men langs akkerland, dan trok men op de rein tussen twee velden door". Aan het begin van de vorige eeuw gebruikte men niet alleen de heide, maar "trok men vooral langs wegen en in de dennenbossen"; "Hij bleef niet met de schapen langs de wegen [...]. Hij ging ermee in de heide en in de 'wildernis'"; "De schapen liepen langs de wegen en aten 'het laatste spierke gras'"; "hij [...] ging ook af op mals jong gras in de bossen. De schapen liepen ook in de eikengrachten. Na de oogst trok hij met zijn kudde op de velden. Daar groeide wat nieuw koren dat door de schapen afgegeten werd. [...] hij kwam ook op de beemden [...]"; "De schapen aten gras langs de wegen en in de houtgrachten"; "Wel zeker is dat ze ook de eikels langs de wegen opaten"; "Het was niet goed elke dag op dezelfde plaats langs te trekken want de planten moesten na het voorbijtrekken van de kudde eerst opnieuw groeien".

Voor de verbinding tussen heide en akkers, dus tussen de gebieden waar in feite de nutriënten werden verzameld en waar ze werden verbruikt, is het goed te benadrukken dat ook de akkers werden gebruikt. Burny (1999) meldt dat "Schapen [...] na de oogst op de stoppel [kwamen]. Ze aten er de achtergebleven aren, haverbellen, jong koren dat uit de achtergebleven zaden opschoot, en kweekgras". " [...] soms vroegen de boeren [de scheper] in de lente met zijn kudde op de jonge rogge te komen. De schapen aten de topjes van het jonge koren af [als het in de lente te vlug omhoog groeide]". "De schapen graasden op de stoppel na de oogst, op de beemden, op de heide en langs de wegen".

Hieronder worden de belangrijkste verschillen met standbeweiding aangegeven.

3.3.1 Gestuurde begrazing

Bij gescheperde beweiding vertrekt de kudde dus iedere dag vanuit de schaapskooi en keert daar aan het eind van de middag weer terug of trekt door van het ene terrein naar het volgende. De herder bepaalt welke graasgronden in welk deel van het jaar worden beweid en met welke intensiteit. De herder stuurt dus in belangrijke mate in het ontstaan en de ontwikkeling van graasgradiënten. Zowel onder- als overbegrazing kan door de herder worden voorkomen. Er vindt sturing plaats in ruimte en tijd

(periodieke beweiding). Van groot belang bij gescheperde beweiding zijn de rustpozen tussen de verschillende beweidingsrondes gedurende welke veel plantensoorten tot bloei en zaadzetting kunnen komen.

3.3.2 Drukbegrazing

Een speciale vorm van gestuurde begrazing is druk-, piek- of stootbegrazing. Sterk verruigde of vergraste begroeiingen worden gedurende korte tijd intensief begraasd. Deze behandeling moet soms meerdere jaren achtereen of om de zoveel jaar worden herhaald. Er wordt een kortgrazige vegetatie gecreëerd, waardoor gunstige omstandigheden ontstaan voor de kieming en vestiging van veel plantensoorten. Dit is met succes toegepast in vergraste duingraslanden (Mourik 2002) en vergraste heidevelden. Bij deze methode wordt vaak gebruik gemaakt van verplaatsbare rasters (flexienetten).

3.3.3 Mijden van kwetsbare terreindelen

Kwetsbare terreindelen (bijv. vennen), meestal gelegen op vochtige of natte plaatsen, kunnen worden gemeden. Ook kunnen terreindelen met zeldzame en tred- of begrazingsgevoelige soorten (bv. orchideeën) gedurende de bloei- en zaadzettingsperiode worden gemeden. Bij standbeweiding zien we vaak dat de begrazingsgevoelige soorten het onderspit delven. Ze komen niet langer tot bloei en zaadzetting en leggen vroeg of laat het loodje. Vooral begrazingsresistente soorten met stekels, doornen of gifstoffen, harde grassen en rozetvormende soorten krijgen dan de overhand.

3.3.4 Afvoer van voedingstoffen

Bij standbeweiding bepalen de hoefdieren grotendeels zelf waar de favoriete graasplekken zijn en welke terreindelen worden gemeden. Er ontstaan in een terrein vaste looproutes en graasgradiënten, samenhangend met factoren als voedselaanbod en -kwaliteit en drinkplaatsen. Op de favoriete rust- en schuilplaatsen vindt vaak verrijking van nutriënten plaats in de vorm van mest en urine, terwijl op plaatsen waar frequent wordt gegraasd er een netto afvoer van nutriënten is. Er is sprake van een herverdeling van voedingstoffen. Bij de kleinere natuurreservaten komt dit proces nauwelijks tot expressie, omdat de dieren overal frequent komen. Begrazing als zodanig resulteert wel in een afvoer van voedingstoffen, doordat een belangrijk deel van de stikstof in de urine vervluchtigt in de vorm van ammoniak. Uit stalproeven is gebleken dat 43-71% van de opgenomen stikstof wordt uitgescheiden via de urine en 27-38% via de faeces (Snadek *et al.* 2001, Smith *et al.* 2001). Meer dan de helft van de via het voedsel opgenomen stikstof verdwijnt dus door vervluchtiging uit de urine.

Bij gescheperde begrazing vanuit een schaapskooi vindt transport van voedingsstoffen plaats van de graasgronden naar de stal. Immers, bij het verblijf gedurende de avond, nacht en vroege ochtend wordt in de kooi of de kraal mest gedeponerd en geürineerd. De afnemende begrazingsdruk met toenemende afstand tot de kooi vertaalt zich in een gradiënt van afnemende stikstofafvoer (Bruggink 1987). Bij een potstalsysteem wordt meer stikstof uit het systeem afgevoerd dan bij begrazing binnen een raster. Wanneer schapen 's nachts worden opgesteld verdwijnt naast de 50% van de opgenomen stikstof via vervluchtiging uit de urine nog eens 10% extra via de mest die in de stal wordt gedeponerd (tabel 1). Bruggink (1987) neemt hierbij aan dat ca. 25% van de uitwerpselen in de stal terecht komt. Wanneer de schapen 8-10 uur per dag op stap zijn met de herder is dit aanzienlijk meer. Concentratie op de heide in de zomer, en begrazing van andere habitats in andere seizoenen, zal ook tot hogere stikstofafvoer van de heide leiden omdat in de zomer heide een gemiddeld hoger eiwitgehalte heeft.

Tabel 3.1. Vraat en afvoer stikstof per schaap bij 4 maanden begrazing van pijpenstrootje (Molinia caerulea) en bij jaarrondbegrazing van vegetaties van bochtige smele (Deschampsia flexuosa) en struikhei Calluna vulgaris). Bijvoeding is niet in de berekeningen opgenomen (Bruggink 1987)

Vegetatie	Kg droge stof/dag	Aantal dagen	Kg droge stof/jr	%N droge stof	in Opname kg N/jr	Afvoer kg N raster	Afvoer kg N stal
Pijpenstrootje	0,9	120	100	1,2	1,2	0,6	0,7
Bochtige smele	0,9	365	330	1,5	5	2,5	3,0
Struikhei	0,9	365	330	1,2	4	2,0	2,5

Wanneer we uitgaan van een gemiddelde schapendichtheid van 1-1,5 dier per ha, bedraagt volgens de berekening in tabel 3.1 de netto afvoer van stikstof bij schapenbeweidning van een vergraste heide 2-4,5 kg stikstof per ha per jaar. Dan is er nog geen rekening mee gehouden dat er ook dieren worden afgevoerd. Door sturing van de herder kan deze er bovendien voor zorgen dat slechts ongeveer 30% van de mest overdag op de graasgronden terecht komt (Woike 1997, p. 21). Dit is aanzienlijk minder dan de 75% waar Bruggink vanuit gaat. De afvoer van stikstof uit het terrein zou in dat geval uitkomen op ca. 4 kg N per schaap (zie tabel 3.2).

Tabel 3.2. Stikstofbalans bij schapenbegrazing van een vergraste heidevegetatie (bronnen: Bruggink 1987, Woike 1997, Smith et al. 2001, Snadek et al. 2001)

Ooi (45-50 kg)	Per dag in g	Per jaar kg
Droge stof opname	900	329
Stikstofgehalte	1,5%	
N opname	13,5	4,9
N uitscheiding:		
Urine (45-70%)	7,7	2,8
Faeces (25-40%)	4,4	1,6
N afvoer uit terrein:		
Vervluchtiging (90%)	7,0	2,6
70% stalmest	3,1	1,1
Afvoer totaal	10,1	3,7

3.3.5 Verspreiding diasporen en genetische uitwisseling

Wanneer met de kudde wordt getrokken tussen meerdere, van uiteen liggende, terreinen dragen de dieren bij aan de verspreiding van zaden en aan de uitwisseling van genetisch materiaal. Immers zaden worden ook verspreid via de mest, de hoeven, en de vacht (respectievelijk endo- en epizoöchorie). Vooral schapen zijn vanwege hun vacht effectieve verspreiders van diasporen van talloze soorten. Bij een onderzoek naar het transport van plantenzaden in de vacht, mest en in de grond tussen de hoeven van schapen die werden geweid in een kalkgraslandvegetatie in de Schwäbischen Alpen werden tientallen plantensoorten aangetroffen, waaronder veel karakteristieke kalkgraslandsoorten (tabel 3.3). Overigens worden niet alleen plantenzaden getransporteerd maar ook ongewervelden als slakken, spinnen en insecten (Poschlod 1999). Bovendien bleek dat de zaden tot 7 maanden in de vacht aanwezig kunnen blijven. Op deze wijze kunnen schapen zaden over een grote afstand verspreiden. Plantensoorten hebben allerlei morfologische aanpassingen van bloeiwijzen en zaad ontwikkeld die hen in staat stelt om zich via herbivoren te laten verspreiden. Dit is het resultaat van een lange co-evolutie tussen plant en dier.

Kleine natuurterreinen hebben vaak een geïsoleerde ligging. Het zijn eilanden temidden van een agrarische of stedelijke omgeving. Er is een grote kans op inteelt en genetische drift (Ouborg 1988). Uiteindelijk kan dit gevolgen hebben voor de fitness en overlevingskansen van de populaties. Bij verandering van de milieuomstandigheden als gevolg van verdroging, vernatting, klimaatverandering of een gewijzigd beheer zijn populaties met een smalle genetische basis minder goed in staat zich aan gewijzigde milieuomstandigheden aan te passen. Door het beweiden van meerdere natuurterreinen met een rondtrekkende kudde kan dit probleem deels worden ondervangen.

Interessanter nog wordt het wanneer door de trekkende kudde ook delen van het cultuurlandschap zoals wegbermen, overhoeken, bosranden en akkers (najaar en winter) worden meebegraasd (stoppelbeweiding).

Opvallend is dat veel van de epizoöchoor verspreide plantensoorten uitgesproken ruigtesoorten zijn van ruderaal standplaatsen. Tevens komen soorten voor die door hun bitterheid of sterk geurendheid (bijv. netels) door de grazers worden gemeden. Ze zijn karakteristiek voor het Kaasjeskruidverbond (*Arction*) en het Verbond van Distels en Ruwbladigen (*Onopordion acanthii*). Deze begroeiingen komen vooral voor aan de randen van veedriften, schuilplaatsen van vee en bij ingangen van veestallingen. Verder hebben ze gemeen dat de stengels na zaadzetting verhouten. Deze groep van soorten blijft vanaf het najaar tot en met het daaropvolgende voorjaar stijf rechtop staan.

Overigens draagt begrazing ook indirect bij aan het zaadtransport. Bekend is dat een begrazingsbeheer vaak positief uitwerkt op het aantal mierenpopulaties en -hopen in een terrein. Mieren zijn grote zaadtransporteurs.

Zaadverspreiding

Milieuomstandigheden veranderen voor planten voortdurend en gunstige groeiplaatsen (habitats) kunnen verdwijnen. Planten verplaatsen zich niet zoals dieren dat kunnen. Daarom moeten delen van planten, die weer tot een nieuwe plant kunnen uitgroeien, worden getransporteerd, ook wel 'dispersie van diasporen' genoemd. Meestal gebeurt dit in de vorm van zaden, maar het kunnen ook andere onderdelen van de plant zijn zoals bollen, knollen of stengeldelen die elders weer uitgroeien tot een nieuw individu. In de laatste gevallen is er sprake van vegetatieve vermenigvuldiging en zijn de nieuwe planten in genetisch opzicht identiek aan de ouderplant. Zaden zijn het product van de geslachtelijke voortplanting van twee individuen. Bij dispersie van zaden is er dus sprake van genetische uitwisseling tussen plantenpopulaties.

Voor het bereiken van (nieuwe) gunstige groeiplaatsen is een effectieve zaadverspreiding van groot belang. Plantensoorten hebben zich in de loop van de evolutie aangepast om de effectiviteit van het transport te vergroten. Zaden verspreiden zich met behulp van zwaartekracht, wind en water, maar ook door dieren (zoöchorie). Soms is er sprake van schaalspecifieke vectoren voor de verspreiding en gebruiken planten verschillende strategieën voor de korte, middellange en lange afstand (bijv. respectievelijk zwaartekracht, zoogdieren en water).

Bij zoöchorie kunnen we denken aan actieve verspreiding zoals mieren dat doen, maar ook aan verspreiding doordat het zaad (met de vrucht) wordt gegeten, zoals bij bessen door vogels (endozoöchorie). Of we kunnen denken aan uitwendige, passieve verspreiding door transport via de vacht van bijvoorbeeld een schaap (epizoöchorie). Aan de laatste methode zijn veel plantensoorten aangepast (Hilligers 1985, Bouman *et al.* 2000). Zo heeft zich veelal een zeer bijzondere plant-dierrelatie ontwikkeld die onder meer in de aanpassingen van het zaad tot uiting komt. Meestal gaat het om klitvruchten die het zaad of de verzamelde zaden tegen vraat beschermen met een harde vruchtwand, met stekels e.d. Door nu die stekels weer te voorzien van haken, weerhaken of haren, kunnen dieren dergelijke zaden in hun vacht transporteren.

Ook onder de graanakkerkruiden zitten opvallend veel genera met haakvormige aanhangsels: caucalis (*Caucalis*), centaurie (*Centaurea*), kroonkruid (*Coronilla*),

hennepnetel (*Galeopsis*), rupsklaver (*Medicago*), vergeet-mij-nietje (*Myosotis*), nigelle (*Nigella*), boterbloem (*Ranunculus*), doornzaad (*Torilis*) en klaver (*Trifolium*). Er lijkt een verband met de traditie van het veeweiden op braakliggende akkers (Hilligers 1985).

In begroeiingen met een ruderaal zoomgemeenschap op kalkhoudende bodem, zoals de Associatie van Ballote (*Ballota nigra foetida*) en andere Netels (*Ballota-Arctietum*), zijn dit de klitvruchten (of dito bloeiwijzen) van kleine klit (*Arctium minus*), malrove (*Marrubium vulgare*) en hartgespan (*Leonurus cardiaca*).

In begroeiingen van het Verbond van Distels en Ruwbladigen (*Onopordion acanthii*) op voedsel- en basenrijke grond zijn dit doornappel (*Datura stramonium*) en knikkende distel (*Carduus nutans*). Deze begroeiingen worden door grazers met rust gelaten vanwege de giftigheid, ruw behaardheid of stekeligheid van verscheidene soorten.

Endozoöchoor transport is aangetoond voor onder meer plantensoorten uit de genera duizendblad (*Achillea*), struisgras (*Agrostis*), madeliefje (*Bellis*), klokje (*Campanula*), leeuwentand (*Leontodon*), raai gras (*Lolium*), rolklaver (*Lotus*), veldbies (*Luzula*), weegbree (*Plantago*), beemdgras (*Poa*), prunus (*Prunus*), paardebloem (*Taraxacum*), klaver (*Trifolium*) en ereprijs (*Veronica*).

Tabel 3.3. Aantal plantensoorten dat over een periode van 3 maanden in de zomerperiode werden aangetroffen in de vacht (V), in grond tussen de hoeven (H) of in de mest (M) van een schaapskudde grazend in kalkgraslanden in de Schwäbischen Alpen (Poschlod 1999)

Transportmedium	V	H	M	VH	VM	HM	VHM	Totaal
Aantal	48	10	11	23	3	1	12	108
Vacht	44%			21%	3%		11%	79%
Hoeven		9%		21%		1%	11%	42%
Mest			10%		3%	1%	11%	25%

3.3.6 Verbinden en verweven

Doordat schapen transportmedium (vector) zijn bij de verspreiding van plantensoorten, spelen wegen en paden een belangrijke rol als transportroute. Veedriften zijn belangrijke transportbanen van diasporen (Fischer 1995, Fischer *et al.* 1996, Bonn & Poschlod 1998). Hun rol bij het behoud van biodiversiteit in het halfnatuurlijke en cultuurlandschap wordt veelal onderschat. Paden en wegen kunnen als uitvalsbasis dienen bij een stap-voor-stap proces van uitbreiding naar (weer) geschikte locaties in de omgeving, bijvoorbeeld als bij beheersactiviteiten in het kader van natuurontwikkeling nieuwe habitats voor vestiging zijn gecreëerd (Bijlsma *et al.* 2001).

Begrazing van de onderdelen van het landschap met een trekkende kudde met herder verbindt de onderdelen van het landschap die in vroegere tijden functioneel samenhangen (denk bijvoorbeeld aan het essenlandschap) maar in hoge mate versnipperd en geïsoleerd zijn geraakt. Opnieuw vervlechten van de functies van het landschap kan worden bevorderd door een trekkende schaapskudde, die daarmee op metapopulatie-niveau toegevoegde waarde verschaft aan 'ecologische verbindingen'.

De kudde zelf is drager van de ecologische verbinding. Gehoede schaapskuddes kunnen bijdragen aan het herstel van de ecologische infrastructuur van onze oude cultuurlandschappen zoals deze eeuwenlang heeft bestaan.

Vooraf voor de akkerflora en de flora van kalkgraslanden, droge en natte heide en kalkrijke zomen kan begrazing een belangrijke bijdrage leveren, temeer daar in deze habitats relatief veel Rode-Lijstsoorten voorkomen (tabel 3.4).

Tabel 3.4 Voorkomen van Rode-Lijstsoorten van hogere planten in enkele habitats waar begrazing een rol speelt bij de instandhouding (naar Van der Meijden et al. 2000)

Habitat	Totaal aantal soorten	Aantal RL-soorten	RL-aandeel %
Kalkgraslanden	68	50	74
Kalkrijke akkers	33	30	91
Droge heiden	33	25	76
Kalkrijke zomen	35	24	69
Natte heiden	25	20	80
Kalkarme akkers	35	15	43
Voedselrijke akkers	43	7	16
Voedselrijke zomen	38	4	11

Ontvlechting van functies heeft in het recente verleden op grote schaal plaatsgevonden in het landschap: agrarische, recreatieve en natuurfuncties zijn ruimtelijk gescheiden geraakt. Dit heeft in veel situaties een negatieve uitwerking op de biodiversiteit. Allerlei soorten en gemeenschappen zijn afhankelijk van gradiënten en overgangen. Soorten van zoom- en mantelgemeenschappen, evenals die van onverharde of weinig verharde paden en wegen, zijn mede als gevolg van de hedendaagse sterke scheiding van functies achteruit gegaan.

Een gunstige bijkomstigheid van gescheperde beweiding tenslotte is het niet hoeven aanbrengen van rasters. Rasters hebben een negatieve belevingswaarde voor recreanten en vormen voor bepaalde diersoorten een barrière. Beleving van ruimte en natuur, van wildernis, wordt er door gehinderd

Tabel 3.5. Functies van wegen en paden voor plantensoorten (naar Bijlsma et al. 2001)

Functie voor plantensoorten en -gemeenschappen	Toelichting
Refugium	Habitat in omgeving is ongeschikt geworden voor overleving en hervestiging, terwijl (bermen van) wegen en paden (nog) wel geschikt zijn.
Vestigingsmilieu	(Bermen van) wegen en paden hebben een aantal eigenschappen (nutriënten, vocht, licht, betreding) die ze bijzonder geschikt maken als vestigingsmilieu.
Transportroute	Oude wegen en paden, vooral met (inter)regionale functie, zijn of waren transportbanen voor aan- en afvoer van diasporen; met name voor aanvoer van diasporen van buiten de beheerseenheid.
Uitvalsbasis	Ingeval habitat langs weg of pad geschikt is of wordt voor hervestiging, kunnen soorten en gemeenschappen als bron voor (her)vestiging elders functioneren.

De belangrijkste ecologische meerwaarden van gescheperde beweiding boven standbeweiding staan in tabel 3.6 samengevat

Tabel 3.6. Belangrijkste verschillen tussen standbeweiding en beweiding met een gescheperde kudde in uitwerking op de vegetatie

Effect	Standbeweiding	Gescheperde beweiding
Ruimtelijk patroon graasdruk	Bepaald door terreinbenutting grazers	Grotendeels gestuurd door herder
Terugdringen ruigtevegetatie	Gedeeltelijk bij winter- of jaarrondbegrazing met relatief hoge graasdruk	Drukbegrazing, gestuurd door herder in ruimte en tijd
Behoud kwetsbare (vochtige en natte) vegetatie	Alleen door uitrastering	Gestuurd door herder
Soortensamenstelling	Vraatgevoelige soorten komen niet tot zaadzetting, toename vraatresistente soorten	Zaadzetting van vraatgevoelige soorten mogelijk door sturing graasdruk in de tijd (rustperioden)
Afvoer voedingstoffen	Versnelde mineralisatie en uitspoeling, afvoer stikstof door vervluchtiging uit urine; herverdeling van voeding-stoffen binnen terrein	Versnelde mineralisatie en uitspoeling, afvoer stikstof door vervluchtiging uit urine, netto afvoer van voeding-stoffen door mest en urine die in de stal wordt gedeponeerd
Verspreiding diasporen	Binnen het terrein	Tussen terreinen
Genetische uitwisseling plantenpopulaties	Binnen het terrein	Tussen terreinen
Herstel ecologische gradiënten	Binnen het terrein	Herstel functionele samenhang tussen natuurlijke én culturele elementen op landschapschaal

3.4 Typen grazers

Een tweede punt waaraan in dit kader aandacht wordt geschonken is de specifieke invloed die een schaap heeft in vergelijking tot een rund, paard of geit. Iedere hoefdiersoort heeft zijn eigen invloed samenhangend met een soortspecifiek graasgedrag en sociale organisatie. Uiteraard zijn er (soms ook grote) verschillen tussen bepaalde rassen, maar *grosso modo* bestaan er tussen de soorten grazers de volgende verschillen.

Onder de herkauwers worden drie strategieën onderscheiden: *grazer*, *browser* of *concentrate selector* en *intermediate feeder* (Hofmann 1986).

Grazers (ook wel aangeduid als *non-selective roughage feeders*) hebben een uitgesproken voorkeur voor het eten van grassen en zijn daaraan fysiologisch aangepast. Voedselbronnen met een hoog gehalte aan celwanden hebben een lange verblijftijd in de pens en worden daar langzaam maar goed verteerd.

Browsers worden gekenmerkt door een relatief kleine pens. Ze zijn aangepast aan het optimaal benutten van de celinhoud van voedselplanten. De relatief kleine pens laat een hoge doorstroomsnelheid toe. De moeilijk verteerbare fractie wordt grotendeels onverteerd doorgesluisd. Voedsel met een hoog celwandgehalte wordt gemeden. Kruiden, knoppen en bladeren vormen het hoofdvoedsel.

Intermediate feeders hebben een flexibele voedselselectiestrategie waarbij de dieetkeuze sterk afhankelijk is van het voedselaanbod. De anatomie en fysiologie van het spijsverteringstelsel en daarmee de doorstroomsnelheid en verteringscapaciteit passen zich aan, aan de veelal seizoensgebonden kwaliteit van het voedsel.

3.4.1 Schaap

Het schaap is een selectieve grazer (Grant *et al.* 1985). Met de fijne bek kan het voedsel sterk selecteren en het gras millimeteren. Ze prefereren een dieet dat voor ten minste 50% uit grassen bestaat. Vooral in de periode dat oaien lammeren, hebben ze behoefte aan kwalitatief goed voedsel. De beschikking over een grasland met mineraalrijke en goed verteerbare voedselplanten is daarbij van belang. Overigens zijn de verschillen tussen schapenrassen in aanpassing aan schrale omstandigheden tamelijk groot. Kuddeschapen hebben het vermogen om zich binnen een beperkt aantal uren (ca. 9 uur) te voeden. Een goed kuddeschaap vreet tijdens de heerdgang grotendeels door en herkauwt voornamelijk tijdens de rustperiode, wanneer niet wordt getrokken.

In vergelijking met runderen, die gras 'maaien' (het gras wordt afgesneden met behulp van de tong en een horizontale beweging) en paarden (bijten met de tanden in boven- en onderkaak), zijn schapen meer plukkers. De beweeglijke lippen voeren het voedsel in de bek, het wordt tussen boven- en onderkaak vastgeklemd en met behulp van de snijtanden afgerukt. Bladeren en zachte topscheuten worden afgeplukt waardoor kale stengels overblijven. Houtige takjes worden zijdelings tussen de kiezen geplet en afgebroken.

De betredingsinvloed van het schaap is beduidend minder dan van paard of rund. Bedraagt de bodemverdichting bij het rund 10-15 cm, bij het schaap is dit gemiddeld niet meer dan 1-4 cm (Woike 1997). De effecten hiervan voor de vegetatie zijn uiteraard sterk afhankelijk van het bodemtype.

Op heidevelden eten schapen bij voorkeur de jonge loten van struikhei en de grassen tussen de heidepollen. Ook worden veel kruiden gegeten. Ook wegedoorn (*Rhamnus catharticus*) is favoriet. Oudere heidestruiken zijn onaantrekkelijk. Pijpenstrootje wordt nauwelijks gegeten, evenmin als gewone dophei (*Erica tetralix*) en kraaihei (*Empetrum nigrum*). De meest favoriete graasplekken bestaan uit kortgrazige, kruidenrijke vegetatie. In het najaar worden ook brandnetelbegroeiingen begraasd. Naast struikhei moeten ook andere voedselplanten aanwezig zijn. Op een pure struikheivegetatie kunnen schapen niet overleven. Daarvoor is de verteerbaarheid te gering

(jaargemiddelde: 41%). Op heideterreinen is de voorziening van fosfor en calcium beperkend (Bokdam & Meurs 1991).

Ongenetbare plantensoorten met morfologische aanpassingen (stekels, doornen, viltig, ruwbladig, vezelig) of fysiologische aanpassingen (sterk geurend, scherpsmakend, giftig) worden gemeden. Voorbeelden zijn distels, gentiaanachtigen, wolfsmelkachtigen, adelaarsvaren (*Pteridium aquilinum*) veel lipbloemigen en harde grassen zoals borstelgras (*Nardus stricta*). Ook stekelige en doornige soorten zoals jeneverbes (*Juniperus communis*), sleedoorn (*Prunus spinosa*), meidoorn (*Crataegus* sp.) en rozen worden gemeden, al worden jonge uitlopers in het voorjaar wel gegeten. Bladeren en topscheuten van braam (*Rubus* sp.) en takjes van brem (*Genista* sp.) worden hoofdzakelijk in herfst en winter gegeten. Bast en schors van houtigen wordt alleen 's winters geconsumeerd. Met schapenbeweiding kan de opslag van minder geprefereerde ruwe berk (*Betula pendula*) in de perken worden gehouden. Stekelbrem (*Genista anglica*) wordt nauwelijks gegeten en dus bevoordeeld. Op kortgrazige schapenbeweide graslanden nemen soorten toe die aan begrazing kunnen ontsnappen zoals rozetvormende soorten. Op plaatsen waar schapen frequent rusten kunnen ruderaal soorten als straatgras (*Poa annua*), gewoon struisgras (*Agrostis capillaris*), grote brandnetel (*Urtica dioica*) en Canadese fijnstraal (*Erigeron canadensis*) zich uitbreiden.

Schapen leven in familiegroepen die zich tot grote kuddes kunnen samenvoegen en daarmee een grote invloed uitoefenen op de vegetatie. Met hun selectieve graasgedrag creëren schapen vaak micropatronen met duidelijke verschillen in soortensamenstelling tussen kortgrazige begroeiingen en hogere vegetatie³.

Schapenbegrazing komt vooral tot zijn recht op de wat schralere gronden, aangezien veel schapenrassen hieraan door eeuwenlange selectie goed zijn aangepast. Vanwege hun relatief geringe gewicht en kleine hoeven zijn ze ook het meest geschikt in reliëfrijke terreinen, zoals dijkhellingen en hellinggraslanden. Ze veroorzaken daar de minste vertrapping en bodemerosie in vergelijking tot runderen of paarden die gemiddeld tienmaal zo zwaar zijn.

³ Het schaap is in onze contreien niet inheems. Onze huisschapen stammen af van de Euro-Aziatische wilde schapen. De Aziatische moeflon (*Ovis ammon orientalis*), ook wel Urial genoemd, heeft waarschijnlijk de belangrijkste rol gespeeld. Andere schapen als het pamirschaap (*Ovis ammon polii*) en de Europese moeflon (*Ovis ammon musimon*) uit het Middellandse zeegebied hebben ook hun bijdrage geleverd. In het Neolithicum werden al schapen gehouden die veel op onze heideschapen leken. Het gebruik van schapen bij het beheer van natuurgebieden vindt vooral plaats vanuit cultuurhistorische overwegingen.

3.4.2 Rund

Ook het rund is een echte grazer (*non-selective roughage feeder*). Grassen hebben verreweg het grootste aandeel in het dieet. Niettemin worden ook bladeren, knoppen en twijgen van houtigen geconsumeerd, vooral in de herfst, winter en het vroege voorjaar wanneer de beschikbaarheid van goed verteerbaar, eiwitrijk gras geringer is. Het rund heeft doorgaans meer 'browse' in het dieet dan paarden. Runderen leven in kuddes die zijn samengesteld uit familiegroepen. Daarnaast zijn er stierengroepen. Oude stieren leven vaak solitair.

3.4.3 Paard

Het paard, geen herkauwer maar net als het rund een *non-selective roughage feeder*, is de meest uitgesproken grazer onder de hoefdieren. Het heeft een uitgesproken voorkeur voor gras, dat ze korter kunnen afgrazen dan het rund. Sommige rassen (Koniks, IJslandse pony) neigen er toe ook bast en twijgen van struiken en bomen te eten. Vooral 's winters graven ze wortels uit van rhizoomvormende soorten als grote brandnetel (*Urtica dioica*) en riet (*Phragmites australis*). Paarden leven in haremverband, waarbij een volwassen hengst samenleeft met gemiddeld 4-5 merries en hun veulens en tot twee jaar oude dieren. Daarnaast zijn er jonge hengstengroepen van wisselende omvang.

3.4.4 Geit

Geiten zijn echte knabbelaars met een voorkeur voor takken en bladeren van houtige soorten. Met hun harde maar zeer beweeglijke bek kunnen ze zeer selectief foerageren waarbij ook doornstruiken en bast van houtigen worden gegeten. Geiten leven in kleine familiegroepen. Ze zijn bij uitstek geschikt om de opslag van braam en berk te begrazen. Geitenbegrazing wordt vaak toegepast in combinatie met schapen- of runderbegrazing. Bij de begrazing van heideterreinen wordt meestal gebruik gemaakt van de Nederlandse landgeit als zeldzaam huisdierras. Soms maken enkele geiten deel uit van een gescheperde schaapskudde.

3.5 Schapenrassen

3.5.1 Kust- en heiderassen

Schaapskuddes hebben eeuwenlang onderdeel uitgemaakt van het Nederlandse landschap in al haar verscheidenheid. Door aanpassing aan de lokale omstandigheden en gerichte selectie zijn in de loop van de tijd verschillende rassen ontstaan. Op de rijke gronden van kwelders, schorren, dijken en polders waren dit de kustschapen en op de arme gronden de heideschapen. Van de kustschapen waren in ons land vroeger verschillende rassen aanwezig: het *Groningse polderschaap* (nu geheel verdwenen), *Friese melkschaap* (nog beperkt aanwezig), *Zeeuwse melkschaap*, *Vlaamse schaaap* en *Texelse pijlstaart*, dat heeft gediend als basisras voor de tegenwoordige *Texelaar*. De kustschapen werden vooral gehouden om de melk, daarnaast leverden ze ook vlees en wol.

Er bestaan in ons land een vijftal heideschaaprasen, het *Drentse*, *Veluwe* en *Kempische heideschaap*, de *Schoonebeker* en het *Mergellandschaap*. Ze hebben veel eigenschappen van het wilde schaaap behouden, zoals soberheid en gehardheid. De mest was vroeger het belangrijkste product van deze schapen (Hazebroek 1976)

3.5.2 Schapenrassen in het natuurbeheer

Drents heideschaap

Het Drents heideschaap komt oorspronkelijk van de heidevelden van Zuidoost Friesland, Zuidoost Groningen en Drenthe. De rammen hebben hoorns, de ooiën soms. Het is het kleinste schapenras in ons land (ooiën 45 kg en rammen 50 kg), weinig vruchtbaar en zeer goed aangepast aan schrale omstandigheden. Er is een grote variëteit aan kleuren (bruine, vossekoppen zwarte koppen, smoddekoppen en bruingespikkelde koppen). Er zijn aanwijzingen dat het Drents heideschaap direct van het turfschaap afstamt, een prehistorisch Europees schaaap. Het nieuwe Drentse type komt momenteel het meest voor en is ontstaan uit een kruising van het oude Drentse type met o.a. het Schoonebeker schaaap.

Veluws heideschaap

Het Veluwse heideschaap is een hoogbenig rank schaap met lange rug. De ooiën zijn hoornloos. De rammen hebben vaak kleine, knopvormige horens. Behalve op de Veluwe werd dit heideschaap ook gehouden op heidegronden in Utrecht en Overijssel. Doordat het vroeger niet alleen voor de mestproductie werd gehouden maar ook als vleesproducent is het een wat groter schaap. Het vraagt wat rijkere gronden dan het Drents heideschaap.

Schoonebeker

De Schoonebeker is waarschijnlijk ontstaan uit een kruising tussen het Drentse en Veluwse heideschaap. Het is het grootste (ooiën 50 kg en rammen tot 80 kg) en tevens ook zeldzaamste schaap onder de heiderassen. Het zwarte oogschild of 'blaar' is een typisch kenmerk. Alle kleurslagen van de Drenten komen erin voor. Ze leefden vroeger op het grensgebied van Drenthe en Overijssel. Toen de kunstmest zijn intrede deed, en de gronden minder voedselarm werden, zocht men in Drenthe naar een productiever schaap.

Kempisch heideschaap

Het Kempisch heideschaap is een vrij hoogbenig ongehoornd rank schaap, dat sterk doet denken aan het Veluwse heideschaap. Het werd gehouden ten zuiden van de grote rivieren op de heidevelden van Brabant en Limburg. Het lijkt veel op het Veluwse type, maar is wat kleiner. Dankzij de Stichting Het Kempische Heideschaap (opgericht in 1967) is het ras voor uitsterven behoed.

Mergellandschaap

Het Mergellandschaap is een middelgroot, lang en smal, ongehoornd schaap. De neusspiegel is gepigmenteerd en de kop is soms voskleurig. De staart is lang en grof bewold. Het is vermoedelijk een regionale variant van het Kempische heideschaap.

Voor het beheer van kalkgraslanden in Zuid-Limburg is het Mergellandschaap van belang. Een eigen stamboek is gestart in 1980. Het mergellandschap kende vroeger een ruimere verspreiding dan het gebied waar kalkgronden dagzomen. De oorspronkelijke fokgroep bestond uit een groep van ca. 20 dieren, aangevuld met enkele andere schapen die door boeren uit westelijk Zuid-Limburg als typisch niet-Kempisch heideschaap waren afgestoten. Het schaap is fors gebouwd en heeft opvallende bruine of zwarte vlekken op de kop en de poten. Het is niet echt een sober ras en geeft nogal eens problemen wanneer het als kudde wordt gehouden. De dieren zijn (nog) niet goed in staat hun pens binnen de beperkte dagelijkse graasperiode vol te vreten. Staatsbosbeheer heeft een kudde in het Gerendal en er is een stadskudde die de oude vestingwerken van Maastricht en de Sint-Pietersberg begraast.

Duitse zwartkop

De Duitse zwartkop is een echt vleesschaap. Het komt oorspronkelijk vooral voor in het noordwesten van Duitsland en zijn ontstaan uit een kruising van het oorspronkelijke Teutoburger landschaap met Engelse vleesrassen. Ze zijn vooral geschikt voor het beweiden van de wat betere gronden, maar kunnen zich goed aanpassen aan voedselarmere omstandigheden. Er is een kudde die wordt gebruikt voor het beweiden van de dijken langs het Julianakanaal in Limburg. Ook het Gelders Landschap maakt gebruik van zwartkoppen (o.a. Wisselse veen).

Gotlandschaap

Het Gotlandschaap is een primitief ras, oorspronkelijk gehoornd en met korte staart en korte poten. De kop is vaak zwart en wit gevlekt. De horens van de rammen zijn spiraalvormig gebogen. Er is nog een wilde kudde op het eiland Lille Karlsoy (Zweden).

Heidschnucke

De Heidschnucke is een klein en licht primitief ras (30-75 kg), met korte staart, langharige wol en grote spiraalvormige horens. De vacht is grijs, kop zwart, doorgaans met lichte neus en oogring. De lammeren worden geheel zwart geboren. De witte variëteit is de *Moorschnucke* waarbij de ooi ongehoornd is. Het komt reeds eeuwenlang voor in Noordwest Duitsland (bijv. Lüneburger Heide) en is aangepast aan zeer schrale omstandigheden. De Moorschnucke worden vooral op vochtige terreinen gebruikt en is daar relatief ongevoelig voor ziekten.

Texelaar

De Texelaar, een typisch weideschaap, is momenteel het meest populaire schapenras in ons land. Het is een groot, zwaar schaap (80-120 kg) met dikke vacht en brede kop. Het maakt ongeveer driekwart van het schapenbestand uit en wordt vooral ingezet op cultuurgronden. Het is in de laatste helft van de 19^e eeuw ontstaan uit kruisingen van het oude Texelse schaap (melkras), de Texelse pijlstaart en Engelse

vleesrassen (Leicester-, Down- en Lincolnsheep). Texelaars bewegen zich verspreid door het terrein, in tegenstelling tot de meeste heideschaaprasen die groepsgewijs grazen. De Texelaar wordt nu vooral gebruikt voor het beweiden van dijken. Het schaap vereist dagelijks toezicht omdat het eenmaal op de rug gelegen ('verwenteld') niet meer zelf overeind kan komen. Het is alleen daarom al niet erg geschikt voor natuurbeheer doeleinden.

Fries melkschaap

Het Friese melkschaap is vrij groot, hoog op de poten met onbewolde staart. Het is waarschijnlijk ouder dan de Texelaar. Dit ras wordt vaak gebruikt voor het beweiden van dijken.

Bij het beweiden van natuurterreinen met gehoede schaapskuddes wordt gebruik gemaakt van het Veluws heideschaap, Drents heideschaap, Kempisch heideschaap, Schoonebeker schaap, Mergellandschaap en het Duitse Zwartkopschaap. Met de inzet van zeldzame huisdierrassen in halfnatuurlijke landschappen wordt bijgedragen aan het behoud van genetische diversiteit binnen deze rassen.

3.6 Herstelbeheer

Veel van onze oorspronkelijk door vee beweid gebieden zijn decennialang onbeweid geweest. Dit geldt onder meer voor de heide, voor de kalkhellingen in het Limburgse heuvelland en voor de duinen, waar de beweiding in de eerste kwart van de vorige eeuw grotendeels werd gestaakt. Deze discontinuïteit in het beheer heeft in veel gevallen geleid tot vervilting, vergrassing, verruiging en verhouting van de vegetatie. De sterk toegenomen atmosferische depositie van vooral stikstof sinds 1950 heeft dit proces nog in belangrijke mate versterkt. Ook verdroging (of sterk wisselende waterstanden) heeft in veel terreinen vergrassing door bijv. pijpenstrootje en verruiging door bijv. pitrus (*Juncus effusus*) in de hand gewerkt. Vanaf eind jaren zeventig werd begrazing in een toenemend aantal terreinen opnieuw geïntroduceerd. In de oude cultuurlandschappen was hierbij het oogmerk om natuurwaarden te herstellen. Met dit herstelbeheer is de afgelopen decennia veel ervaring opgedaan.

3.6.1 Heide en stuifzanden

In het geval van sterk vergraste heide of een sterk vervilte, verruigde of verhoude graslandbegroeiing levert het beweiden met schapen doorgaans onvoldoende resultaat op. Dit geldt in ieder geval voor het terugdringen van homogene begroeiingen met pijpenstrootje met standbeweiding. Opvoeren van het aantal schapen tot meer dan 2 per ha leidt meestal tot vertrapping van vooral oudere heidestruiken. Hierdoor ontstaan open plekken waarvan vooral grassen profiteren en waar berken gaan kiemen (Woike 1997). Verder heeft een hogere graasdruk meestal negatieve gevolgen voor de fauna, vooral de entomo- en herpetofauna, en bepaalde bodembroeders zoals nachtzwaluw (*Caprimulgus europaeus*). Ook kwetsbare soorten als klokjesgentiaan (*Gentiana pneumonanthe*) en valkruid (*Arnica montana*) en bepaalde lichenen nemen vaak af (Piek 1998).

Met gescheperde beweiding worden betere resultaten geboekt doordat verruigde en sterk vergraste begroeiingen in een kort tijdsbestek (drukbegrazing) kort kunnen worden afgegraasd. Vooral ook door betreding kan de vervilte strooisellaag versneld worden afgebroken.

Herstelbeheer wordt meestal uitgevoerd met hoefdiersoorten die veel biomassa kunnen afvoeren en struwelen kunnen openbreken. Hier zijn vooral runderen en paarden toe in staat. Vooral pijpenstrootjevelden kunnen door runderen worden teruggedrongen. Geiten worden soms gericht ingezet om de opslag van houtachtige soorten terug te dringen. Naast begrazing, zijn maaien, plaggen of kappen, evenzeer beproefde middelen. Vooral in de meer kwetsbare vochtige of natte vegetaties zijn deze beheersvormen beter geëigend dan begrazing.

Wanneer het herstelbeheer eenmaal met succes is uitgevoerd kunnen schapen worden ingezet, eventueel in combinatie met runderen of paarden. Schapen zijn vooral geschikt voor het fijnere werk, het onderhoud van herstelde, soortenrijke en open begroeiingen.

3.6.2 Kalk- en schraalgraslanden

Ook het restauratiebeheer van verschillende kalkgraslanden in Zuid-Limburg eind jaren '70, begin jaren '80 van de vorige eeuw bestond aanvankelijk uit maaien met afvoer van het maaisel, naast het kappen en rooien van struweel en opgeslagen bomen. Het vervolfbeheer met Mergellandschapen bleek vervolgens op veel plaatsen bijzonder succesvol (o.a. Sint Pietersberg), op andere beduidend minder (Bemelerberg). De nog aanwezige zaadvoorraad in de bodem bleek een belangrijke sleutelfactor (Bobbink & Willems 1996, 2001).

3.6.3 Duingraslanden

Het herstelbeheer van sterk verruigde duingraslanden wordt doorgaans met paarden en runderen uitgevoerd. Het schaap speelt daarbij tot op heden nauwelijks een rol. In de Amsterdamse Waterleidingduinen wordt sinds 1996 ervaring opgedaan met wisselbeweiding met Drentse heideschapen. Daarbij wordt gedurende een periode van 3-4 maanden een tijdelijk ingerasterd stuk duingrasland gedurende winter (droge standplaatsen) of zomer (vochtige standplaatsen) intensief begraasd (8-10 schapen per ha). Deze behandeling wordt eens in de 2 tot 4 jaar herhaald (Mourik 2002).

3.7 Ervaringen met schapenbeweiding

In het voorgaande is het verschil in effect van gescheperde beweiding ten opzichte van standbeweiding beschreven op basis van algemene inzichten in de werking en effecten van beweiding met vee. Om de ecologische waarde van (gescheperde) schaapskuddes te kunnen vaststellen moeten we ook nagaan welke resultaten er tot nog toe met schapenbeweiding zijn behaald en in hoeverre beheerdoelstellingen in bepaalde gevallen ook kunnen worden gerealiseerd. Dit wordt in het hiernavolgende per landschapstype nader onderzocht aan de hand van de beschikbare literatuur. Helaas is er in ons land erg weinig onderzoek gedaan naar gescheperde kuddes.

3.7.1 Heide en stuifzanden

Schapenbegrazing is vooral goed voor het *onderhoud* van herstelde heidebegroeiingen. Ze kunnen een heidebegroeiing niet creëren, hoogstens vitaal houden. Uitzonderingen zijn heide-stuifzandgebieden op zeer arme bodem. Om de grote biomassa van grassen als bochtige smele (droge heide) en pijpenstrootje (vochtige heide) te kunnen aanpakken zijn runderen adequater gebleken. Na enkele jaren van

relatief hoge graasdruk met runderen kan de graasdruk worden verlaagd en kunnen schapen worden geïntroduceerd. Met name de combinatie van runder- en schapenbegrazing levert goede resultaten op bij behoud van een structuurrijke heidevegetatie (Piek 1998). Als richtlijn kan een dichtheid van 1-1,5 schap per ha worden aangehouden (zomerhalfjaar). Wanneer er een relatief groot oppervlak van (actief) stuifzand aanwezig is, dient een aanzienlijk lagere dichtheid te worden gekozen. Om de vergrassing tegen te gaan kan het beste in het zomerhalfjaar worden begraasd. Wanneer ook houtachtige gewassen moet worden bestreden kan tevens enige winterbeweiding worden toegepast. Ook een gecombineerde begrazing met geiten leidt meestal tot goede resultaten. Schapenbeweiding binnen een raster leidt in veel gevallen tot een structuurarme heidebegroeiing als gevolg van een doorgaans te hoge graasdruk. Dit heeft vooral voor de heidefauna sterk nadelige gevolgen (Turnhout *et al.* 2001). Voor voorbeelden zie bijlage 2.

3.7.2 Droge duingraslanden en duinheiden

In de kustduinen worden schapen nog maar weinig ingezet bij het beheer, al zijn er sinds enige tijd enige duingebieden waar recent weer schapen zijn geïntroduceerd (o.a. Amsterdamse Waterleidingduinen). Ze worden in dergelijke gevallen ingezet als voorzetting van oude vormen van kleinschalig gebruik van duingebieden, nu met natuurbeheer als doelstelling. In vroegere tijden was ook het weiden van geiten aan een touw met pen algemeen gebruik, vooral in de nabijheid van zeedorpen. Vergrassing, verruiging en verhouting van duingraslanden wordt vooral tegengegaan door begrazing met runderen, paarden of een combinatie daarvan. Graslandruigten worden door schapen gemeden. Duinrietruigtes worden pas effectief met schapenbegrazing teruggedrongen nadat ze zijn gemaaid, of nadat paarden ze reeds een aantal jaren hebben begraasd. Naast begrazing van bij voorkeur fijne grazen worden (jonge) loten van dwergstruiken als struikhei en kruipwilg (*Salix repens*) en struiken waaronder Amerikaanse vogelkers gesnoeid. Ze zijn in staat de opslag van houtigen, zoals kruipwilg, sterk terug te dringen.

In de Amsterdamse Waterleidingduinen zijn recentelijk positieve ervaringen met het tegengaan van vergrassing en verruiging van duingraslanden met wisselbeweiding met schapen in de winter en het vroege voorjaar. Het wordt als alternatieve beheermaatregel toegepast voor maaien bij het herstel van soortenrijke duingraslanden. Daarbij zijn 8-10 schapen per ha gedurende 3-4 maanden in staat kortgrazig duingrasland te doen ontstaan. Dit zou eenmaal in de 4-5 jaar herhaald moeten worden (zie voorbeeld 'Luchterduinen'). Daarnaast zijn er positieve ervaringen met het jaarrond begrazen van duinheide met schapen. Daarbij wordt een dichtheid aangehouden van ca. 1 schap per ha. Zie bijlage 2.

In Engelse kustduingebieden worden met schapenbeweiding grasruigten kort afgegrasd en houtige soorten als kruipwilg, braam en berk worden gekortwiekt. Er zijn goede ervaringen met gecombineerde begrazing van rund en schap. Runderen brengen structuurvariatie aan in sterk verruigde graslandvegetaties, waarbij schapen pleksgewijs kortgrazig grasland creëren en de opslag van houtige soorten (bijv.

kruiwilg en Amerikaanse vogelkers) in toom houden. Vaak gaat de teruggang van duinriet en zandzegge onder invloed van schapenbegrazing op droge duingraslanden gepaard met de uitbreiding van schapegras en rood zwenkgras.

3.7.3 Droge schraallanden Zuid-Limburg

Seizoensbeweiding met een hoge graasdruk in de voorzomer, voorafgegaan en gevolgd door een periode waarin geen beweiding plaatsvindt, en een winterbeweiding met een lage graasdruk zou de beste resultaten opleveren. Tijdens de perioden dat de schraallanden niet worden beweide moet de herder kunnen uitwijken naar zogenaamde parkeergraslanden. Dit kunnen cultuurgraslanden, wegbermen of braakliggende akkers zijn. In kuddeverband leveren de Mergellandschappen een positieve bijdrage aan het herstel van natuurwaarden van vooral droge schraallanden in het Zuid-Limburgse landschap (Hilligers 1993). Bij het huidige beheer wordt zoveel mogelijk aangesloten bij deze vorm van traditioneel beheer, dat wil zeggen beweiding tijdens de voorzomer en de late herfst. Dit stelt de meeste typische schraallandsoorten in staat om tot bloei en zaadzetting te komen. Gedurende de rest van het jaar wordt de kudde verplaatst naar zogenaamde parkeergraslanden. Zie bijlage 2.

In 1978 werden weer voor het eerst na ongeveer een halve eeuw weer schapen ingezet op Zuid-Limburgse schraallanden. De resultaten waren zeer positief zodat dit beheer in de periode van 1983-1989 ook in andere schraallandreservaten werd ingevoerd (Hilligers 1993). Het betrof gescheperde beweiding met Mergellandschappen. Uit historisch onderzoek is gebleken dat beweiding van de schraallanden vroeger plaatsvond in de voorzomer op het moment dat de groei van grassen en kruiden op gang was gekomen tot het moment dat de akkers werden geoogst. Gedurende twee periodes werd niet geweid, namelijk in het voorjaar en in de nazomer. In het voorjaar waren immers de veel productievere wegbermbegroeiingen voor de kudde beschikbaar en in de nazomer werd stoppelbeweiding op de akkers toegepast.

Begonnen in de Vosgrubbe (3 ha) nam het aantal beweidde terreinen in de jaren daarna toe tot een 20-tal in de jaren '90 (70 ha). Het betreft zonder uitzondering kleine natuurreservaten van gemiddeld enkele hectaren groot. Sinds enige jaren wordt een grote kudde mergellandschappen ingezet ten zuidwesten van Maastricht om de hellingen en het plateau van de Sint-Pietersberg te beheren. In de rivierdalen, zoals het Maasdal worden vooral runderen ingezet. Bij Heerlen worden droge schraallanden van de Brunsummerheide en de Kunderberg door schapen beweide. Ook het opnieuw extensief beweidende van voormalige akkers zoals bij Wylre (SBB) bleek op korte termijn tot soortenrijke graslanden met orchideeën te leiden (Hennekens *et al.* 1983).

In de agro-pastorale bedrijfsvoering van Zuid-Limburg werden in de 18^e en deels 19^e eeuw schaapskuddes primair gehouden omwille van de mest. Deze werd vermengd met stro in de potstal opgespaard en twee keer per jaar op het land gebracht. De

weidegronden lagen grotendeels binnen gemeenten. De scheper betaalde een geringe pacht aan de gemeente voor die delen die eigendom waren van de gemeente zoals wegbermen, bossen en heiden. Voor particuliere gronden, onder andere stoppelsbeweiding op graanakkers, overhoeken en boomgaarden gedurende de winter was alleen toestemming van de eigenaar nodig. De jaarcyclus werd voornamelijk bepaald door de seizoensgebonden kwaliteit en kwantiteit van het voedsel in de verschillende delen van het nederzettingsterritorium. Tijdens het vroege voorjaar werden vooral holle wegen en wegbermen begraasd. In mei werden kalkgraslanden en andere droge schraallanden, waarvan het groeiseizoen later start, beweiden. Na de oogst van het wintergraan in juli werd de kudde geweid op de stoppelsvelden. In de late herfst en gedurende de winter wanneer de akkers weer in gebruik waren genomen verscheen de kudde weer op de schraallanden, heide en in de bossen en op andere plaatsen waar nog voedsel te vinden was.

Bossen en struwelen

Tot ca. 1900 kwam in Zuid-Limburg gescheperde schapenbegrazing ook in (hakhout)bossen en struwelen voor, hoewel dat in combinatie met heischraal grasland, kalkgrasland, afgeogste akkers, braakland en wegbermen, niet de bedoeling was, maar toch gebeurde. Op hoeden in hakhout jonger dan een jaar, stonden boetes (Hillegers 1989). Uit kleinschalig onderzoek trok Hilligers (1989) de conclusie dat bosbegrazing in het winterhalfjaar tot een afname leidde van wintergroene soorten als klimop, en tot een toename van de hakhoutflora van de bosvloer met onder meer bosanemoon, orchideeën en viooltjes. Beweiding van struweel en bos leidde verder tot een toename van brem en struikhei, toename van de zeldzame ruigtkruidengemeenschap *Onopordion*, en een langzame afname van brandnetelbegroeiingen. Vervilt grasland nam af en bosverjonging werd teruggedrongen, evenals de uitbreiding van braam- en sleedoornstruweel. Het bos kreeg een meer open structuur. Moeilijk doordringbare doornstruwelen ontwikkelden zich echter weer tot bos (Hillegers 1989).

Tabel 3.8. Beweidingschema schaapskuddes in het Zuid-Limburgse heuvelland

Weidegrond / Maand	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D
Bossen, boomgaarden												
Wintergraanakkers												
Bijvoer op stal												
Wegbermen en overhoeken												
Schraalland/ heide												
Stoppels geogste graanakkers												

3.7.4 Schorren en kwelders

Onze schorren en kwelders, gelegen in de buitendijkse delen van de Zeeuwse estuaria, op de Waddeneilanden en aan de Fries-Groningse waddenkust, worden meestal beweid met runderen of schapen. Bij paarden is de kans op vertrapping groter vooral op de lage kwelder.

Gewoon kweldergras (*Puccinellia maritima*) is een favoriete voedselplant bij het vee, vanwege een hoog eiwitgehalte. Ze komt vooral voor op de lage kwelder. Op de hoge kwelder kan de graasdruk wat hoger zijn dan op de lage kwelder. Seizoensbeweiding met 0,5-1 stuks jongvee per ha of 2 schapen (met lammeren) per ha zijn het meest gebruikelijk (Esselink 2000).

Schapenbeweiding onder leiding van een herder was vroeger ook op kwelders (Noord Nederland) en schorren (Zuidwest-Nederland) algemeen gebruik. Wij kennen deze vorm van beweiding van natuurlijke systemen nog uit eigen waarneming van de Slikken van de Heen en het Verdronken land van Saeftinghe. Er vond gecombineerde beweiding plaats met het (binnendijkse) cultuurland. Wanneer de velden waren afge oogst, trok de herder over de akkers om te profiteren van de achtergebleven resten van het geoogste gewas, van jonge opslag van graan, en van het onkruid. Dit was ook tot voordeel van de sedentaire agrariër.

Ook in het noorden van het land werden van oudsher de vastelandkwelders, de duinen en de dijken geïntegreerd begraasd. Dit is vooral bekend van de Waddeneilanden. Op Oost-Ameland functioneert heden ten dage nog een communaal systeem van gemengde begrazing met herder en bijbehorende regelgeving. In dit cultuurhistorische monument incorporeerde de lokale boerengemeenschap moderne elementen. Zo gebruikt de herder een motor en is het gebied met prikkeldraad in landschappelijke eenheden ingedeeld (Brouwer 1936, Dankers *et al.* 1987, Heslinga 1989).

Vanuit de Middeleeuwen is al bekend dat de beweiding op Schiermonnikoog het natuurlijke systeem van duinen en kwelders omvatte. Ook hier was sprake van een communaal systeem van begrazing met herder, van welk systeem de povere hooiwinning voor de winterperiode uiteraard deel uitmaakte. Eind vijftiger jaren van de vorige eeuw waren veterinaire problemen bij het jongvee (leverbot) er de oorzaak van dat het systeem instortte. Veterinaire oorzaken bij het rundvee (*Piroplasmosis* of *Babesiosis*) zijn ook de reden dat op Ameland de compartimentering is ingesteld. Later zijn op Schiermonnikoog systeemaanpassingen met bemesting, hooiwinning en beweiding ingevoerd omdat de stopzetting van de begrazing in 1958 geleid had tot een aanzienlijke verruiging van duinen en kwelders door duinriet en strandkweek met een daaraan gekoppelde achteruitgang van de biodiversiteit aan hogere planten. Begrazing leidde tot een grotere diversiteit dan hooien (Bakker 1989).

3.7.5 Dijken en stroomdalgraslanden

Eeuwenlang werden de dijken op grote schaal begraasd door rondtrekkende schaapskuddes of koeien onder leiding van een herder. De dieren stonden 's nachts op stal of in een aparte weide. Naast begrazing werd vermoedelijk op sommige plaatsen ook gehooïd. Bemesting vond vrijwel niet plaats. De dijkvegetatie bestond uit een schrale soortenrijke grasmat met veel bijzondere plantensoorten. De wollige distel (*Cirsium eriophorum*) was zo'n typische plantensoort die alleen op dijken in Zuid-Beveland voorkwam (en voorkomt). Deze vorm van dijkbeweiding is rond 1950 vrijwel overal gestaakt. Sindsdien is het beheer van de dijken veranderd. Inrastering, bemesting en intensieve begrazing met vee werd algemeen gebruik. Grote delen van de dijken werden niet langer beheerd en verruïgden, waarbij ze alleen periodiek werden gebrand. Pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen begrazing bij het natuurbeheer in zwang raakte, keerde begrazing op veel dijkhellingen geleidelijk weer terug (Van Haperen 1987).

Extensieve beweiding van dijken leidt doorgaans tot een soortenrijke begroeiing. De vegetatie wordt kort gehouden en door betreding ontstaat een stevige grasmat. De kleine hoeven maken de structuur van de grond vaster zonder deze stuk te trappen (Sprangers 1999, Hazebroek & Sprangers 2002). Door het kort afgrazen stoelt het gras meer uit. Zonder bemesting en met periodieke begrazing met ruime rustperiodes kunnen bloemrijke dijkgraslanden tot ontwikkeling komen. Typische beweidingsindicatoren zijn wilde kruisdistel (*Eryngium campestre*), kattendoorn (*Ononis spinosa*) en ruige weegbree (*Plantago media*). Voor het behoud en herstel van bloemrijke graslandbegroeiingen is het van belang dat er periodiciteit wordt aangebracht in de beweiding. Er moet vooral in voorzomer en vroege herfst intensief worden begraasd, waarbij de vegetatie in ieder geval kortbegrast de winter ingaat (Van Haperen 1987).

Tijdens de minder intensieve begrazingsperioden gedurende de zomer krijgen veel plantensoorten de kans tot bloei en zaadzetting te komen. Dijken worden beweid zowel met trekkende kuddes als vaksgewijs binnen flexibele rasters. Dichtheden van 3,5 tot 5 schapen per ha gedurende het zomerhalfjaar zijn gebruikelijk (Woike 1997). Begrazing van dijkvegetaties, kan uitstekend worden gecombineerd met de begrazing van aangrenzende natuurlijke systemen als duinen, kwelders of schorren. Daarmee worden verschillende landschapelementen weer met elkaar verbonden. Zie bijlage 2.

De meeste dijken zijn niet geschikt voor begrazing met runderen of paarden. Er treedt veel vertrapping op, vooral in regenrijke perioden. Runder- of paardenbegrazing is alleen mogelijk bij dijken met een hellingshoek van maximaal 1:4 (Hazebroek & Sprangers 2002).

3.8 Relevante doelpakketten Programma Beheer

Schapebeweidings, al dan niet in de vorm van een gehoede kudde, is relevant voor de realisatie van een groot aantal beheerspakketten van het Programma Beheer.

Tabel 3.10. Doelpakketten waar schapebeweidings een rol kan spelen bij instandhouding en verdere ontwikkeling van de vegetatie

Subsidieregeling Natuurbeheer (SN)		
<i>Basispakketten</i>		
SN15	(Half)natuurlijk grasland	Beekdalgraslanden, kwelders
SN16	Heide	Heidevelden
SN19	Akker	Stoppelbeweidings graanakkers
<i>Pluspakketten</i>		
SN21	Grootschalige Natuur: B met begrazing	
SN29	Droog soortenrijk grasland	Heischraal grasland, kalk- en stroomdalgrasland, bloemdijk
SN30	Soortenrijk stuifzand	
SN31	Droge heide	
SN32	Natte heide	
SN34	Soortenrijk weidevogelgrasland	
SN35	Zeer soortenrijk weidevogelgrasland	
SN36	Wintergastenweide	
SN40	Hakhout en griend	
<i>Landschapspakketten</i>		
SN51 en SAN41	Grubbe en holle weg	
SN52 en SAN42	Hoogstamboomgaard	
Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN)		
SAN6	Ontwikkeling kruidenrijk grasland	
SAN7	Instandhouding kruidenrijk grasland	
SAN10	Kruidenrijk weiland	Hellinggraslanden en uiterwaardgraslanden
SAN11	Bont weiland	Hellinggraslanden en uiterwaardgraslanden
SAN12	Bonte weiderand	1-5 m breed en ten minste 50 m lengte
SAN15	Landschappelijk waardevol grasland	
SAN16	Weidevogelgrasland met een rustperiode	
SAN19	Algemeen weidevogelgebied	
SAN20	Belangrijk algemeen weidevogelgebied	
SAN21	Soortenrijk weidevogelgebied met kritische soorten	
SAN22	Zeer soortenrijk weidevogelgebied met kritische soorten	
SAN24	Roulerend graandeel	
SAN25	Chemie- en kunstmestvrij bouwland	Stoppelbeweidings na graanteelt
SAN26	Akkerfauna	
SAN27	Akkerflora vollevels	
SAN28	Akkerflora randen	

3.9 Onderzoek en monitoring

3.9.1 Onderzoek

Er is het een en ander bekend van de effecten van schaapskuddes op flora en vegetatie. Dit zijn vrijwel altijd studies uitgevoerd aan schaapskuddes binnen rasters (tabel 3.9). Binnen onderhavig project ontbrak de tijd om een uitgebreid literatuuronderzoek uit te voeren naar de ecologische effecten van gehoede schaapskuddes. Voor zover ons bekend is tot op heden echter weinig onderzoek uitgevoerd naar de effecten van *gehoede* kuddes op flora, vegetatie en fauna. Het rendement van schaapskuddes voor het natuurbeheer is derhalve voor de meeste landschapstypen nog maar moeilijk aan te geven. Het is zeer wenselijk dat dergelijk onderzoek op korte termijn wordt uitgevoerd. Aandachtspunten daarbij zouden moeten zijn:

- Effectiviteit van gescheperde beweiding in vergelijking tot standbeweiding met runderen en/of paarden bij het behoud en herstel van heiden en soortenrijke graslanden;
- Transportfunctie van gehoede schaapskuddes bij de verspreiding van diasporen;
- Invloed van gehoede schaapskuddes op de micro-, meso en macrofauna van heide en andere halfnatuurlijke landschappen waar schapenbegrazing traditioneel een rol heeft gespeeld, o.a. dijkhellingen, stroomdalgraslanden en kalkgraslanden in Zuid-Limburg;
- Inventarisatie van potentieel schapenbegaasde terreinen

Het is in het belang van het natuurbeleid en -beheer dat er wetenschappelijk onderzoek wordt uitgevoerd naar de ecologische waarde van schaapskuddes.

Tabel 3.9. Enkele studies die in ons land zijn uitgevoerd naar de effecten van schaapskuddes op flora en vegetatie.

Type landschap	Schapenras	Terrein	Referentie
Heide-stuifzand	Drents heideschaap	Drouwenezand	Van der Bilt & Nijland 1993
Heide-grasland	Schoonebeker	Westerholt (Drentse A)	Bakker et al. 1983, 1989
Kalkgrasland	Mergellandschaap	Bemelerberg	Hilligers 1993 Bobbink & Willems 1996
	Mergellandschaap	Pietersberg	Willems <i>et al.</i> 1993
Duingrasland	Drents heideschaap	Paardenk./Sasb. (AWD)	Mourik 2002
	Drents heideschaap	Luchterduinen (AWD)	Mourik 2002
Dijken	Duitse zwartkop	Julianakanaal	Horst <i>et al.</i> 1990

3.9.2 Opzet beweidingplan en monitoringprogramma

Vaste onderdelen van ieder begrazingsproject zijn:

- Formuleren doelstelling;
- Vastleggen nulsituatie vegetatie aan de hand van vegetatieopnamen en -karteringen;
- Aanleg en volgen van permanente kwadraten;
- Vastleggen per vegetatietype het aantal graasdagen en -periode(n) in een beweidingplan;
- Vastleggen begrazingsbeheer in beweidingdagboek (geëffectueerd aantal graasdagen per terreindeel per seizoen);
- Volgen van specifieke planten- en diersoorten (doelsoorten, meetsoorten gekoppeld aan Programma Beheer) met periodieke inventariseringen, waarbij sommige soorten jaarlijks en andere met grotere intervallen;
- Monitoren van de bedekking van bepaalde (dominante) vegetatietypen;
- Periodieke evaluatie met toetsing aan de beheerdoelstelling;
- Eventuele bijstelling van het beweidingplan.

Verder is het altijd leerzaam en illustratief om ook uitgerasterde proefvlakken (exclosures) te gebruiken, om de vegetatieontwikkelingen in afwezigheid van grazers in beeld te krijgen.

3.10 Conclusies

Op basis van het besprokene in vorige paragrafen kan worden geconcludeerd dat beweiding van natuurterreinen in halfnatuurlijke landschappen met gescheperde schaapskuddes naast cultuurhistorische ook ecologische waarde heeft. De belangrijkste argumenten hierbij zijn:

- Gescheperde beweiding met trekkende schaapskuddes heft de ecologische isolatie op van vooral kleinere natuurterreinen die vaak als geïsoleerde eilanden gelegen zijn temidden van het intensief beheerde cultuurlandschap. Het kan deels de ecologische infrastructuur herstellen zoals die in onze oude cultuurlandschappen eeuwenlang heeft bestaan. De ecologische winst die kan worden behaald is het grootst wanneer gescheperde kuddes zodanig worden ingezet dat heiden, natuurlijke graslanden en akkerland met elkaar worden verbonden.
- Door epi- en endozoöchore verspreiding van plantenzaden wordt bijgedragen aan de dispersie en genetische uitwisseling van plantensoorten tussen afzonderlijke terreinen. Vanwege hun dichte vacht dragen schapen meer dan andere soorten herbivoren bij aan de dispersie van plantenzaden. Dit is echter een langetermijnproces wat kan conflicteren met de huidige evaluatieperiode van zes jaar in het Programma Beheer. Kalkrijke akkers, droge heiden, kalkrijke zomen en kalkarme akkers zijn terreintypen met in ons land een hoog aantal Rode-Lijstsoorten. Het betrekken van deze begroeiingstypen in schapenbeweidingsystemen kan zeer profijtelijk zijn doordat wordt bijgedragen aan de dispersie van plantenzaden.

- Met gescheperde beweiding kan gericht worden gestuurd in de graasdruk. Sterk verruigde plekken kunnen door middel van drukbegrazing in korte tijd worden omgezet in een kortgrazige, kruidenrijke vegetatie. Dit blijkt soms ook succesvol bij de uitvoering van herstelbeheer, bijvoorbeeld van sterk vergraste droge heide en verruigde droge graslanden. Anderzijds kunnen begroeiingen die gevoelig zijn voor vraat of tred door de herder worden gemeden.
- Verschraling is in veel natuurterreinen een belangrijke beheerdoelstelling. Met behulp van gescheperde beweiding worden netto voedingstoffen uit het terrein afgevoerd met de mest en urine die schapen in de stal achterlaten. Deze bedraagt op schrale gronden gemiddeld 4-6 kg N per jaar per schaap. De grootste afvoer vindt echter plaats in de vorm van dieren (vleesproductie).
- Met het gebruik van zeldzame schapenrassen wordt bijgedragen aan het genenbeheer van zeldzame huisdierrassen. Behoud van genetische diversiteit is een belangrijke voorwaarde voor het behoud van biodiversiteit in het algemeen.

4 Uitkomsten enquête en interviews

Het voorgaande hoofdstuk laat het nut van gescheperde schaapskuddes in relatie tot ecologische waarden zien. Echter tussen de verschillende kuddes onderling bestaan er grote verschillen in het bedrijfssysteem en de wijze waarop toegang tot gronden georganiseerd is. Kuddes variëren in grote, in type en omvang van de terreinen die begraaasd worden en in arbeidsorganisatie. Daarnaast kan de wijze waarop toegang tot gronden is georganiseerd sterk uiteenlopen. Al deze zaken hebben een belangrijke invloed op de wijze waarop gronden door schaapskuddes beheerd kunnen worden.

Om voldoende overzicht te krijgen van de kenmerken van de verschillende bedrijfssystemen zijn 26 schaapherders benaderd op verschillende locaties in Nederland. Deze herders kunnen zowel particuliere eigenaar van de kudde zijn of ze zijn in dienst van een stichting of terreinbeherende organisatie die de kudde bezit. Aan de herders is een uitgebreide lijst van vragen voorgelegd (zie bijlage 3). Een belangrijke factor in de organisatie van een schaapskudde is de wijze waarop het gebruik en beheer van de gronden geregeld is. Om een beter inzicht te krijgen in deze situatie zijn ook interviews gedaan met de belangrijkste terreinbeherende organisaties die schaapskuddes voor beheer inzetten (zie bijlage 5).

In paragraaf 4.1 worden de belangrijkste kenmerken van het bedrijfssysteem weergegeven. In paragraaf 4.2 wordt vooral ingegaan op de wijze waarop toegang tot

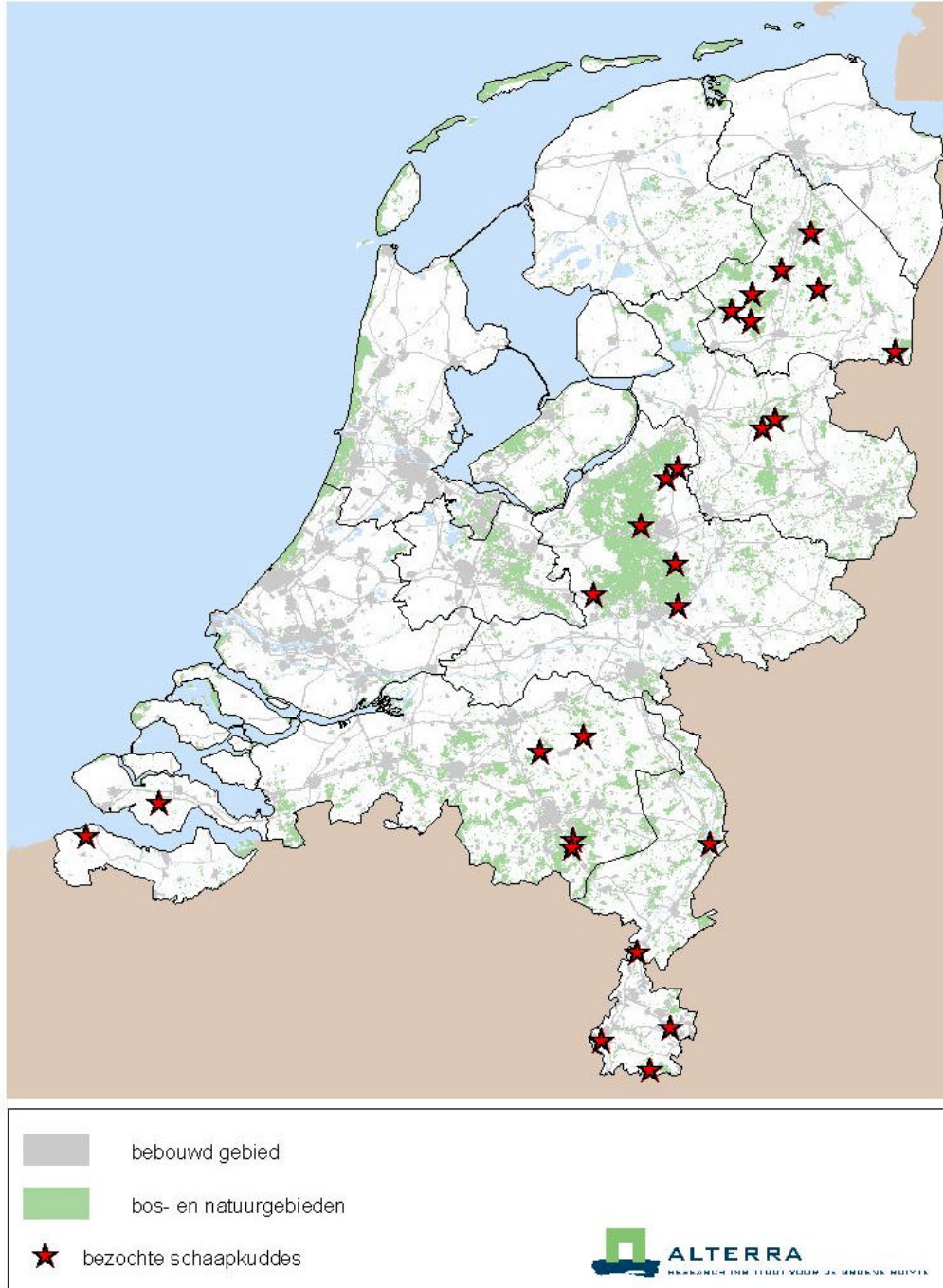
gronden tussen schaapskuddehouders en terreinbeheerders is georganiseerd en hoe terreinbeheerders tegen begrazingsbeheer met schaapskuddes aankijken.

4.1 Bedrijfssysteem

Als uitgangspunt voor de gehouden enquête hebben is een bestand van de LWPS gebruikt met een overzicht van de gescheperde kuddes in Nederland. Naarmate de enquête vorderde, bleek dat dit bestand niet volledig was en is het bestand verder aangevuld. Onze doelstelling was om zoveel mogelijk herders te enquêteren omdat zij degenen zijn die elke dag met de schapen werken en daarom het dichtst bij de praktijk staan. Wij hebben er voor gekozen deze groep rechtstreeks te benaderen. De bereidheid om aan de enquête mee te werken bleek groot; alle benaderde herders zijn uiteindelijk geënquêteerd. Deze bereidheid was terug te voeren op twee motieven. Op de eerste plaats speelt de veelal slechte financiële situatie een rol. Veel herders zagen dit onderzoek als een kans om in deze situatie verandering te brengen. In de enquête is gebleken dat herders trots op hun werk zijn en ze daar graag met anderen over communiceren.

In totaal zijn er voor dit onderzoek 26 herders, van evenzoveel kuddes, geënquêteerd. Op de kaart op de volgende pagina is te zien hoe deze kuddes over Nederland zijn verspreid. Aangetekend dient te worden dat niet alle herders van alle kuddes in Nederland zijn geïnterviewd. Er zijn nog naar schatting 5 kuddes die wij niet hebben bezocht. Dit betekent dat ruim 80% van de schaapskuddes in Nederland benaderd zijn voor dit onderzoek waardoor kan worden aangenomen dat de resultaten van de enquête een redelijk representatief beeld van de sector geven.

Schaapskuddes in Nederland

Opvallend is dat op twee na alle schaapskuddes zich bevinden op het oostelijke gedeelte van ons land. Een verklaring hiervoor is dat sinds oudsher de schaapskuddes voorkomen op de Pleistocene zandgronden en dan voornamelijk op de schrale gronden. Momenteel lopen er echter ook steeds meer kuddes over dijken. Hiervan zijn de twee kuddes in Zeeland een goed voorbeeld.

De 26 kudde zijn te verdelen in 3 groepen.

Particuliere kudde	10
Stichtingskudde	8
Kudde van Staatsbosbeheer (SBB), Vereniging Natuurmonumenten(NM) en Provinciale landschappen	8

Eigenaren van particuliere kudde zijn rechtstreeks afhankelijk van de opbrengsten van de kudde. Stichtingskudde worden vaak door de verschillende overheden in stand gehouden vooral vanuit recreatieve en cultuurhistorische overwegingen (zie verder hoofdstuk 5). De herders van deze kudde zijn in dienst van de stichting. Dit geldt tevens voor de herders van SBB, NM en Provinciale landschappen.

Gebruikte schapenrassen

In onderstaande tabel is te zien van welk soort schapen de kudde in Nederland gebruik maken.

Tabel 4.1. Aantal kudde per schapenras

Schapenras	Aantal kudde
Veluws heideschaap	7
Drents heideschaap	6
Schoonebeker	4
Kempisch heideschaap	4
Mergellandschaap	2
Overig	3

Op drie kudde na maken alle kudde gebruik van een zeldzaam landbouwhuisdierras. In de praktijk blijkt dat deze zeldzame schapenrassen goed gedijen, op de veelal schrale terreinen die worden begraasd.

Gemiddelde omvang kudde

Per groep staat de gemiddelde grootte van de kudde aangegeven. Vermeld is alleen het aantal ooien. Gedurende het weideseizoen lopen de lammeren vaak mee maar omdat hierover geen eenduidige gegevens beschikbaar waren, zijn deze niet meegeteld.

Tabel 4.2 Gemiddelde omvang van de schaapskudde

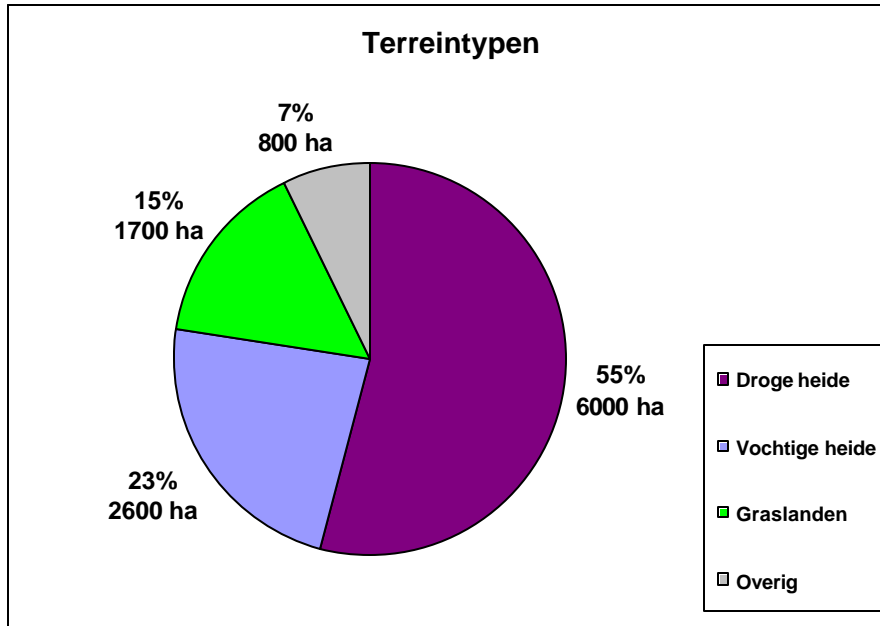
Eigenaren	Aantal ooien per kudde
Particulieren	370
Stichtingen	230
SBB, NM en Provinciale landschappen	215

Duidelijk is het grote verschil in kuddeomvang tussen particulieren en de rest van de eigenaren. Door de jaren heen blijkt dat 5 particuliere kudde en 1 stichtingskudde groter zijn geworden. De rest van de kudde is gelijk gebleven of kleiner geworden. Dit terwijl vooral veel herders van Stichtingskudde aangaven dat op de terreinen die ze beheren, eigenlijk veel meer schapen zouden moeten lopen wil men de vergrassing van de terreinen terugdringen. Bij veel kudde zijn de overwegingen op basis waarvan

de kuddeomvang wordt bepaald niet duidelijk, maar het blijkt wel dat deze niet alleen op ecologische maar ook economische aspecten berusten.

Terreintypen

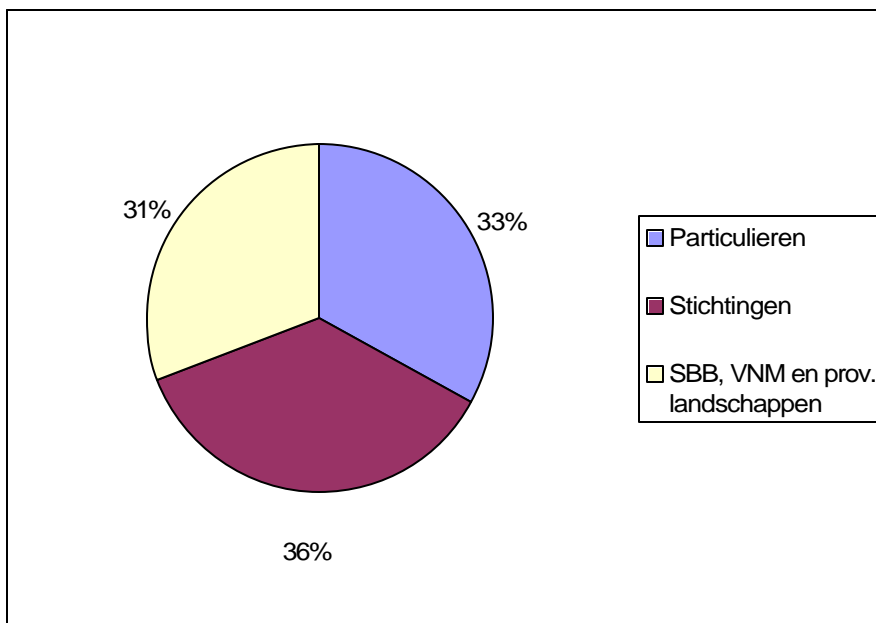
In totaal wordt 11.100 ha grond beheerd door schaapskuddes. Het grootste gedeelte (78%) hiervan bestaat uit heide. Hiervan is 23 % vochtige heide en 55% droge heide.

Figuur 4.1. Omvang begraasde terreintypen

Verdeling van de gronden

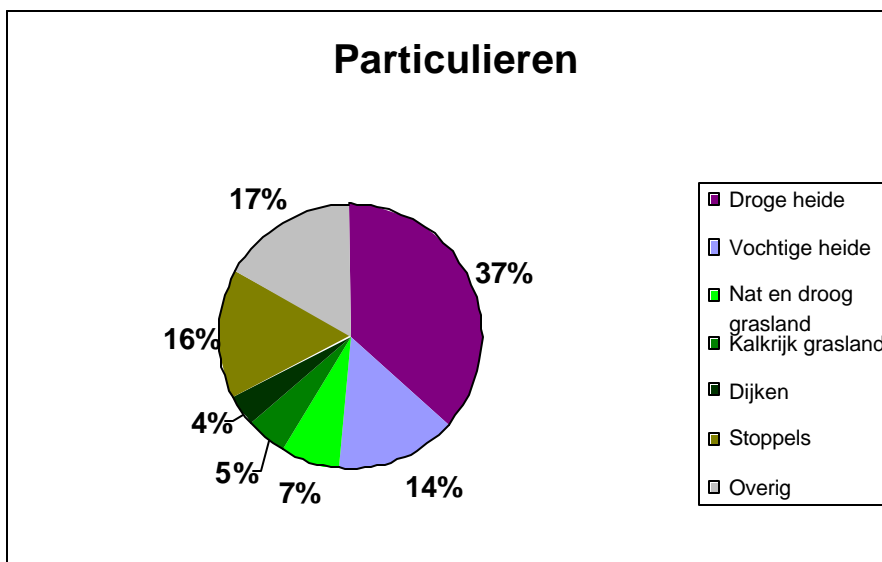
In onderstaande figuur is te zien hoeveel ha grond in het totaal door de drie verschillende groepen wordt begraasd. Stichtingskuddes beheren het grootste oppervlak, gevolgd door de particulieren met 33% van de gronden. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de particulieren en de stichtingskuddes vooral lopen op gronden van de derde groep (SBB, NM en Provinciale landschappen).

Figuur 4.2. Verdeling begraasde terreinen over de verschillende groepen

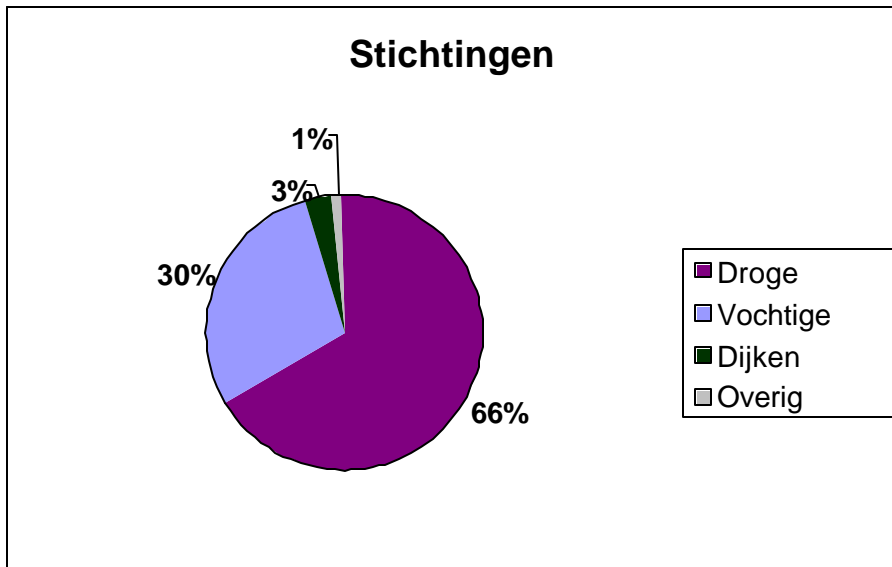
Begraasde terreinen per groep

In onderstaande 3 figuren is goed te zien dat particuliere kuddes een grote verscheidenheid aan terreinen begrazen met hun schapen; vooral het percentage stoppels (16%) en het percentage dijken (14%) valt op.

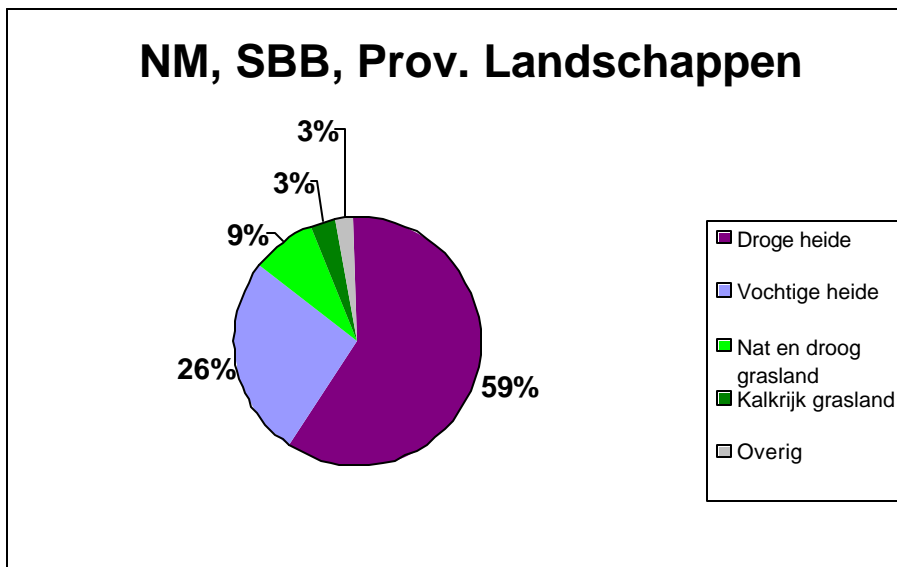
Figuur 4.3. Terreinen begraasd door particuliere kuddes

Voor de Stichtingskuddes blijkt precies het tegenovergestelde te gelden. Maar liefst 96% van de begraasde terreinen zijn heideterreinen.

Figuur 4.4. Terreinen begraasd door stichtingskuddes

Kuddes van SBB, NM en Provinciale landschappen houden ongeveer het midden tussen beide voorgaande groepen. Ook deze groep begraast hoofdzakelijk heide; daarnaast worden er ook nog graslanden begraasd.

Figuur 4.5. Terreinen begraasd door kuddes van SBB, NM en Provinciale Landschappen

Gemiddeld aantal ha per groep

Stichtingskuddes blijken duidelijk op de grootste terreinen te lopen. Zij begrazen voornamelijk grootschalige heideterreinen van SBB en van het Ministerie van Defensie.

- Particulieren 423 ha
- Stichtingen 570 ha
- SBB, NM en Provinciale landschappen 480 ha

Graasintensiteit

De graasintensiteit is bij de verschillende eigenaren nogal verschillend. Het aantal ooiën per hectare is bij particuliere kuddes 2 maal zo hoog als bij stichtingskuddes. Zoals al eerder vermeld zijn de lammeren die tijdens bepaalde perioden van het jaar meelopen niet meegeteld. Hieruit volgt onderstaand overzicht.

- Particulieren 0,9 ooi/ha
- Stichtingen 0,4 ooi/ha
- SBB, NM en Provinciale landschappen 0,5 ooi/ha

Duidelijk is dat de particulieren met hun kuddes intensiever begrazen dan de andere eigenaren. Particulieren geven aan dat om met schapen daadwerkelijk goed beheer uit te kunnen voeren dergelijke hoeveelheden nodig zijn. Ook hier geldt natuurlijk dat de kuddeomvang zowel op ecologische als economische overwegingen moet worden afgestemd. In paragraaf 4.3 zal blijken dat natuurbeschermingsorganisaties toch vaak andere ideeën hebben over optimale kuddeomvang dan particulieren. SBB, NM en Provinciale landschappen gebruiken, naast een begrazingsbeheer met schapen, vaak nog andere beheersmethoden als maaien en afvoeren, en plaggen. Ze zetten ook vaak andere grazers in.

Bij veel stichtingskuddes heeft de grotere focus op zowel de recreatieve en cultuurhistorische waarden naast de ecologische waarden ook invloed op de bepaling van de omvang van de kudde. In de praktijk blijken de kuddes bij de stichtingen in ieder geval kleiner van omvang dan bij particulieren, terwijl de terreinen die ze begrazen groter zijn. Graasdierdichtheden zijn daardoor kleiner.

Met kudde nagestreefde doelen

Een vraag in de enquête was; welk doel probeert u na te streven met de kudde?

Bijna alle herders (96%) gaven aan dat natuur- en landschapsbeheer een belangrijk doel is dat zij met hun kudde nastreven; instandhouden van een zeldzaam schapenras (42%), en recreatie en cultuurhistorie (30%) waren andere doelen. Dit laatste doel wordt door veel particulieren echter nauwelijks genoemd. Zij vinden namelijk dat het recreatie doel moeilijk te combineren is met landschap- en natuurbeheer. Herders van stichtingskuddes denken hier anders over wat niet verbazend is gezien het feit dat stichtingskuddes vaker samenwerken met natuurbeherende organisaties die vooral de cultuurhistorische waarde van schaapskuddes benadrukken. De recreatieve waarde brengt ook veel extra inkomsten binnen voor stichtingskuddes zoals uit hoofdstuk 5 zal blijken.

Aantal werk- en gescheperde uren

Een volgende vraag was: hoeveel uren per dag graast de kudde buiten in de verschillende periodes van het jaar? Deze vraag is tijdens de enquêtes verder toegespitst tot de vraag hoelang de schapen daadwerkelijk gescheperd worden. Gebleken is dat de particuliere kuddes met 48 uur per week het langst gescheperd worden, terwijl bij deze kuddes vaak één herder werkzaam is. Deze herder is tevens de eigenaar van de kudde en moet dus naast het scheperen nog allerlei andere werkzaamheden verrichten, zoals administratie, onderhoud aan gebouwen, als deze er zijn, en verzorging van de schapen. Particulieren geven dan ook aan dat ze gemiddeld per week wel 80 uur bezig zijn met alle taken die aan het houden van de schaapskudde verbonden zijn. Dan hebben ze het echter niet over de lammerperiode waarin men eigenlijk dag en nacht bij de schapen aanwezig moet zijn. Kuddes van stichtingen en van terreinbeherende organisaties (SBB, NM en Provinciale landschappen) worden respectievelijk 42 en 44 uur per week gescheperd. Bij deze kuddes werken vaak meerdere mensen, gemiddeld is er 1,3 fte in loondienst, zodat de werkdruk wordt verdeeld. Zowel door de terreinbeheerders als door veel herders wordt echter aangegeven dat dit nog niet voldoende is waardoor veel overuren gedraaid moeten worden, vooral in de lammerperiode, vakanties vaak niet kunnen worden opgenomen en bij ziekte problemen ontstaan met het scheperen van de kudde. Dit kan wel vaak door vrijwilligers worden opgevangen. Het vinden van voldoende vrijwilligers is voor veel stichtingen ook niet een probleem maar het is geen structurele oplossing voor het ondervangen van de hoge werkdruk.

Begrazingsregime

In onderstaande tabel zijn de antwoorden op de vraag welk begrazingsregime gehanteerd wordt over 3 categorieën verdeeld. Meer dan de helft van de stichtingskuddes heeft geen duidelijk begrazingsplan. Verder is te zien dat particulieren veelal hun eigen begrazingsplan volgen.

Tabel 4.3. Overzicht begrazingsplannen

Organisaties	Begrazingsplan terreineigenaren	Eigen begrazingsplan	Geen duidelijk begrazingsplan
Particulieren	2	6	2
Stichtingen	4	-	4
SBB, NM en Prov. Landschappen	3	3	2

Financieel gezien is een zo kort mogelijke stalperiode het aantrekkelijkst. Immers hoe eerder de schapen na de lammertijd weer naar buiten gaan, des te eerder kan men stoppen met bijvoeren. Bij SBB, NM, Provinciale landschappen en de particulieren staan de schapen gemiddeld genomen het kortst op stal: ca. zeven weken. Bij stichtingkuddes staan de schapen gemiddeld negen weken op stal. Aangetekend dient te worden dat in de interpretatie van de stalperiode nogal wat verschil bestaat. Bij veel particulieren gaan na de geboorte, als de weersomstandigheden het toelaten, de lammeren gelijk naar buiten zodat er ruimte is voor de volgende ooi om af te lammeren. Er is dus altijd wel een gedeelte van de kudde buiten. Terwijl bij de andere kuddes alle schapen binnen blijven tijdens de stalperiode. Dit zien we ook terug in de bijvoerperiode. Particulieren voeren gemiddeld 2,9 maanden bij, terwijl stichtingen 4,1 maand bijvoeren, en SBB, NM en Provinciale landschappen gemiddeld 4,3 maanden. Wat verder opvalt, is dat bijna alle particuliere kuddes tijdens de nacht niet in de schaapskooi komen. Vaak worden de schapen in een niet al te groot raster geplaatst zodat ze niet veel kunnen eten en ze s'morgens dus wel hongerig zijn. Gevolg hiervan is wel dat bij particuliere kuddes meer mest in het terrein terecht komt dan bij de overige kuddes. Stichtingskuddes en de kuddes van SBB, NM en Provinciale landschappen gaan bijna allemaal tegen de avond naar binnen zodat de mest in de stal wordt gedeponeed.

Over het bedrijfssysteem van particuliere kuddes t.o.v. stichtingkuddes en kuddes van SBB, NM en Provinciale landschappen kunnen een vijftal conclusies worden getrokken:

- Particuliere kuddes hebben meer en langere graasdagen;
- Particulieren voeren minder bij per schaap zodat er een relatief lagere aanvoer van nutriënten is;
- Particuliere kuddes begrazen intensiever dan andere kuddes (uitgedrukt in schapen per hectare);
- Particuliere kuddes begrazen een grotere diversiteit aan terreinen;
- Particuliere kuddes brengen meer mest in de terreinen.

Dit laatste punt is echter, zoals in hoofdstuk drie bleek, van niet al te groot belang. Aangezien de stikstofdepositie vanuit de lucht al vele malen groter is en het verschralingeffect vooral veroorzaakt wordt door de afvoer van lammeren. Op basis van bovenstaande punten kan men dan ook stellen dat het verschralingeffect van particuliere kuddes groter is dan dat van stichtingskuddes en kuddes van SBB, NM en Provinciale landschappen. Tevens zorgen particuliere kuddes vaker voor ecologische verbinding van verschillende terreintypen, omdat ze op een groter aantal verschillende terreintypen lopen.

Citaten

Om de sfeer en behandelde punten tijdens de enquêtes weer te geven, volgt hieronder een selectie van door de herders gedane uitspraken.

- “In een land waar ik 2 dagen in de week bezig ben met de administratie van mijn schaapskudde wil ik niet langer wonen.”
- “Hele bedrijfstak gaat kapot aan de regelgeving.”
- “Schapenhouders zijn in een keer gelijk gesteld aan varkensboeren.”
- “Ik ga er geestelijk kapot aan.”
- “Vee bezetting en hectaren moeten op elkaar afgestemd zijn de rest van het beheer is slechts recreatief.”
- “SBB krijgt subsidie op plaggen, maaien en afvoeren. Hierdoor kiest men eerder voor deze beheersmaatregelen. Het beheer met schapen is goedkoper en beter, hier ontvangt SBB echter geen rechtstreekse subsidie voor, vandaar dat men hier niet voor kiest.”
- “De opbrengsten van maaien en afvoeren enerzijds (400 euro/ha) staan niet in verhouding met de opbrengsten van beheer door begrazing anderzijds (30 euro/ha). Terwijl met begrazing een beter resultaat bereikt kan worden.”
- “SBB en NM zijn voor ons geen interessante partijen meer, wij richten ons tegenwoordig meer op de verschillende waterschappen en Rijkswaterstaat. Deze partijen zien steeds meer het belang van gescheperde kuddes in.”
- “Geld uit programma beheer zou rechtstreeks naar diegene moeten die het werk uitvoeren.”
- “Veel herders werken met behoud van een uitkering voor Stichtingskuddes dit bederft de markt voor de professionele schaapherders.”

- “Dezelfde herders hebben vaak geen verstand van zaken en komen dan ook niet tot goed beheer. Een gerichte opleiding tot schaapherder zou van groot belang zijn.”
- “Natuurorganisaties gebruiken de schaapskuddes en drukken deze in de hoek die ze hebben willen. Het geld dat deze organisaties ontvangen zou eigenlijk naar de mensen moeten die voor de resultaten zorgen. Dit zou de overheid de helft van het geld besparen.”
- “Wij verrekken het om ermee op te houden.”
- “Met onze kudde kunnen we hetzelfde effect bereiken als met plaggen.”
- “De manier van werken is niet bekend en niet beschreven en daarom niet gewaardeerd en daarom kennen veel gebieden geen goed beheer.”
- “Er zou eens een gedegen onderzoek moeten komen naar het effect van beheer met schapen. Zodat er een compleet beeld ontstaat.”
- “Er zou een vergoeding moeten komen voor het specifieke werk dat schaapskuddes doen.”
- “Gelukkig zit onze herder gedeeltelijk in de WAO anders waren we al failliet geweest.”
- “Tijdens de lammertijd trekken wij regelmatig meer dan 1000 mensen per dag.”
- “Wie heide wil behouden moet schapen gaan hoeden”
- “De schaaphouderijsector is zeer divers hier wordt in de wet en regelgeving geen rekening mee gehouden.”
- “De regelgeving betreffende scrapie is zeer bedreigend voor de sector”
- “Om het gebied goed te kunnen beheren zouden er in dit gebied eigenlijk veel meer schapen moeten lopen.”
- “Schaapskuddes hebben een belangrijke functie in het natuurbeheer, hier zou geld voor vrij moeten komen, de kuddes mogen vervolgens op resultaat afgerekend worden.”

Toekomstverwachtingen

De laatste vraag van onze enquête was: hoe ziet u de toekomst tegemoet? Op basis van bovenstaande citaten zou men wellicht een zeer negatieve groep mensen verwachten. Echter niets is minder waar. Maar liefst 65% van de herders zegt de toekomst positief tegemoet te zien. Daar tegenover staat dat 27 % van de herders negatief over de toekomst is en 8% oordeelt neutraal. Dit optimisme komt voort uit de liefde voor hun vak, want herder zijn is een manier van leven en dat wil men niet zomaar opgeven. Verder zijn de herders ervan overtuigd dat ze goed werk verrichten en ze verwachten dan ook dat begrazing met gescheperde kuddes in de toekomst een belangrijker rol zal gaan spelen bij het beheer van terreinen.

4.2 Organisatie grondgebruik

In hoofdstuk 1 werd al aangegeven dat het verkrijgen van een vergoeding voor begrazingsbeheer met een schaapskudde moeizaam en complex is (zie ook bijlage 1). Dit hangt vooral samen met de verdeling van het grondbezit, de wijze waarop

toegang tot graasgronden officieel geregeld is en de vaak beperkte communicatie tussen partijen die de gronden bezitten en herders die begrazingsbeheer op deze gronden uitvoeren of zouden kunnen uitvoeren. In de volgende paragraaf wordt deze situatie nader uitgelegd aan de hand van de informatie verkregen uit interviews met zowel de schaapherders als een 7-tal belangrijke terreinbeherende organisaties die bij het beheer van terreinen gebruik maken van gescheperde schaapskuddes (zie ook bijlage 5).

4.2.1 Grondgebruik: stand van zaken

Uit de enquête is gebleken dat de meeste schaapskuddes van particulieren en stichtingen grazen op gronden die niet in hun bezit zijn en waar meestal ook geen pachtovereenkomst voor is afgesloten (Tabel 4.4). Het gaat hierbij zelfs om bijna 90% van de grond die door particuliere en stichtingskuddes wordt begraasd.

Tabel 4.4. Overzicht grondbezit schaapskuddes

		eigendom	Pacht	anders
Particulieren (n=10)	Gemiddeld per kudde (ha)	0.6	86.1	335.8
	%/totale graasgrond	0,1	20,4	79,5
Stichtingen (n=8)	Gemiddeld per kudde (ha)	0.1	19.8	554.3
	%/totale graasgrond	0	3,5	96,5
SBB, NM, Prov. Landschappen (n=8)	Gemiddeld per kudde (ha)	265.3	0	215.4
	%/totale graasgrond	55,2	0	44,8

Bovendien geldt dat ruim 75% van de particuliere en stichtingskuddes helemaal geen grond in eigendom heeft. Pacht komt vaker voor maar dan vooral bij particulieren. De helft van de particulieren pacht grond op basis van een 6-jarig pachtcontract. Het gaat hier echter om relatief weinig grond per kudde zoals blijkt uit tabel 4.4. Bij de stichtingen heeft slechts één kudde van de in totaal 8 benaderde kuddes een 6-jarig pachtcontract, de rest pacht geen grond.

Kijken we naar de wijze waarop het gebruik van de 90% graasgrond is geregeld die niet in eigendom noch gepacht is, dan blijkt het volgende. Precies 50% van de particuliere en stichtingskuddes gebruikt graasgrond van Staatsbosbeheer, 44% heeft grond van boeren in gebruik en verder zijn er nog verschillende kuddes die op gronden van Defensie, Waterschappen, Natuurmonumenten, Provinciale Landschappen en gemeenten grazen. Als het om gronden van boeren gaat betreft het meestal akkers en graslanden die in de winter door de schaapskudde worden bezocht. In die gevallen wordt er niks officieel geregeld, aangezien de eigenaren de mestrechten voor hun gronden niet willen verliezen en de schaapskuddehouders niet met de MINAS verplichting willen komen te zitten.

Voor het gebruik van gronden van de andere terreinbeherende organisaties wordt bijna altijd wel een grondgebruiksverklaring of beheers- of begrazingsovereenkomst afgesloten. In het geval van een grondgebruiksverklaring zal er geen vergoeding aan de schaapherder betaald worden voor beheer. Bij een beheers- of

begrazingsovereenkomst gaat er meestal wel een vergoeding naar de schaapskuddehouder. Deze kan betaald worden in de vorm van een directe vergoeding, maar kan ook (gedeeltelijk) in de vorm van het gratis ter beschikking stellen van gebouwen of voer plaatsvinden, zoals nog wel eens bij stichtingskuddes gebeurt.

Tabel 4.5. Overzicht beheersvergoeding schaapskuddes 2001

Organisaties	Beheersvergoeding direct uit programma Beheer	Beheersvergoeding van terreineigenaar	Geen vergoeding	Onbekend
Particulieren (n=10)	1	5	4	
Stichtingen (n=8)	1	6	1	
SBB, NM en Prov. Landschappen (n=8)	3	n.v.t.	-	5

Zoals blijkt uit tabel 4.5 is er maar één particuliere- en één stichtingskudde die direct een vergoeding uit het Programma Beheer ontvangt. Van de particuliere kuddes ontvangt 40% een beheersvergoeding direct van de terreineigenaar. Bij de stichtingskuddes ligt dit percentage met 75% hoger. Het aantal particulieren dat geen beheersvergoeding krijgt ligt met 40% hoog.

De kosten voor begrazingsbeheer met schaapskuddes worden meestal door terreinbeherende organisaties bekostigd met inkomsten uit het Programma Beheer of andere regelingen. Bij organisaties als Natuurmonumenten en Provinciale Landschappen kan direct aanspraak worden gemaakt op het Programma Beheer, als men tenminste voor de terreinen aan de instapeisen voldoet en de doelsoorten kan realiseren. Organisaties als Staatsbosbeheer en Defensie kunnen echter geen gebruik maken van het Programma Beheer maar kunnen wel andere financieringsbronnen voor schaapskuddes aanwenden.

Tabel 4.6. Omvang beheersvergoeding schaapskuddes

Organisaties	% kuddes met beheersvergoeding*		Omvang vergoeding per kudde (Euro)	
	1995	2001	1995	2001
Particulieren	20	60	8485	14808
Stichtingen	38	88	9696	11598

* Beheersvergoeding direct betaald uit het Programma Beheer of door de terreineigenaar

Uit tabel 4.6 blijkt dat het aantal kuddes dat een vergoeding voor beheer ontvangt sterk is toegenomen tussen 1995 en 2001. Ook is de gemiddelde omvang van de vergoedingen per kudde gestegen. Voor de kuddes die een vergoeding ontvangen is de gemiddelde betaling per hectare bij particulieren van 25 Euro in 1995 naar 61 Euro gestegen. Bij stichtingskuddes is deze betaling van 29 Euro per hectare in 1995 naar 17 Euro per hectare in 2001 juist gedaald. Hierbij moet aangetekend worden dat de stichtingskuddes wel in staat zijn geweest een aanzienlijk groter deel van hun gronden onder een beheersvergoeding te brengen dan de particulieren. Ook ontvangen veel stichtingskuddes die op terreinen van terreinbeheerders als Natuurmonumenten en Provinciale Landschappen lopen indirecte vergoedingen in de vorm van het gratis gebruik van gebouwen en/of gratis voer en andere benodigdheden. Deze vergoedingen zijn niet in tabel 4.6 meegenomen. In tabel 4.6

kon ook geen overzicht worden verschaft over de beheersvergoedingen die schaapskuddes van de terreinbeherende organisaties ontvangen, omdat deze organisaties meestal niet in staat bleken ons inzicht te verschaffen in de kosten en baten van de kudde.

Voor particulieren en stichtingskuddes samen die een beheersvergoeding ontvangen ligt de gemiddelde vergoeding per hectare op dit moment op 29 Euro. Dit is laag als men bedenkt dat vergoedingen uit het Programma Beheer aanzienlijk hoger liggen (zie tabel 4.7). Het is dan ook niet verbazend dat veel schaaпsherders er onvrede mee hebben dat het niveau van de vergoedingen voor het begrazingsbeheer dat ze uitvoeren erg laag ligt en niet overeenkomt met de hoogte van de vergoedingen in het Programma Beheer. Direct subsidie aanvragen uit het Programma Beheer is voor bijna alle particuliere en stichtingskuddes geen optie, omdat ze geen grond in bezit hebben of voor langere tijd pachten en sinds 2000 stelt het Programma Beheer wel deze eis. Hierdoor zijn de meeste herders voor inkomsten aangewezen op de terreineigenaren om subsidie uit het Programma Beheer aan te vragen en hun wil om deze vergoeding ook naar de schaapskuddehouders door te betalen. Bovendien zijn er ook nog steeds veel schaapskuddehouders die met hun kudde begrazing uitvoeren waarvoor ze helemaal geen beheersvergoeding van de terreineigenaar ontvangen. Sterker nog, in sommige situaties is het zelfs zo dat de schaaпsherder moet betalen voor het gebruik. In de volgende paragraaf zal de visie van de terreineigenaren beschreven worden. Hierin zal duidelijk worden hoe de houding van verschillende terreineigenaren is ten aanzien van begrazingsbeheer met gescheperde kuddes en wat de problemen zijn die deze organisaties ervaren bij het financieren van beheeractiviteiten.

Tabel 4.7. Overzicht vergoedingen 2002 van Programma Beheer voor de verschillende Beheerspakketten waarbij schapenbeweiding een rol kan spelen

Subsidieregeling Programma Natuurbeheer		
<i>Basispakketten</i>		Vergoeding (euro/ha)
SN15	(Half)natuurlijk grasland	123
SN16	Heide	40
SN19	Akker	140
<i>Pluspakketten</i>		
SN21	Grootschalige Natuur: B met begrazing	34
SN29	Droog soortenrijk grasland	291
SN30	Soortenrijk stuifzand	51
SN31	Droge heide	67
SN32	Natte heide	77
SN34	Soortenrijk weidevogelgrasland	241
SN35	Zeer soortenrijk weidevogelgrasland	384
SN36	Wintergastenweide	207
SN40	Hakhout en griend	249
<i>Landschapspakketten</i>		
SN51 en SAN41	Grubbe en holle weg	1350
SN52 en SAN42	Hoogstamboomgaard	12
Agrarisch Natuurbeheer		
SAN6	Ontwikkeling kruidenrijk grasland	764
SAN7	Instandhouding kruidenrijk grasland	855
SAN10	Kruidenrijk weiland	764
SAN11	Bont weiland	959
SAN12	Bonte weiderand	997
SAN15	Landschappelijk waardevol grasland	337
SAN16	Weidevogelgrasland met een rustperiode	305
SAN19	Algemeen weidevogelgebied	95
SAN20	Belangrijk algemeen weidevogelgebied	126
SAN21	Soortenrijk weidevogelgebied met kritische soorten	173
SAN22	Zeer soortenrijk weidevogelgebied met kritische soorten	213
SAN24	Roulerend graandeel	453
SAN25	Chemie- en kunstmestvrij bouwland	634
SAN26	Akkerfauna	547
SAN27	Akkerflora vollevelds	528
SAN28	Akkerflora randen	533

Bron: Subsidieregeling Natuurbeheer en Agrarisch Natuurbeheer 2002

4.2.2 Houding terreinbeherende organisaties ten aanzien van inzet schaapskuddes voor beheer

Voor dit onderzoek zijn 7 interviews gehouden met medewerkers van een aantal belangrijke terreinbeherende (natuur)organisaties die al met schaapskuddes voor begrazingsbeheer werken (zie tabel 4.8). De uitgewerkte interviews zijn opgenomen in bijlage 5. De geïnterviewde personen hebben de visie van hun organisatie in beeld gebracht.

Tabel 4.8: Overzicht interviews terreinbeherende organisaties voor dit onderzoek

Organisatie	Geïnterviewde persoon	Overzicht schaapskuddes op terreinen
Natuurmonumenten (Centraal)	Harm Piek, Senior beleidsafd. Natuur en Landschap	- (dit overzicht is alleen bekend bij regiokantoren)
Natuurmonumenten (regio Zuidwest Drenthe)	Albert Kersies, Hoofd Beheer	Er zijn 4 kuddes op de terreinen van NM in deze regio: Kudde van Ruinen (400 oaien Drentse Heideschappen) (sinds 1949). De kudde is in eigendom van een Stichting. Ze begraast 350 ha. heide in het Dwingelderveld. Kudde van Lhee (200 oaien Drentse Heideschappen) (sinds 1986). De kudde is in eigendom van NM. Ze begraast 300 ha. heide in het Dwingelderveld. Kudde van Holtinge (300 oaien Drentse Heideschappen) (sinds 1985). De kudde is in eigendom van een stichting en resulteert uit een samenwerking tussen NM, SBB en Defensie. Ze begraast 350 ha. heide in het Uffelterveld Kudde Drents-Friese woud (250 oaien Schoonebekers) (sinds 2000). De kudde is eigendom van het Drentse Landschap. Ze begraast 300 ha. heide op het Doldersummer- en Wapserveld. NM financiert de schaapskooi en woning van de herder.
Overijssels Landschap (OL)	Gerrit Pastink, Hoofd Beheer	Er zijn 2 kuddes op de terreinen van het OL: Kudde van het Wierdenseveld (230 oaien Veluwe Heideschappen) (sinds 1978). De kudde is in eigendom van OL. Ze begraast 350 ha heide op hoogveen. Kudde van de Lemelerberg (230 oaien Veluwe Heideschappen). De kudde is eigendom van OL. Ze begraast 400 ha heide met veel Jeneverbes.
Drents Landschap (DL)	Teddy Bezuien, Hoofd Beheer	Er zijn 2 kuddes op de terreinen van het DL: De Kudde van Hijkerveld (400 oaien Schoonebekers) (sinds 1988). De kudde is in eigendom van DL. Ze begraast 700 ha heide. In hetzelfde terrein grazen ook Schotse Hooglanders Kudde van het Drents-Friese woud (250 oaien Schoonebekers). De kudde is eigendom van DL, maar wordt medegefinancierd door NM (zie boven).
Limburgs Landschap (LL)	Rene Gerats, Hoofd Beheer	Er zijn 2 kuddes op de terreinen van het LL: De Kudde van Noord-Limburg (350 oaien Kempisch Heideschappen). Deze kudde wordt niet gescheperd. Maar de schapen worden regelmatig verplaatst naar plekken waar ze in flexibele rasters worden ingerasterd. De kudde is van LL. Het gaat hierbij om begrazing van kleine heideterreinen en schrale graslanden.

Gelders Landschap (GL)	Wim Gereardts, Hoofd Beheer	Kudde bij Venlo. Deze kudde is eigendom van de particuliere landschapsbeheerder de Wassum. De kudde begraast een heideterrein dat recent door LL van de gemeente Venlo is gekocht. Tot 2003 zit LL voor dit terrein aan het begrazingscontract met de Wassum vast. Daarna wordt heroverwogen of LL zelf gaat beheren of de Wassum blijft inhuren.
Waterschap Vallei en Eem	Ad Schoutens, Afdeling Beheer	<p>Er zijn 2 kuddes op de terreinen van het GL:</p> <p>De Kudde van Loenen (150 ooiën Veluwe Heideschappen). Deze kudde is recent in eigendom van het GL gekomen. Het gaat hierbij om begrazing van 260 ha. droge heide.</p> <p>De kudde van Epe (180 ooiën Schoonebekers). De kudde is eigendom van een particulier die een beheersvergoeding van GL ontvangt. De kudde begraast een heideterrein van ongeveer 100 ha.</p> <p>Op de dijken van dit waterschap lopen 2 kuddes:</p> <p>Een particuliere kudde van 200 ooiën Schoonebekers begraast 18 ha. dijk sinds 1996. Hiervoor wordt 200 Euro/ha per jaar door het Waterschap betaald.</p> <p>2) Vanaf 2003 is nog een tweede particuliere kudde ingezet om 10 ha. dijk en 10 ha. berm te onderhouden. Deze kudde bestaat uit 200 ooiën Kempische Heideschappen. Bij deze kudde gaat het echter om jaarrondbegrazing. Hiervoor wordt daarom meer beheersvergoeding betaald, namelijk 1000 Euro/ha per jaar.</p> <p>Beide particuliere schaapskuddehouders ontvangen een beheersvergoeding van het Waterschap. Deze bedraagt ongeveer 200 Euro per hectare per jaar.</p>

Op de terreinen van de 7 in tabel 4.8 genoemde organisaties wordt met gescheperde schaapskuddes voor beheer gewerkt. Het gaat hierbij in de meeste gevallen om beheer van heideterreinen, met uitzondering van de schrale graslanden in Limburg en de dijken van het Waterschap. Bij Natuurmonumenten en bij het Drents, Overijssels en Limburgs Landschap wordt aangegeven dat men het liefst met eigen kuddes en kuddes van stichtingen werkt, en liever niet met particuliere kuddes. Een aantal argumenten wordt hiervoor aangevoerd: Ten eerste wil de terreinbeherende organisatie zoveel mogelijk invloed uitoefenen op de wijze van begrazing en men wil de flexibiliteit voor bijstelling naar aanleiding van evaluaties in het veld openhouden. Als men met particuliere schaapskuddehouders werkt zal er altijd een spanning zijn tussen natuur- en economische doelstellingen, terwijl bij stichtingskuddes of kuddes in eigen beheer niet-economische doelstellingen eerder zullen prevaleren. Bij stichtingskuddes kunnen natuurbeherende instanties zitting nemen in het stichtingsbestuur en zo de wijze van beheer beïnvloeden. Zo geeft Natuurmonumenten bijvoorbeeld aan dat het voor kan komen dat een bepaalde kuddeomvang voor natuurbeheer optimaal is terwijl een particulier wellicht een grotere kudde wil omdat dit ook meer inkomsten uit lammerverkoop zal opleveren.

Ten tweede onderbouwen de natuurbeherende organisaties vaak hun voorkeur voor het werken met een eigen kudde met een financiële overweging. Zij hebben het idee dat het goedkoper is om een eigen schaapskudde te houden en een herder in dienst te nemen dan particuliere schaapsherders te betalen voor het begrazingsbeheer.

Uit de interviews is gebleken dat enkele terreinbeherende organisaties het beheer met schaapskudde het liefst uitbreiden voor zover dit financieel haalbaar is. Zo wil het Overijssels Landschap nog een schaapskudde opzetten in Noord-Overijssel om een aantal verspreid gelegen kleinere heideterreinen te beheren en met elkaar te verbinden. Het Gelders Landschap overweegt om de Schotse Hooglanders in de Dellen te vervangen door een gescheperde kudde en samen met de gemeente Epe een nieuwe kudde op te zetten voor beheer van heidevelden op de Noord-Veluwe. Ook het Waterschap Vallei en Eem heeft recent een extra particuliere kudde ingehuurd om dijkbeheer uit te voeren.

Houding terreinbeherende organisaties ten aanzien van beheer met gescheperde schaapskuddes

Voor het beheer van de heideterreinen van de geïnterviewde natuurbeherende organisaties werkt men over het algemeen graag met gescheperde schaapskuddes. Toch lopen de argumenten om beheer met gescheperde schaapskuddes uit te voeren uiteen en is men niet bij alle natuurbeherende instanties even positief over de ecologische resultaten die met gescheperd schaapskuddebeheer kunnen worden behaald.

Bij Natuurmonumenten ('s Graveland) is het belangrijkste motief voor inzet van gescheperde schaapskuddes bij terreinbeheer van cultuurhistorische- en recreatieve aard. Dit betekent dat er bij voorkeur met zeldzame huisdierrassen moet worden gewerkt die ook passen bij het historisch geografische gebied waar ze worden ingezet. Tevens zou regelmatig op stoppelakkers moeten worden gelopen omdat dit conform de historische praktijk is. De ecologische functie van gescheperde schaapskuddes komt bij NM op de tweede plaats omdat de resultaten van begrazing met schaapskuddes niet altijd optimaal zijn. Dit hangt immers sterk af van de grootte, toestand en natuurlijke gesteldheid van het terrein, de grootte van de kudde in de verschillende perioden van het jaar en de kennis van de schaapsherder van de flora en fauna van het terrein. Op heideterreinen kunnen er volgens NM met schaapskuddes goede ecologische resultaten geboekt worden. Dit geldt ook voor de bloemrijke dijken in Zeeland en de (kalk-)graslanden in Limburg. Toch is de geïnterviewde bij NM van mening dat er door inzet van andere grazers, zoals runderen, ook tot goede en soms betere resultaten kan worden gekomen dan met schaapskuddes.

Bij NM regio Zuidwest Drenthe wordt beheer met gescheperde schaapskuddes sterk gestimuleerd omdat men hier streeft naar instandhouding en/of herstel van het esdorpenlandschap waarin schaapskuddes een belangrijke cultuurhistorische maar ook beheersfunctie hebben. Gescheperde schaapskuddes zijn nodig om de ruige gronden, de heide, open te houden en vergrassing tegen te gaan. In dit esdorpenlandschap probeert NM zoveel mogelijk het historische systeem aan te houden waarbij de schapen s' nachts in de potstal worden gehouden en de mest uit de kooien op de akkers wordt gebracht. NM heeft in het Dwingelderveld ook akkers waar rogge wordt verbouwd hersteld. Bij NM Zuidwest Drenthe is men tevreden

over de inzet van schapen bij het beheer van terreinen, omdat het effectief blijkt te zijn, vooral als het gaat om onderhoud van de heide. Voor sterk vergraste gebieden is het echter vaak noodzakelijk om aanvullende maatregelen te nemen in de vorm van plaggen, maaien en inzet van grote grazers. Uit vegetatiestudies van NM blijkt dat de heideterreinen in Zuidwest Drenthe op dit moment in goede staat zijn, beperkt vergrast zijn en doelsoorten voldoende aanwezig zijn. Ze kunnen dus goed onderhouden worden met de schaapskuddes. Het voordeel van begrazing met gescheperde schaapskuddes is de flexibiliteit waardoor zeer gericht begraasd kan worden waar het nodig is. Dit kan niet bij integrale begrazing en ook niet met grote grazers bereikt worden. Volgens NM is een goed beheer met gescheperde schaapskudde sterk afhankelijk van de kennis van de herder. Een goede opleiding gericht op vegetatiebeheer is van groot belang. Wel is het altijd nodig om elke vijf jaar te evalueren en zo nodig het beheer weer aan te passen.

Ook het Overijssels Landschap (OL) vindt schaapskuddes een goed beheersinstrument. De geïnterviewde geeft aan dat de inzet van schapen bij het beheer van terreinen effectief is, vooral als het gaat om tegengaan vergrassing, verbeteren van de structuur in de heide en voor verjonging van de jeneverbes. Daarbij zijn slechts zeer beperkt aanvullende beheermaatregelen nodig. Begrazingsplannen worden wel 2 maal jaarlijks met de herder in het veld geëvalueerd en zonodig aangepast. Op de twee terreinen van OL waar schaapskuddes grazen, de Lemerlerberg en het Wierdenseveld, lopen de begrazingsplannen wel uiteen vanwege aanwezigheid van verschillende natuurdoeltypen. Het Wierdenseveld is veel natter waardoor er veel dopheide en pijpenstrootje voorkomt. Begrazing door de kudde is vooral nodig tussen mei en oktober. Daarna worden de dieren geplaatst op gras en stoppelvelden van lokale boeren. Overigens wordt de waterstand in het Wierdenseveld steeds verder verhoogd om een hogere kwaliteit natte heide te bereiken. De consequentie is dat in de toekomst minder intensieve begrazing nodig zal zijn. De schaapskudde zal hierdoor waarschijnlijk verkleind moeten worden, of er moeten meer gronden worden gezocht waarop de kudde kan grazen. Op de Lemelerberg spelen deze zaken niet omdat het om veel drogere gronden gaat waar meer bochtige smele voorkomt en de kudde een langere periode van het jaar kan grazen.

Het Drentse Landschap (DL) is ook tevreden over de resultaten die worden gehaald met schaapskuddebeheer, niet alleen vanwege de vergrassing die wordt tegengegaan maar ook doordat schaapskuddes de successie van bos en struweelbegroeiing aan de randen van de heide beperken. Wel geeft DL aan dat met een schaapskudde volledige vergrassing alleen kan worden tegengegaan als men met zeer grote kuddes zou werken. Dit verdient echter geen voorkeur bij DL omdat te grote kuddes ook een averechts effect hebben op de kwaliteit van de heide. Grote kuddes vertrappen namelijk teveel en vreten een te hoog percentage van de zeldzame plantensoorten weg. Bovendien zou je voor een grotere schaapskudde niet voldoende voedsel hebben in de winter. Om de vergrassing toch in toom te houden in het voorjaar zet het DL daarom kleine schaapskuddes in, in combinatie met runderen.

De andere twee Provinciale Landschappen geven ook aan dat ze tevreden zijn met schaapskuddebeheer en dat beheer met een gescheperde schaapskudde duidelijk meer ecologische kwaliteit levert dan begrazing met ingerasterde kuddes.

De overwegingen van het Waterschap Vallei Eem om schaapskuddebeheer te voeren zijn vooral gericht op het verkrijgen van stabiele dijken met een stevige vegetatiezone. De meerwaarde van begrazing met gescheperde schaapskuddes is vooral gebleken tijdens de Mond en Klauwzeer crisis (MKZ) toen de gebruikte schaapskudde geruimd moest worden. Hierdoor heeft er de laatste twee jaar geen gescheperde schaapskudde op de dijken van dit Waterschap gelopen. Gevolg was dat de kwaliteit van de vegetatiezone achteruit is gegaan, meer mos en minder kruiden. Door de grotere hoeveelheden mos en doordat de zone niet meer aangetrapt werd is de dijk gevoeliger voor erosie geworden. Het Waterschap heeft als doelstelling kamgrasweides op de dijken te realiseren. Uit onderzoek is gebleken dat dergelijke weides voor de beste erosiebestendigheid zorgen. Tevens is uit onderzoek gebleken dat deze weides het best gerealiseerd kunnen worden met beheer door schapen in combinatie met maaien en afvoeren. In september en oktober kan men bijvoorbeeld niet meer met trekkers op de dijken komen i.v.m. spoorvorming. Met schapen kan men in deze maanden wel op de dijken komen die de nagroei wegvreten. Op deze wijze gaan de dijken in goede conditie de winter in. Daarnaast is er ook nog een recreatieve waarde aan schaapskuddes gekoppeld. Het Waterschap wil haar terreinen openhouden voor publiek. Schapen in rasters zijn hiervoor echter een belemmering. Ook landschappelijk zijn dijken zonder raster fraaier. Dit kan volgens het Waterschap alleen gerealiseerd worden met gescheperde kuddes.

Belemmeringen bij inzet gescheperde schaapskuddes voor beheer bij natuurbeherende organisaties

Er zijn een aantal belangrijke knelpunten die de inzet van gescheperde schaapskuddes voor beheer bemoeilijken. Het aller belangrijkste knelpunt voor de natuurbeherende organisaties is de hoge financieringslast verbonden aan het houden en inzetten van een gescheperde kudde voor beheer. Voor het Waterschap Vallei en Eem gaat dit echter juist niet op.

Alle benaderde natuurbeherende organisaties geven in ieder geval aan dat de kosten voor gescheperde kuddes hoog liggen en moeilijk zijn op te brengen. Inzet van de schaapskudde alleen zou nog wel kostendekkend kunnen zijn, maar de loonkosten voor de herder kunnen niet uit. Maar juist het feit dat een kudde geherderd wordt en voldoende dagen buiten loopt maakt een schaapskudde tot een effectief begrazingsinstrument. Aangegeven wordt dat een arbeidsinzet voor een herder van 1,5 fte nodig is voor een optimaal beheer met een schaapskudde. Daarnaast is het bij de meeste terreinbeherende organisaties zo dat beheer niet alleen uit inzet van een gescheperde schaapskudde bestaat, maar dat ook aanvullende beheersmaatregelen als maaien en inzet van andere grazers nodig worden geacht. Deze aanvullende maatregelen kosten ook geld. Tot slot moet vermeld worden dat de kosten voor inzet van de gescheperde schaapskuddes en de aanvullende maatregelen niet de enige kosten zijn. Natuurbeherende instanties moeten ook waterschapslasten, e.d. betalen. Deze situatie verklaart ook waarom de natuurbeherende organisaties slechts een deel van de inkomsten uit het Programma Beheer rechtstreeks aan de schaapskudde kunnen doorbetalen.

In tegenstelling tot de natuurbeherende organisaties geeft het Waterschap Vallei en Eem juist aan dat de kosten voor beheer met gescheperde schaapskuddes beter zijn op te brengen dan andere vormen van beheer. Er wordt aangegeven dat de kosten

van maaien en hooien ongeveer gelijk liggen aan beweiding door schapen als men het hooi tenminste kan afzetten. Als echter, zoals dit jaar, het hooi afgevoerd moet worden dan lopen de kosten aanzienlijk op. De kosten van maaien en afvoeren liggen namelijk veel hoger. Deze vorm van beheer wordt vooral op primaire keringen toegepast en kost tussen de 2000 en 5000 euro per jaar per hectare. Voor het beheer met gescheperde schaapskudde betaalt men momenteel tussen de 200 en 250 euro per hectare per jaar. Daarnaast ziet men bij het Waterschap voor de toekomst dat de behoefte aan schaapskuddebeheer zal gaan toenemen. Gebleken is namelijk dat verschillende vaak kleinere boerenbedrijven gestopt zijn en de grotere boeren die overblijven geen interesse hebben in onderhoud van de moeilijk te bewerken dijken. Gevolg is dan ook dat steeds meer dijken weer door het Waterschap zelf onderhouden moeten gaan worden. Als men overal een loonwerker voor in zou moeten zetten zou dit een zeer kostbare zaak worden. Men denkt in gescheperde schaapskuddes een alternatief gevonden te hebben.

Een tweede aspect dat door verschillende terreinbeherende organisaties als knelpunt voor de inzet van gescheperde kudde wordt gezien is de beperkte beschikbaarheid van herders die voldoende ervaring en kennis van gebied, flora en fauna hebben om de kudde effectief voor het beheer in te zetten. Men vindt het moeilijk om herders van particuliere en stichtingskuddes het beheer zo te laten uitvoeren dat dit tot een optimale ecologische kwaliteit in het terrein leidt. Het is ook niet eenvoudig om als terreinbeherende instantie een goedgeschoolde herder te vinden die direct inzetbaar is. Kennis van terreinen en flora en fauna heeft men een herder ook niet zomaar bijgebracht. Overigens denkt het Waterschap Vallei en Eem wel positief over het kennisniveau van de particuliere herders waar zij mee werken.

Een derde knelpunt is volgens veel natuurbeherende organisaties de beperkte steun die vanuit het Ministerie van LNV aan dit type beheer wordt verleend. Dit geldt zowel voor de regelgeving ten aanzien van veterinaire aspecten, de MINAS, de subsidieregeling Zeldzame Huisdierassen, als de financiële steun voor schaapskuddes in het Programma Beheer en de Onderhoud Bos en Natuur (OBN) regeling.

Door noodslachtingen tijdens de MKZ crisis zijn een aantal kuddes zeldzame schapenrassen afgemaakt. De huidige regelgeving ten aanzien van scrapie die de selectie van genotypes verplicht stelt, brengt het voortbestaan van gezonde populaties zeldzame schapenrassen verder in gevaar. Juist deze zeldzame schapenrassen zijn het meest geschikt voor het begrazingsbeheer van de heide en kalkgraslanden, zowel vanuit een ecologisch als vanuit een cultuurhistorisch en recreatief perspectief. De Subsidieregeling Zeldzame Huisdierrassen kan slechts zeer beperkt worden gebruikt omdat men maar één kudde tegelijk in deze regeling mag onderbrengen en men er geen gebruik van kan maken als men al gebruik maakt van de subsidiebijdrage voor stichtingsschaapskuddes.

Verder maakt de MINAS regeling dat de begrazing van stoppelakkers en graslanden van boeren wordt ontmoedigd. De verbinding van verschillende habitats die juist vanuit een ecologisch perspectief zou moeten worden gestimuleerd wordt hierdoor juist ontmoedigd.

De meeste natuurbeherende organisaties geven aan dat het huidige Programma Beheer en de OBN regeling het beheer met gescheperde schaapskuddes niet ondersteunt. In het algemeen vindt men het jammer dat in zowel het Programma Beheer als in de OBN geen speciaal pakket voor gescheperd schaapskuddebeheer is

opgenomen. Dit is ontmoedigend omdat in specifieke habitats als heide, kalk- en schraalgraslanden, en dijken begrazing met een gescheperde schaapskudde vaak een geschikt beheersinstrument is zowel in ecologisch als in cultuurhistorisch en recreatief perspectief. Verder geven alle natuurbeherende instanties aan dat men ontevreden is met de wijze waarop subsidies uit het Programma Beheer moeten worden aangevraagd, met de hoogte van de vergoedingen en de wijze van toekenning. Hieronder volgen de belangrijkste klachten:

- Het kost veel tijd om de aanvragen voor vergoedingen in te dienen. Dit is inefficiënt en gaat ten koste van de inzet van arbeidskrachten voor andere natuurbeheeractiviteiten binnen de organisaties.
- De vergoedingen voor beheer op de drogere zandgronden, de plaatsen waar dus vooral de droge heideterreinen voorkomen die zeer geschikt zijn voor schaapskuddebeheer, zijn sinds de herziening van het Programma Beheer in 2000 afgenomen. Dit is niet terecht aangezien het juist op deze gronden veel beheersinspanning kost om natuurdoeltypen te realiseren. Dit zijn juist de gronden die met veel verzurings- en eutrofiëringproblemen zitten die veel herstelbeheer vergen.
- Bij de subsidieaanvragen vóór 2000 wisten de organisaties waar ze aan toe waren, terwijl na 2000 de subsidie uit het Programma Beheer vaak nog achteraf moet worden terugbetaald omdat niet aan de doeltypen wordt voldaan. De financiële zekerheid van de natuurbeherende organisatie komt hierdoor onder druk te staan. Hierdoor zullen natuurbeherende organisaties minder geneigd zijn om financieel risicovolle activiteiten te starten, zoals het opzetten van gescheperd schaapskuddebeheer.
- De eisen die aan de huidige doelpakketten van het Programma Beheer worden gesteld zijn te hoog en niet realistisch. Ze zijn gebaseerd op situaties in terreinen van SBB. In deze terreinen zullen andere natuurdoeltypen het goed doen en zullen de kosten van beheer ook anders zijn. De eisen voor doeltypen zijn dan ook te streng en de bijbehorende betalingen te laag. Zo zijn bijvoorbeeld op heidevelden de doelsoortenlijsten in het Programma Beheer slecht gekozen. Voor alle heidevelden gaat men namelijk uit van dezelfde soorten, terwijl heide in verschillende delen van Nederland verschillend van soortensamenstelling zijn.
- Binnen het Programma Beheer is de vergoeding per hectare laag wanneer men bedenkt dat niet alleen het beheer moet worden uitgevoerd, maar ook moet worden gemonitord. De kosten voor monitoring worden niet afgedekt in het Programma Beheer. Dit is vooral een probleem geworden na 2000 omdat men zonder monitoringsgegevens niet goed kan bepalen of terreinen in aanmerking kunnen komen voor een beheersubsidie. Vraagt men een subsidie aan dan loopt men de kans dat die later weer moet worden terugbetaald omdat er niet voldoende soorten aanwezig zijn.

Aanbevelingen om schaapskuddebeheer bij terreinbeherende organisaties te stimuleren

Aan de terreinbeherende organisaties is in het interview gevraagd welke maatregelen hen zouden stimuleren om meer met schaapskuddes te werken bij beheer van hun terreinen.

Zes van de benaderde organisaties geven aan dat er een schapen-pluspakket in het Programma Beheer zou moeten worden opgenomen. De genoemde ingrediënten voor een dergelijk pakket zijn als volgt:

- De schaapskuddes moet gescheperd worden voor een minimaal aantal dagen in bepaalde periodes van het jaar
- Aan begrazing en graasdruk moeten eisen worden gesteld
- Er zou net als nu een koppeling kunnen worden gelegd met de natuurdoeltypen. Wel moeten de doeltypen toetsbaar zijn en aansluiten bij de reële situatie in verschillende (mozaïeken van) typen habitats die geschikt zijn voor schaapskuddebeheer
- Als men een schapen-pluspakket invoert kiest men dus voor instandhouding van een cultuurlandschap met ecologische, cultuurhistorische en recreatieve waarden. Dit betekent dat men ook voor de cultuurhistorische en recreatieve meerwaarde een vergoeding moet geven.
- De vergoeding moet een reële vergoeding zijn op basis van werkelijke kosten. Dit betekent dat men rekening moet houden met zowel de arbeidskosten voor het herderen, bijkomende kosten als huisvesting en het monitoren op doelsoorten door de terreinbeherende organisaties.

Het Waterschap pleit overigens voor verbreding van het Programma Beheer op gronden van organisaties als het Waterschap.

Naast invoering van een schapen-pluspakket onder het Programma Beheer zou de subsidie voor Zeldzame Huisdierrassen verbreed moeten worden, waardoor schaapskuddes makkelijker toegang krijgen tot deze subsidie. Er zou een extra vergoeding kunnen worden gegeven voor het houden van de zeldzame schapensoorten in gescheperd kuddeverband.

4.3 Conclusies

Er zijn nog ruim dertig gescheperde schaapskuddes in Nederland, welke voor 80% zijn betrokken in dit onderzoek. De meeste gescheperde schaapskuddes in Nederland bevinden zich vooral op de Pleistocene zandgronden op heide en schrale graslanden. Ook ziet men steeds vaker schaapskuddes op dijken lopen. De kuddes bestaan meestal uit zeldzame huisdierrassen. Op deze manier wordt bijgedragen aan het genenbeheer van zeldzame huisdierrassen en ook aan het behoud van genetische diversiteit. Deze traditionele schapenrassen, in tegenstelling tot meer productieve schapenrassen, zijn zeer geschikt als instrument voor het beheer en herstel van halfnatuurlijke landschappen. Ze zijn in staat om jaarrond voldoende voedingsstoffen tot zich te nemen op schrale en kruidenrijke vegetaties zonder (veel) bijvoeding te krijgen. Hierdoor zijn deze rassen het best geschikt om verschraling van natuurgebieden te bewerkstelligen. Door de lage behoefte aan bijvoeding brengen traditionele schapenrassen ook relatief weinig nutriënten via mest weer in het terrein. De verschraling wordt vooral bereikt via de afvoer van lammeren maar ook, weliswaar in minder mate, door de schapen s' nachts in de stal te houden waar ze de mest deponeren. Bij de particuliere kuddes worden op jaarbasis gemiddeld meer (en

langere) graasdagen gemaakt, wordt minder bijgevoerd en worden meer lammeren geproduceerd en afgevoerd (grotere kuddes), waardoor het verschralend effect van particuliere kuddes doorgaans het grootst is. Het gebruik van zeldzame huisdierrassen die goed aansluiten bij het historisch-geografische verspreidingsgebied wordt door de meeste natuurbeherende instanties sterk aangemoedigd. Dit wordt echter niet altijd ondersteund door beleid aangezien maar zeer beperkt aanspraak kan worden gemaakt door gescheperde schaapskuddehouders op de Regeling Zeldzame Huisdierrassen.

Herders maken zeer lange dagen en weken, zeker in het lammerseizoen, maar ook in de periode van april t/m november wanneer de kuddes voldoende lange graasdagen moeten maken inclusief in de weekenden. Bij particulieren moet naast het praktische werk ook nog veel tijd in de administratie worden geïnvesteerd. Voor een optimaal graasbeheer met een gescheperde kudde is voor stichtingen ongeveer 1,5 fte arbeidsinzet van herders nodig. Bij particulieren ligt dit op 1,8 fte, gegeven de grotere omvang van de kudde, het aantal uren dat gemiddeld door particulieren wordt gewerkt en de administratieve werkzaamheden die naast de praktische werkzaamheden moeten worden gedaan.

De particuliere schaapskuddehouders beschikken over het algemeen over wat minder hectaren graasgrond dan de stichtingskuddes en de kuddes van de natuurbeherende instanties. Dit in combinatie met een iets grotere gemiddelde kuddeomvang zorgt ervoor dat particulieren meestal met een wat hogere graasdierdichtheid werken.

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat trekkende schaapskuddes een bijdrage kunnen leveren aan het herstel van de ecologische infrastructuur zoals die in het verleden bestond. De meeste ecologische winst kan vooral gehaald worden als zoveel mogelijk verschillende typen habitats als heides, natuurlijke graslanden en akkers, met elkaar verbonden worden. Diversiteit in terreintypen die worden begraasd is van belang. Particuliere schaapskuddes scoren hierop hoger dan de rest omdat ze vaker gebruik maken van gronden, als akkerlanden en graslanden, die door boeren uit de omgeving beschikbaar worden gesteld in de winterperioden. Bovendien is het voor particulieren vaak lastiger om een terreineigenaar te vinden die voldoende grote terreinen aanbiedt voor begrazing en daarvoor ook een beheersvergoeding betaalt.

Een tweede belangrijk knelpunt is de toegang tot graasgronden. Voor zowel de particuliere als stichtingskuddes is het moeilijk om een pachtcontract van meer dan 6 jaar afgesloten te krijgen voor een voldoende groot oppervlakte aan graasgrond. Hierdoor zijn ze maar zeer beperkt in staat om gebruik te maken van de subsidiebijdragen uit het Programma Beheer. De gronden die de herders nu begrazen zijn vaak in het bezit van de terreinbeherende organisaties die de schaapherders voor het begrazingsbeheer een financiële vergoeding kunnen geven. Dit gebeurt echter maar in de helft van de gevallen. Bovendien worden de vergoedingen die de terreinbeherende organisaties van het Programma Beheer ontvangen meestal slechts gedeeltelijk doorbetaald aan de schaapsherder. Dit is vanwege het feit dat deze organisaties vaak aanvullend beheer plegen, waterschapslasten moeten betalen en ook andere kosten hebben die gedekt moeten worden. Daarnaast zijn er ook verschillende organisaties die geen aanspraak op het Programma Beheer kunnen maken waardoor ze minder geneigd zullen zijn schaapskuddes voor beheer te betalen.

Een volgend probleem dat de officiële toegang tot graasgronden voor herders bemoeilijkt is de agrarische regelgeving. Als boeren officieel aan schaapherders terreinen verhuren of verpachten dan kunnen deze terreinen niet meer op de MINAS boekhouding van de boer komen en worden de schaapherders MINAS-plichtig voor deze terreinen. Voor beide partijen is dit ongunstig. Het gaat hierbij vaak om graslanden en vooral stoppelakkers, die schaapherders goed in de wintertijd kunnen gebruiken.

Nog een ander probleem ten aanzien van toegang tot graasgronden voor particulieren wordt veroorzaakt door het feit dat de meeste terreinbeherende organisaties liever met stichtingkuddes of eigen kuddes werken dan met particulieren. Dit heeft verschillende oorzaken. Ten eerste willen de terreinbeherende organisaties zoveel mogelijk invloed op de wijze waarop de schaapskudde graast en georganiseerd is. Bij een eigen kudde of een stichtingkudde kan men hier meer invloed op uitoefenen. Ten tweede verwachten veel terreinbeheerders dat particuliere herders de eigen bedrijfseconomische belangen laten prevaleren boven de ecologische, landschappelijke en recreatieve belangen. Ten derde verwachten terreinbeherende organisaties dat het werken met een eigen kudde of met een stichtingkudde meestal goedkoper is dan met een particuliere kudde. Niet-particuliere kuddes slagen er vaak beter in subsidie van lagere overheden en van het publiek te krijgen. Een laatste reden is dat veel terreinbeherende organisaties er niet van overtuigd zijn dat schaapskuddes voor hun halfnatuurlijke terreinen het enige en meest optimale beheersinstrument is. Er worden vaak aanvullende beheersmaatregelen toegepast en vaak worden ook andere grazers ingezet.

5 Economische rentabiliteit

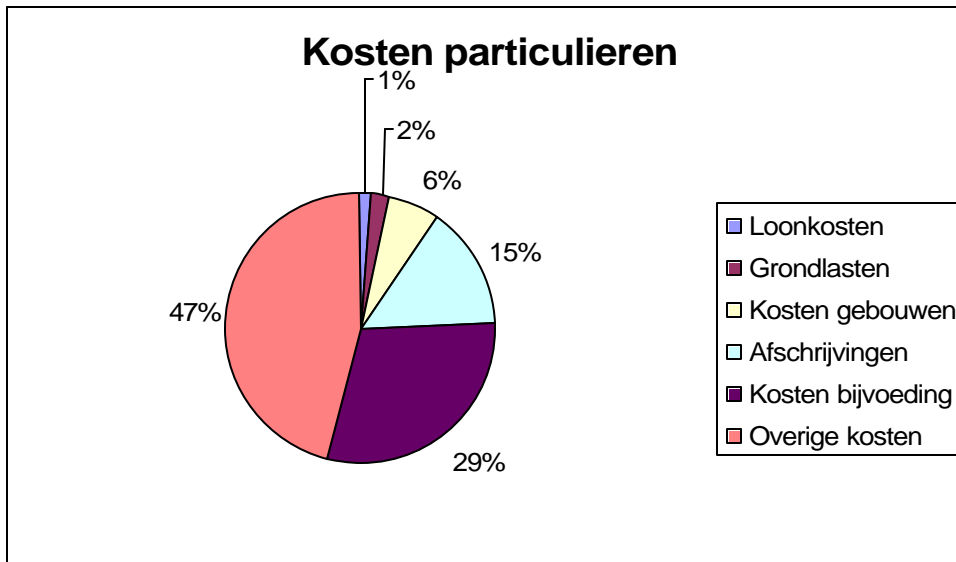
5.1 De economische kenmerken

Zoals uit de vorige paragraaf bleek, zijn de gescheperde schaapskuddes in Nederland zowel in handen van particulieren, stichtingen als terreinbeherende organisaties. In dit onderzoek kan echter alleen ingegaan worden op de kosten en batenstructuur van particuliere en stichtingskuddes aangezien voor kuddes in handen van terreinbeherende organisaties geen gegevens werden verkregen. Dit had vooral te maken met de onmogelijkheid voor de benaderde organisaties om de kosten en baten van de schaapskudde(s) precies te scheiden van de andere kosten- en batenposten van de organisaties.

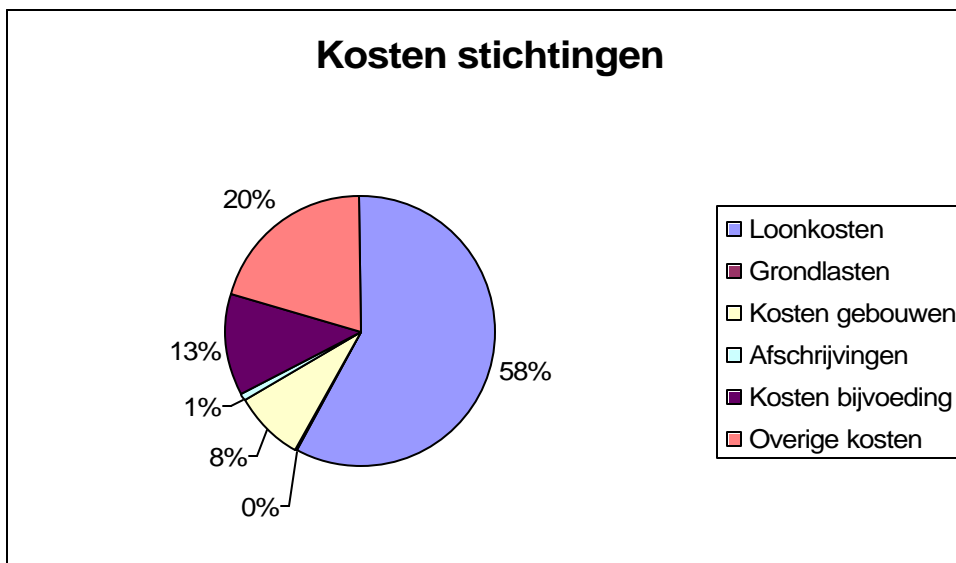
In dit hoofdstuk zullen de economische kenmerken van de particuliere en stichtingskuddes belicht worden. Het vergelijken van deze economische situatie tussen beide groepen is echter complex aangezien de kenmerken van de stichtings- en particuliere kuddes vaak sterk uiteenlopen, zoals uit hoofdstuk 4 bleek, de organisatiestructuur sterk verschilt en de doelen van de kuddes ook verschillend zijn. Daarbij komt dat de stichtingskuddes vaak subsidies van terreinbeherende instanties ontvangen in de vorm van gebouwen of andere benodigdheden zonder dat deze in de boekhouding terugkomen.

Kosten

De kostenstructuur voor schaapskuddes in handen van particulieren en stichtingen verschillen sterk van elkaar. In Figures 5.1 en 5.2 en Tabel 5.1 is de verdeling van de kosten gegeven voor een gemiddelde particuliere en stichtingskudde met respectievelijk 370 en 230 ooiën. De kosten zijn een gemiddelde van de jaren 1995-2001.

Figuur 5.1 Kosten van particulieren (N=10) voor een gemiddelde kudde (370 ooiën) relatief verdeeld (periode 1995-2001)

Figuur 5.2 Kosten van stichtingen (N=8) voor een gemiddelde kudde (230 ooiën) relatief verdeeld (periode 1995-2001)

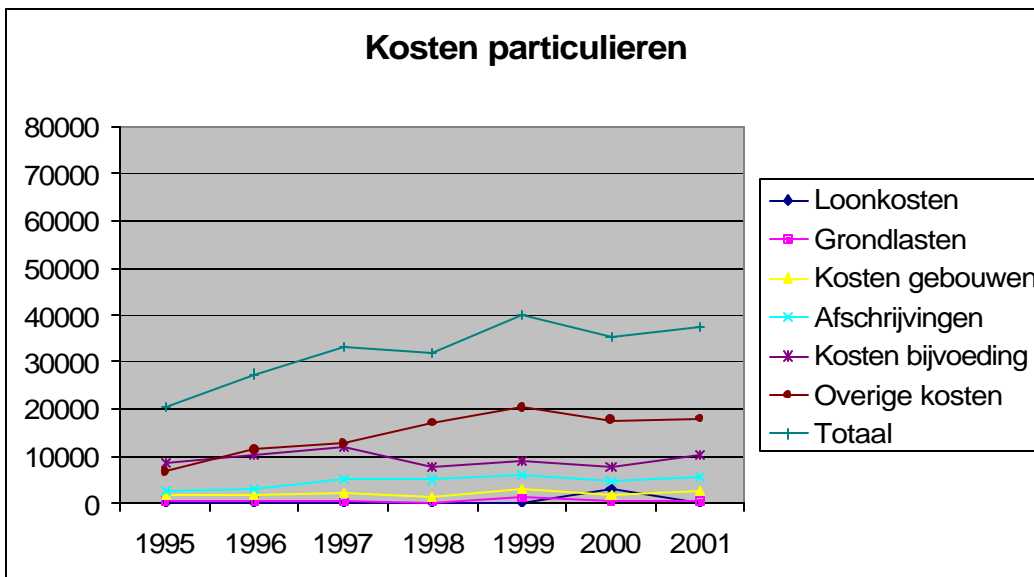
De belangrijkste kostenposten bij particulieren zijn die voor bijvoeding van de dieren en die van 'overige lasten'. Onder deze laatste post vallen alle operationele lasten als de kosten voor transport, afrastering en scheren van schapen, dierenarts, inkoop van dieren, en administratie. Veel particulieren maken hoge transportkosten doordat de versnipperd gelegen terreinen vaak ver uit elkaar liggen en ook niet altijd nabij de woonplaats van de herder zijn gelegen.

Bij de stichtingkuddes bestaan de kosten voor het grootste deel uit loonkosten. Dit komt doordat de stichtingen altijd één of meer herders in dienst hebben die een CAO loon ontvangen meestal gelijk aan dat van een loonwerker in de landbouw. Bij de particulieren is er echter bijna nooit sprake van het in dienst nemen van een herder. De eigenaar zal meestal zelf de kudde scheperen en zijn inkomen wordt achteraf bepaald door het saldo dat ontstaat na verrekening van de kosten en de baten.

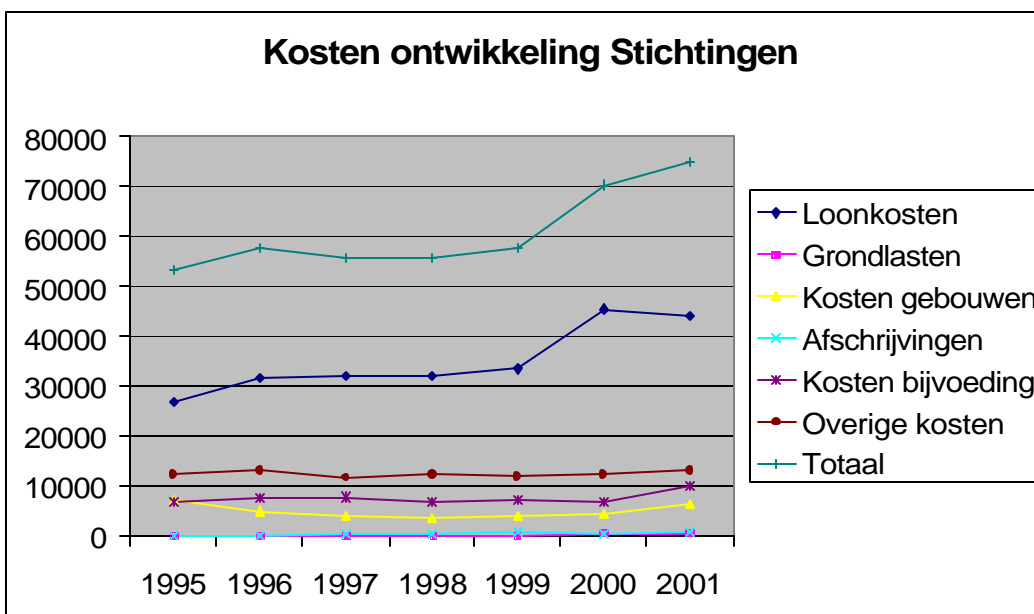
Een laatste belangrijk verschil in de kostenstructuur van particuliere en stichtingkuddes is dat particulieren relatief hogere afschrijvingskosten hebben. Dit komt doordat grote investeringen in bijvoorbeeld gebouwen vaak voor de stichtingen door natuurbeherende organisaties, gemeentes en/of provincies worden gedaan. De stichtingen dragen dan wel de kosten voor het onderhoud aan de gebouwen maar niet die voor de investeringen.

In figuren 5.3 en 5.4 zijn de kosten ook in absolute omvang weergegeven opgesplitst naar verschillende posten en in de tijd. Ook hier gaat het weer om een gemiddelde particuliere en stichtingskudde met respectievelijk 370 en 230 ooiën. Allereerst valt op dat de kosten bij de stichtingkuddes bijna twee keer zo hoog liggen als die van de particulieren. Dit verschil wordt grotendeels veroorzaakt door de loonlasten voor stichtingen. Daarnaast liggen de kosten voor gebouwen ook hoger bij stichtingen. Dit komt vooral doordat stichtingen vaker meer waarde hechten aan het in stand houden van de cultuurhistorische en recreatieve waarde van een schaapskudde en daardoor vaker over een authentieke schaapskooi en soms ook een bezoekerscentrum beschikken. De kosten voor het onderhoud van een authentieke kooi liggen dan vaak hoger. Particulieren proberen de kosten voor huisvesting laag te houden door hun schapen zo lang mogelijk buiten te houden en slechts tijdelijk gebruik te maken van stalruimte.

Zo hoeft een particuliere schaapskuddehouder niet persé een stal te bezitten maar kan hij/zij ook een stal een of twee maanden per jaar huren. Een ander voordeel van het zo lang mogelijk buiten houden van de schapen is dat de kosten voor bijvoeding dan ook laag worden gehouden. Voor particulieren is dit van groter belang omdat zij over het algemeen met grotere kuddes werken waardoor bijvoederkosten ook hoger liggen. Nadelen van het permanent buiten houden van de schapen is echter dat er dan langer toezicht nodig is. Particulieren draaien hier zelf voor op en maken dan lange dagen, ook in het weekend. Bij stichtingen is echter minder flexibiliteit in het aantal uren dat gescheperd kan worden omdat de herders meestal in een 36- of 40-urig dienstverband werken. De kosten voor het in dienst nemen van een tweede herder wegen dan vaak niet op tegen de hogere kosten voor bijvoeding en huisvesting.

Figuur 5.3 Kostenontwikkeling 1995-2001 van gemiddelde particuliere kudde (N=10 en 370 oaien gemiddeld)

Figuur 5.4 Kostenontwikkeling 1995-2001 van gemiddelde stichtingskudde (N=8 en 230 oaien gemiddeld)

Bij zowel particulieren als stichtingen zijn de totale kosten toegenomen in de afgelopen jaren. Bij stichtingen is de kostenstijging aanzienlijk groter. Deze hangt vooral samen met een stijging in de loonkosten welke te verklaren is uit een algemene loonstijging en het besluit van verschillende stichtingen om nog een extra herder (parttime) in dienst te nemen. Dit laatste was mogelijk omdat de baten in deze periode ook toenamen voor de gemiddelde stichtingskudde, zoals uit het volgende zal blijken. Voor particulieren was er overigens geen sprake van een stijging in de inkomsten.

Omdat de gemiddelde kuddeomvang voor stichtingen en particulieren sterk uiteenloopt, zijn voor een vergelijking tussen stichtingen en particulieren de kosten ook per ooi uitgedrukt (Tabel 5.1). Over het geheel bekeken hebben stichtingen aanzienlijk hogere kosten per ooi en dit ligt niet alleen aan de loonkosten per ooi die bij stichtingen onderdeel zijn van de kosten en bij particulieren niet mee worden geteld, maar ook door de hogere relatieve lasten voor bijvoeding, gebouwen en overige kosten. Dat de bijvoederkosten hoger liggen bij stichtingen heeft te maken met de langere periode waarin stichtingskuddes gemiddeld bijvoeren zoals al bleek uit hoofdstuk 4. De kosten voor gebouwen en de overige kosten per ooi liggen ook hoger bij stichtingen wat vooral samenhangt met de bredere doelstelling en andere organisatievorm. Dit soort zaken brengt extra kosten met zich mee welke echter ook door meer inkomsten worden afgedekt, zoals uit het volgende blijkt.

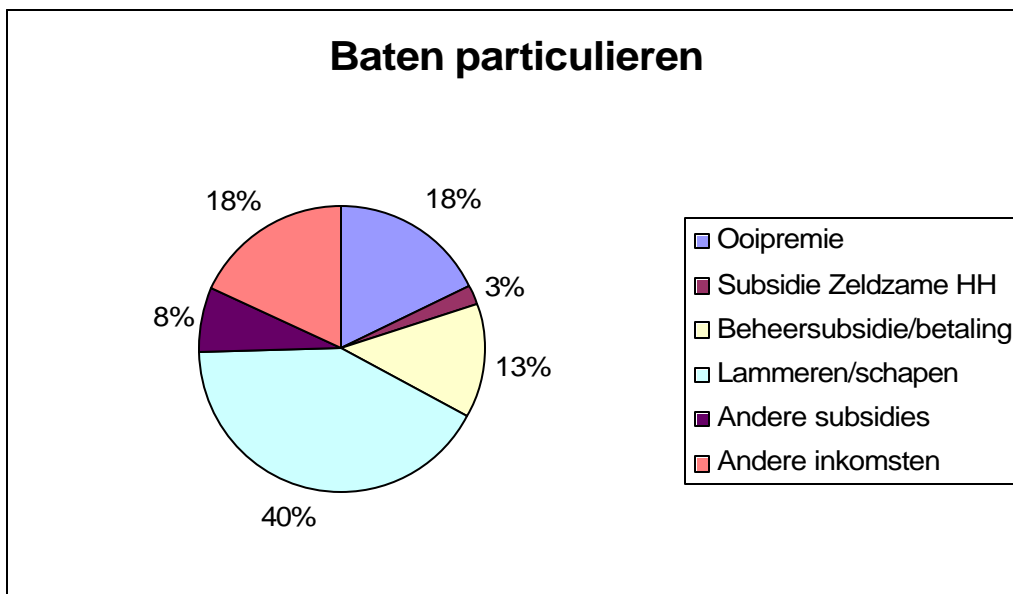
Tabel 5.1: Kosten per ooi per jaar voor particuliere en stichtingskuddes berekend als gemiddelde over de periode 1995-2001

Kosten (€/ooi)	Particulieren (ooien/kudde=370)	Stichtingen (ooien/kudde=230)
Loonkosten	1.2	152.6
Grondlasten	1.9	0.8
Kosten gebouwen	5.6	21.5
Afschrijvingen	12.7	2.0
Kosten bijvoeding	25.6	33.0
Overige kosten	40.3	54.1
Totaal	87.2	263.9

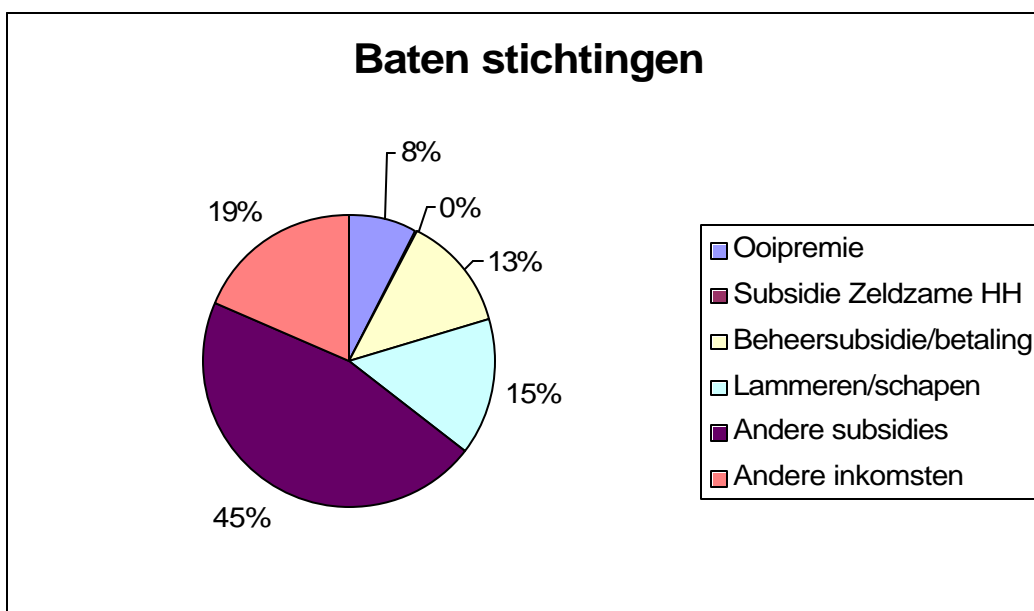
Omdat bij de meeste particulieren natuurbeheer en voldoende inkomen uit de markt genereren voorop staan, streeft men naar een zo kort mogelijke bijvoederperiode. Men heeft grotere kuddes waardoor de kosten per ooi lager uitvallen, de inkomsten voor vlees zijn hoger, en men probeert de huisvestingskosten zo laag mogelijk te houden.

De batenstructuur voor particuliere en stichtingskuddes is ook zeer verschillend. De particulieren halen het grootste deel van hun inkomsten direct uit de markt door de verkoop van lammeren en schapen. Op de tweede plaats komen de betalingen uit de *Premieregeling voor het Aanhouden van Ooien* en andere inkomsten. Deze laatste categorie is bij particulieren vooral opgebouwd uit inkomsten uit nevenactiviteiten in de recreatiesector, voorlichting en advieswerk.

De stichtingskuddes halen het grootste deel van hun inkomsten uit subsidies betaald door het rijk via de Bijdrage Instandhouding Schaapskuddes en door directe subsidies van provincies en gemeenten. De twee na belangrijkste inkomensbron bestaat uit 'overige inkomsten'. Deze is opgebouwd uit bijdragen van de vriendenverenigingen die veel schaapskuddes hebben, inkomsten uit donaties, adopties van lammeren, en inkomsten uit toeristische activiteiten als lammetjesdagen en meeloopdagen. De subsidie voor Zeldzame Huisdierrassen welke sinds 1998 bestaat, wordt alleen gebruikt door particulieren omdat stichtingen al de subsidie voor stichtingskuddes krijgen en geen aanspraak mogen maken op beide subsidies.

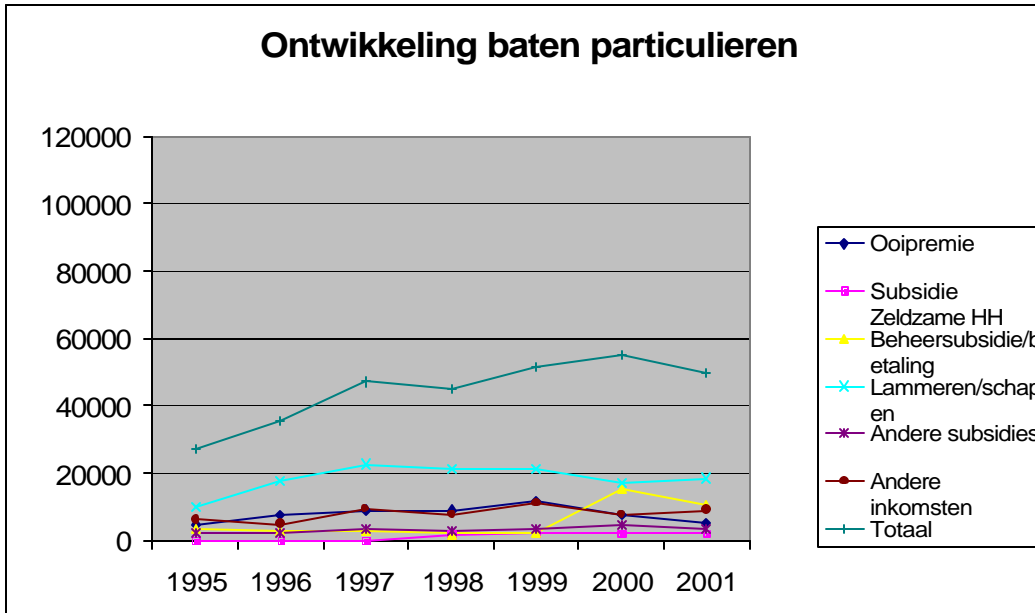
Figuur 5.5. Baten van particulieren (N=10) voor een gemiddelde kudde (370 oaien) relatief verdeeld (periode 1995-2001)

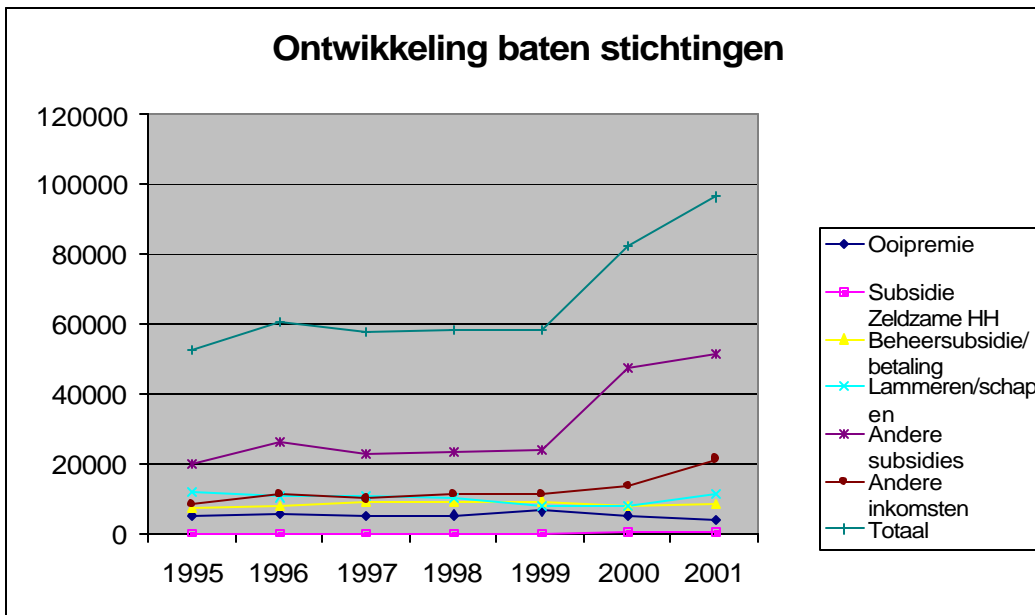
Figuur 5.6. Baten van stichtingen (N=8) voor een gemiddelde kudde (230 oaien) relatief verdeeld (periode 1995-2001)

Zowel particuliere als stichtingkuddes halen ongeveer een gelijk aandeel van hun inkomsten uit betalingen voor beheer. Meestal zijn dit vergoedingen die de terreineigenaren betalen voor het begrazingsbeheer door de schaapskudde op hun terreinen. Deze vergoedingen kan de terreineigenaar vaak medebekostigen uit vergoeding die deze ontvangt uit het Programma Beheer. Zowel bij de particulieren

als bij de stichtingen komt het nauwelijks voor dat zij de vergoedingen uit het Programma beheer direct zelf ontvangen (zie paragraaf 4.2). Overigens moet ook worden aangetekend dat de stichtingen vaak nog verkapte inkomsten van terreinbeherende organisaties ontvangen in de vorm van gebouwen en andere bijdragen die niet in de onderstaande overzichten zijn opgenomen. Zowel de kosten als de baten zullen dus eigenlijk nog wat hoger bij stichtingen.

Figuur 5.7 Batenontwikkeling 1995-2001 van gemiddelde particuliere kudde (N=10 en 370 oaien gemiddeld)

Figuur 5.8 Batenontwikkeling 1995-2001 van gemiddelde stichtingskudde (N=8 en 230 oaien gemiddeld)

Kijken we naar de werkelijke omvang van de baten en de ontwikkelingen daarin dan blijkt dat deze aanzienlijk hoger liggen bij de stichtingskuddes (Figuur 5.7). Duidelijk is

dat de inkomsten van stichtingkuddes aanzienlijk zijn toegenomen in de laatste jaren, zowel absoluut als relatief ten opzichte van die van de particuliere kuddes. Voor stichtingkuddes wordt deze toename vooral veroorzaakt door een toename in de subsidies van gemeenten en provincies aan stichtingkuddes en een toename in andere inkomsten verkregen uit donaties en bijdragen van het publiek aan activiteiten en acties. Deze toename in de publieke en overheidsbijdragen aan stichtingkuddes hangt vooral samen met de Mond- en Klauwzeercrisis die de sector in 2001 heeft bedreigd en de wil om deze activiteiten te steunen deed toenemen. De vraag is echter of dit niet slechts een tijdelijke toename betreft.

Bij particulieren is de stijging in baten in de afgelopen jaren kleiner. Dit heeft verschillende oorzaken. In de jaren 1996 en 1997 hing de stijging vooral samen met een hogere prijs voor lamsvlees welke vooral werd veroorzaakt door de BSE crisis in het Verenigd Koninkrijk die tot een tijdelijke prijsverhoging van Europees schapen- en lamsvlees leidde. Andere stijgingen aan het einde van de jaren '90 hingen samen met een toename van inkomsten uit nevenactiviteiten. In de laatste 2 jaren lijken particulieren ook succesvoller te worden in het verkrijgen van beheervergoedingen.

Het verschil in inkomstenstructuur blijkt vooral als we de baten uitdrukken per ooi (Tabel 5.2). Zo halen de particulieren relatief meer inkomsten uit de markt via de verkoop van lammeren en schapen maar deze hogere inkomsten staan nog steeds in schril contrast met de inkomsten die deze kuddes voor het natuurbeheer krijgen (zie post beheerssubsidie/betaling). Stichtingskuddes ontvangen al wel iets meer uit beheerssubsidies maar het zijn toch wel vooral de directe subsidies van het rijk, provincies en gemeenten en de andere inkomsten van vriendenverenigingen en publiek die zoden aan de dijk zetten. In wezen worden de belangrijkste inkomsten bij stichtingen dus vooral verkregen vanwege de cultuurhistorische en recreatieve waarden die ze hebben. Het verschil in inkomstenstructuur hangt dan ook sterk samen met het verschil in doelstellingen die maken dat stichtingen makkelijker toegang krijgen tot subsidies en inkomsten uit recreatieve activiteiten en ook beter ondersteund worden door de terreinbeherende organisaties.

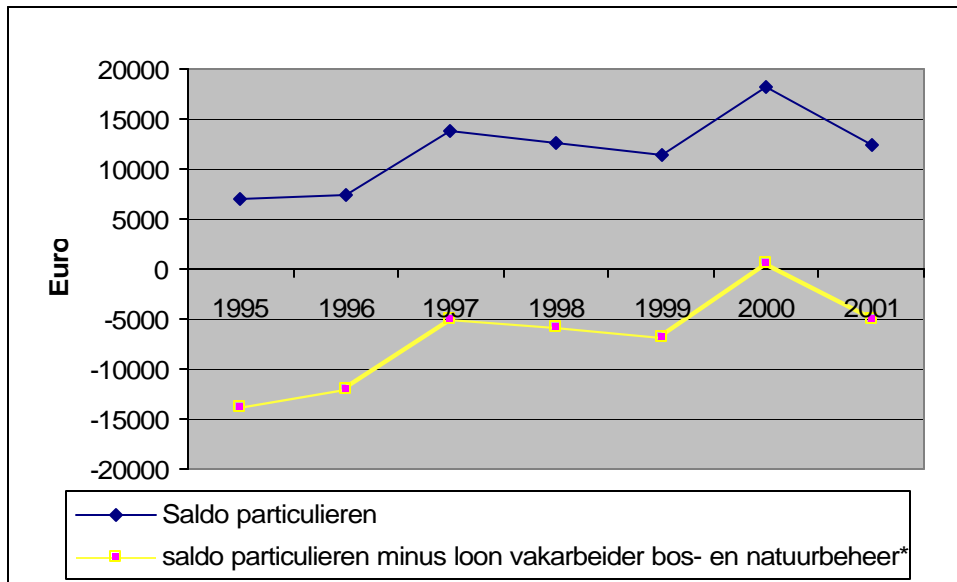
Tabel 5.2: Baten per ooi per jaar voor particuliere en stichtingskuddes berekend als gemiddelde over de periode 1995-2001

Baten (€/ooi)	Particulieren (ooien/kudde=370)	Stichtingen (ooien/kudde=230)
Ooipremie	21.3	22.3
Subsidie Zeldzame HH	3.2	0.7
Beheerssubsidie/betaling	15.4	36.3
Lammeren/schapen	49.6	43.5
Andere subsidies	9.1	132.4
Andere inkomsten	21.7	54.0
Totaal	120.3	289.3

Wat de verrekening van de kosten met de baten uiteindelijk oplevert, is te zien in Figuur 5.9. en 5.10. Bij particuliere kuddes zijn twee lijnen afgezet. De eerste lijn geeft het saldo van de kosten en baten weer als er geen beloning van de arbeidskosten van de particulier plaatsvindt. De tweede lijn geeft het netto bedrijfsresultaat, dus saldo van kosten en baten inclusief loonkosten voor particulier, als er aangenomen wordt dat de eigenaar een inkomen ontvangt dat gelijk is aan het

loon van een arbeider in het bos en natuurbeheer conform de Bosbouw CAO bij een volledige werkweek (37 uur).

Zoals blijkt ligt het netto bedrijfsinkomen saldo over de gehele periode erg laag en is de gemiddelde particuliere schapenhouder nog niet eens in staat om een inkomen te genereren dat boven het loon ligt van een losse werknemer in bos- en natuurbeheer bij een 37 uren werkweek.

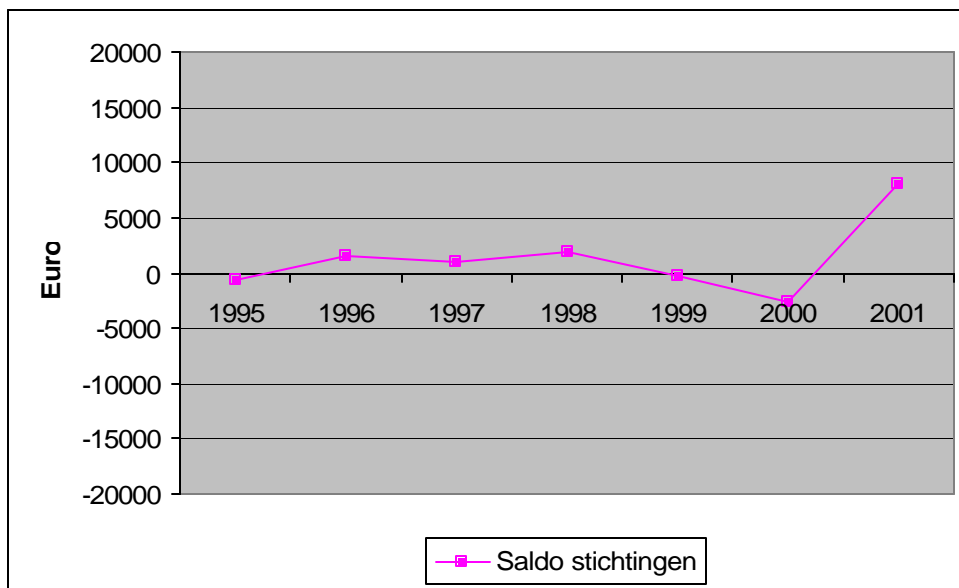
* saldo particulieren minus loon vakarbeider bos en natuurbeheer = netto bedrijfsresultaat. Gemiddeld bruto jaarloon voor periode 1995-2001 voor functiegroep III: Een vakarbeider die werkzaamheden verricht in bossen en natuurterreinen en die kennis bezit op het gebied van de bosbouw en het beheer van natuurterreinen, welke in relatie staan tot zijn taak. Hij/zij werkt veelal zelfstandig en moet t.a.v. zijn werk afgaan op eigen beoordeling van de situatie. Hij/zij moet zelfstandig kunnen beoordelen hoe de arbeid het beste kan worden uitgevoerd (Bron: CAO Bosschap). In 2001 bedroeg dit bruto loon €20864 op jaarbasis.

Figuur 5.9. Saldo kosten (inclusief loonkosten*) en baten van gemiddelde particuliere schaapskudde (N=10 en gemiddeld aantal oien=370)

Over de gehele periode is wel een opgaande lijn te ontdekken. De eerste twee jaren van de curve laten duidelijk een dieptepunt zien. In die tijd lagen de marktprijzen voor lamsvlees zeer laag en waren additionele inkomsten uit nevenactiviteiten en andere subsidies schaars. Met de toename in andere inkomsten uit nevenactiviteiten en beheervergoedingen ligt het netto bedrijfsresultaat wel nabij de nul in de laatste jaren. Echter gemiddeld over de periode 1995-2001 berekend, ligt dit netto bedrijfsresultaat op ca. - €900 Euro. Dan gaat men nog maar uit van een bruto loon voor een 37 uren werkweek terwijl in het echt de gemiddelde particuliere schaapskuddehouders meer dan 80 uur per week werkt en met de noodzaak van opbouw van reserves voor het opvangen van tekorten in slechte jaren, voor toekomstige investeringen, en voor ziekte en ongevallenverzekeringen.

Van belang is te constateren dat de opvang van ziekte en arbeidsongeschiktheid slecht is geregeld in de schaapskuddesector, zeker als het gaat om particuliere kuddes. Bijna alle ondervraagde particuliere herders verklaarden dat er geen regeling was

getroffen voor opvang van problemen die uit plotselinge ziekte of arbeidsongeschiktheid voortkomen. In de meeste gevallen werd wel aangegeven dat het scheperen van de kudde tijdelijk kon worden overgenomen door de partner of vrijwilligers, maar dat dit slechts van zeer korte duur kon zijn. Zou de ziekte langer duren dan is er bij de meerderheid van de particulieren geen verzekering of kapitaalreserve die het tijdelijk in dienst nemen van een herder mogelijk maakt. Het inscharen of binnenhouden van de kudde tijdens deze uitvalperiode is ook geen optie aangezien dan de kosten voor bijvoeding enorm oplopen in combinatie met een afname in de inkomsten. Langdurige ziekte van de herder zal dan ook meestal tot totale beëindiging van de kudde leiden.

Figuur 5.10 Saldo kosten (inclusief loonkosten) en baten van gemiddelde stichtingskudde (N=8 en gemiddeld aantal ooien=230)*

Uit Figuur 5.10 blijkt dat een gemiddelde stichtingskudde ook geen groot positief netto bedrijfsresultaat bereikt. In goede jaren is er sprake van een licht overschot ter grootte van enkele duizenden Euro's en in slechte jaren draaien ze net verlies. Ook voor deze groep geldt dat er net als bij de particulieren weinig reserves kunnen worden opgebouwd om tegenvallers op te vangen en kapitaal voor investeringen op te bouwen. In 2001 lijkt hier overigens wel verandering in te komen. Maar het is de vraag, zoals al eerder is aangegeven, of dit een structurele toename in de inkomenssituatie betreft.

Concluderend, kan worden gesteld dat de inkomenssituatie van zowel particuliere als stichtingskuddes slecht is. In de laatste jaren is er wel een opgaande lijn te zien in de inkomsten maar deze is vooral voor particulieren bij lange na niet voldoende om de instandhouding van schaapskuddes te garanderen.

5.2 Hoeveel inkomsten zou een schaapskudde moeten genereren om duurzame instandhouding van deze activiteit te garanderen?

Uitgaande van de situatie van particulieren en stichtingen tussen 1995 en 2001, is in Figuur 5.11 een berekening gemaakt van de extra inkomsten die nodig zijn om een economisch duurzame instandhouding van de schaapskuddehouderijsector te garanderen.

Daarbij is rekening gehouden met een aantal belangrijke aspecten die uit het voorgaande naar voren zijn gekomen:

1. Bij stichtingskuddes is er meer aandacht voor de cultuurhistorische en recreatieve waarden van schaapskuddes wat tot uiting komt in de kosten en batenstructuur. Zij zijn hierdoor beter in staat om inkomsten uit subsidies en recreatieve activiteiten te genereren.
2. Bij particulieren staat natuurbeheer voorop. Men is vooral op inkomsten uit markt door lammerverkoop en vergoedingen voor natuurbeheer aangewezen. Uit het voorgaande is gebleken dat dit laatste maar zeer beperkt lukt.
3. Voor particulieren is uit de voorgaande hoofdstukken gebleken dat 1,8 fte zeker nodig is voor het effectief inzetten van een schaapskudde voor begrazingsbeheer en voor het uitvoeren van alle administratieve verplichtingen die aan het houden van een schaapskudde verbonden zijn. Dit betekent dat naast de arbeidsinzet van de particuliere eigenaar ook nog een extra 0,8 fte zou moet worden ingezet en betaald, inclusief werkgeverslasten voor sociale premies.
4. Bij stichtingen wordt nu met gemiddeld 1,3 fte per kudde gewerkt. Een extra 0,2 fte zou ook nodig zijn voor beter begrazingsbeheer. Herders bij stichtingen hebben echter niet te maken met de administratieve lasten waarmee particuliere herders belast zijn.
5. Een particuliere schaapskuddehouder is ondernemer met werkgeverslasten (en bedrijfsrisico). Daarbij moet hij/zij zelf premies voor WAO en ongevallenverzekeringen afdragen voor hem/haarzelf en voor derden in dienst van de kudde.
6. Dat vanuit een economisch perspectief een schaapskudde alleen duurzaam in stand kan worden gehouden als ook een reserve kan worden opgebouwd voor toekomstige investeringen, tegenvallende inkomsten in slechte jaren, en opvangen van ziekte en/of tijdelijke arbeidsongeschiktheid.

De berekening in Tabel 5.3 is gebaseerd op de werkelijke kosten- en baten voor particuliere- en stichtingskuddes uit de afgelopen jaren zoals die uit het voorgaande naar voren zijn gekomen.

Bij particuliere kuddes is echter uitgegaan van een arbeidsinzet van 1,8 fte. De beloning voor deze arbeidsinzet dient minimaal gelijk te zijn aan dat van een CAO-loon voor een vakarbeider bos- en natuurbeheer wat in januari 2002 afgerond €1000 bruto bedraagt bij een 37-urige werkweek. Als in een particuliere schaapskudde de eigenaar fulltime werkt dan is er nog een extra inzet van 0,8 fte nodig. Hiervoor dient dit CAO loon betaald te worden plus de werkgeverslasten voor sociale premies.

Bij de Stichtingskudde is er bij loonkosten uitgegaan van de werkelijke kosten zoals die gemiddeld voor stichtingskuddes in de periode 1995-2001 golden met een opslag

van ruim 3% voor de huidige situatie. Daarbij is aangenomen dat de huidige arbeidsinzet van 1,3 fte gemiddeld verhoogd zou moeten worden met 0,2 fte om tot een totale inzet van 1,5 fte te komen. De extra 0,2 fte wordt vergoed volgens de norm die ook al voor de huidige 1,3 fte geldt.

Tabel 5.3 Overzicht netto bedrijfsresultaat particuliere- en stichtingskuddes als rekening wordt gehouden met reële vergoeding voor geleverde arbeid

Netto bedrijfsresultaat	Particulieren (Ooien=370)	Stichtingen (Ooien=230)
Opbrengsten:		
Omzet en aanwas	18353	10011
Ooipremie	7877	5133
Beheersubsidies	5708	8357
Andere subsidies	3379	30459
Andere inkomsten	8021	12411
Toegerekende kosten:		
Voer	9470	7593
overige toegerekende kosten	1788	1368
Niet-toegerekende kosten		
Grondkosten	706	177
Gebouwenkosten	2058	4950
kosten werktuigen, installaties en loonwerk	0	0
arbeidskosten**	21210	43376
algemene kosten	13112	11065
Afschrijvingen	4707	459
berekend loon ondernemer*	21000	0
Netto bedrijfsresultaat:	-30713	-2617

* Bij particulieren is uitgegaan van bruto jaarloon vakarbeider bos- en natuurbeheer functiegroep III volgens CAO Bosschap in januari 2002.

** Bij particulieren gaat het hierbij om een vergoeding van 0,8 fte betaald volgens bruto jaarloon vakarbeider bos- en natuurbeheer functiegroep III volgens CAO Bosschap in januari 2002, inclusief 21% werkgeverslasten voor sociale premies als Ouderderdoms- en nabestaanden pensioen, FPU en WAO en UFO.

Bij stichtingen is uitgegaan van 1,5 fte betaald volgens gemiddelde jaarlijkse loonlasten in de periode 1995-2001+3% loonsverhoging.

Uit Tabel 5.3 komt naar voren dat er voor een duurzame instandhouding van particuliere schaapskuddes, waarbij een reële arbeidsinzet van 1,8 fte nodig is, nog een extra inkomen van ruim € 30000 gegenereerd zou moeten worden. Bij stichtingen gaat het hierbij om een aanzienlijk kleiner bedrag van ruim € 2600. Daarbij moet bij stichtingen wel aangetekend worden dat er dan van wordt uitgegaan dat het huidige niveau van subsidies en inkomsten ook gehandhaafd zal blijven.

Er vanuit gaande dat bij particulieren vooral de natuurbeheersfunctie voorop staat, dan betekent dit dat het tekort van ruim €30000 vooral uit beheersvergoedingen zou moeten worden gehaald. Op dit moment beheren particuliere kuddes gemiddeld 423

hectaren. Dit zou betekenen dat een gemiddelde particuliere schaapskuddehouder toch zeker een extra vergoeding van € 73 per hectare zou moeten ontvangen bovenop de huidige € 13 per hectare die particulieren nu gemiddeld aan beheersvergoedingen ontvangen.

Concluderend, kan worden gesteld dat de inkomenssituatie van particuliere schaapskuddehouders zeer slecht is. Die van stichtingskuddes lijkt redelijk te voldoen als de toename in subsidies en inkomsten in de laatste jaren zich nog wat verder voortzet.

Dit betekent dat er vooral voor de particuliere schaapskuddehouders aanzienlijke extra inkomsten gewenst zijn wanneer men een economisch duurzame instandhouding van deze sector van maatschappelijk belang vindt. Waar deze extra inkomsten vandaan moeten komen zal in het volgende hoofdstuk verder besproken worden. Gezien de kenmerken van het bedrijfssysteem de daaraan gekoppelde ecologische meerwaarde en het huidige lage niveau van financiële waardering, is een verbetering van de vergoeding voor het natuur- en landschapsbeheer functie van gescheperde kuddes op zijn plaats.

6 Nabeschouwing

6.1 Meerwaarde van gescheperde schaapskuddes

De gescheperde schaapskuddehouderij is een sector met bijzondere kenmerken. Naar schatting zijn er nog ruim 30 gescheperde schaapskuddes in Nederland welke een oppervlakte van ongeveer 13.000 ha vooral halfnatuurlijke landschapstypen als heide en stuifzanden, kalk- en schraalgraslanden en dijken en stroomdalgraslanden begrazen. In aantal schapen en personen is deze sector klein, maar als beheersinstrument voor het Nederlandse cultuurlandschap en als historisch relict en reservoir van kennis en ervaring is het zeer uniek.

Het bijzondere van deze sector is dat het een traditioneel bedrijfssysteem betreft dat al eeuwenlang bestaat en als zodanig onlosmakelijk verbonden is met het Nederlandse cultuurlandschap. Hoewel de herders in Nederland als agrariërs worden gezien en zich daardoor aan dezelfde agrarische wetgeving dienen te houden, zien zij zich liever als landschapsbeheerders.

Ruim eenderde van de schaapskuddes is in particulier bezit, de rest van de kuddes is gelijkelijk verdeeld over stichtingen en terreinbeherende organisaties als Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en Provinciale Landschappen. Zowel de stichtingen als de terreinbeherende organisaties hebben herders in dienst terwijl de particulieren het hoeden uitvoeren als zelfstandig ondernemer.

Ecologische meerwaarde

De wijze waarop schaapskuddes worden ingezet bij het natuurbeheer, door zowel de particuliere als de Stichtings- en terreinbeherende organisaties, is extensief. Het wordt gekenmerkt door een aantal traditionele elementen die belangrijke ecologische meerwaarde kunnen opleveren bij behoud en herstel van halfnatuurlijke landschappen:

- Er is sprake van gescheperde beweiding. Hierdoor kan de herder begrazing sturen in ruimte, tijd en intensiteit. Hij of zij beïnvloedt hierdoor in belangrijke mate de ontwikkeling van de vegetatie (graasgradiënten). Voor herstelbeheer zijn gescheperde kuddes vooral zeer geschikt omdat men door middel van drukbegrazing in korte tijd veel biomassa kan wegvreten waardoor kruidenrijke vegetatie weer een kans krijgt. Van groot belang bij de toepassing van begrazingsbeheer is wel dat de omvang van de schaapskudde en de grootte en kwaliteit van het terrein optimaal zijn afgestemd en dat de herder over voldoende ecologische kennis beschikt om zowel onder- als over- begrazing te voorkomen. Ook moet worden gezorgd dat de lengte van de periode tussen de begrazingsrondes voldoende groot is om plantensoorten tot bloei en zaadzetting te laten komen. Toegang tot voldoende grote terreinen is dus van groot belang in deze sector maar tegelijkertijd moet ook worden voorkomen dat de schaapskudde te klein is om voldoende biomassa te verwijderen voor herstel van het terrein.
- Vrijwel alle schaapskuddes bestaan uit traditionele schapenrassen. Op deze manier wordt bijgedragen aan het genenbeheer van zeldzame huisdierrassen en ook aan het behoud van genetische diversiteit. Wat echter nog belangrijker is, is dat deze traditionele schapenrassen, in tegenstelling tot meer productieve schapenrassen, zeer geschikt zijn als instrument voor het beheer en herstel van halfnatuurlijke landschappen. Ze zijn in staat om jaarrond voldoende voedingsstoffen tot zich te nemen op schrale en kruidenrijke vegetaties zonder (veel) bijvoeding te krijgen. Hierdoor zijn deze rassen het best geschikt om verschraling van natuurgebieden te bewerkstelligen. Door de lage behoefte aan bijvoeding brengen traditionele schapenrassen ook relatief weinig nutriënten via mest weer in het terrein. De belangrijkste verschraling wordt vooral bereikt via de afvoer van lammeren maar ook, weliswaar in minder mate, door de schapen s' nachts in de stal te houden waar ze de mest deponeren. Bij de particuliere kuddes worden op jaarbasis gemiddeld meer (en langere) graasdagen gemaakt, wordt minder bijgevoerd en worden meer lammeren geproduceerd en afgevoerd (grotere kuddes), waardoor het verschrallend effect van particuliere kuddes doorgaans het grootst is.
- Het trekken met de schaapskudde over grotere afstanden levert een belangrijke ecologische meerwaarde. In een land als Nederland waar in toenemende mate sprake is van kleine, sterk versnipperd en geïsoleerd gelegen natuurterreinen, is dit een belangrijk aspect. Schaapskuddes hebben een belangrijke transportfunctie voor plantenzaden (en bepaalde insectengroepen) waardoor ze geïsoleerde natuurgebieden deels met elkaar kunnen verbinden wat betreft de verspreiding van soorten en het uitwisselen van genetisch materiaal. Meer dan andere herbivoren dragen schapen door hun lange vacht bij aan de dispersie van zaden.

De effecten van verspreiding zijn overigens meestal pas na langere tijd merkbaar wat kan conflicteren met de huidige evaluatieperiode van zes jaar van het Programma Beheer. Trekkende schaapskuddes kunnen een bijdrage leveren aan het herstel van de ecologische infrastructuur zoals die in het verleden bestond. De meeste ecologische winst kan vooral gehaald worden als zoveel mogelijk verschillende typen habitats als heides, natuurlijke graslanden en akkers, met elkaar verbonden worden. Diversiteit in terreintypen die worden begraasd is van belang. Particuliere schaapskuddes scoren hierop hoger dan de rest omdat het voor deze groep vaak lastiger is een terreineigenaar te vinden die voldoende grote terreinen aanbiedt voor begrazing.

Op basis van het voorgaande kan geconcludeerd worden dat er belangrijke ecologische waarden aan gescheperde schaapskuddes verbonden zijn. Er zijn echter een aantal knelpunten te noemen die de ecologische meerwaarde van schaapskuddes negatief kunnen beïnvloeden.

Ten eerste is het bij inzet van een schaapskudde voor (herstel)beheer van halfnatuurlijke terreinen van belang dat de herder voldoende kennis heeft van het terrein om een zo optimaal mogelijk begrazingsbeheer uit te voeren. In dit onderzoek is geconstateerd dat herders vaak onvoldoende begeleid worden door de terreinbeherende organisaties bij het opzetten en uitvoeren van een begrazingsplan. Daarnaast zou het ook nuttig zijn om schaapherders via scholing meer kennis bij te brengen van de ecologische waarden die zij met hun schaapskudde kunnen beïnvloeden. Zowel de communicatie tussen natuurbeherende organisaties, herders en herders onderling, als scholing in relatie tot verantwoord natuurbeheer moet verbeterd worden.

Ten tweede is uit dit onderzoek duidelijk geworden dat schaapskuddes vaak niet het enige beheersinstrument zijn. Vaak worden tevens andere (grote) grazers ingezet en worden additioneel maatregelen als maaien en plaggen uitgevoerd. Deze maatregelen zijn nodig omdat het verschralingseffect van begrazing met een schaapskudde vaak onvoldoende is. In dit onderzoek is echter herhaaldelijk geconstateerd dat de omvang van de schaapskudde vaak niet voldoende is afgestemd op de omvang van het heideterrein dat begraasd wordt. Er is vaak sprake van overbegrazing op lokale schaal en onderbegrazing op grotere schaal. Het verschralingseffect is vaak beperkt en aanvullende maatregelen zijn noodzakelijk voor de instandhouding van de heide.

Ten derde speelt het probleem dat de officiële toegang tot grasgronden voor herders bemoeilijkt wordt door de agrarische regelgeving. Als boeren officieel aan schaapherders terreinen verhuren of verpachten dan kunnen deze terreinen niet meer op de MINAS-boekhouding van de boer komen en worden de schaapherders MINAS-plichtig voor deze terreinen. Voor beide partijen is dit ongunstig. Het gaat hierbij vaak om graslanden en vooral stoppelakkers, die schaapherders goed in de wintertijd kunnen gebruiken. Het gebruik van deze gronden in het totale grasgrondenpakket wordt hierdoor ontmoedigd terwijl de meeste ecologische winst kan worden gehaald wanneer schaapskuddes zoveel mogelijk verschillende habitats begrazen. Vooral de begrazing van akkers en schrale graslanden kan veel ecologische winst opleveren, omdat zich hier de meeste Rode Lijstsoorten bevinden.

Maatschappelijke waarde

Er is een duidelijke maatschappelijke meerwaarde verbonden aan schaapskuddes, aangezien ze zowel vanuit een cultuurhistorisch, landschappelijk als recreatief oogpunt een belangrijke rol spelen. Dit wordt ook bevestigd door het toenemend aantal mensen dat een bezoek brengt aan een schaapskudde of aan activiteiten deelnemen die vanuit schaapskuddes worden georganiseerd.

Dat schaapskuddes tot de verbeelding spreken hangt vooral samen met het feit dat ze een bijdrage leveren aan verschillende aspecten van het landschap die hoog scoren in de waardering van mensen. Schaapskuddes zijn onlosmakelijk verbonden met het Nederlandse cultuurlandschap. Aangetoond is dat mensen veel waardering hebben voor gebieden met cultuurhistorische waarden. Daarnaast is bekend dat begrazing zorgt voor meer openheid en afwisseling in het landschap wat ook eigenschappen zijn die de waardering voor een gebied vergroten.

Dat schaapskuddes gebieden aantrekkelijker maken is duidelijk, maar men moet zich ook realiseren dat schaapskuddes nog maar op circa 20% van die gebieden rondlopen die bewaard zijn gebleven als halfnatuurlijke landschappen. Geschat wordt dat in totaal nog ongeveer 60.000 ha (3%,) van de traditionele veeweidegebieden uit de negentiende eeuw bewaard zijn gebleven. De huidige schaapskuddes begrazen circa 13.000 ha van deze oppervlakte.

Tot slot is het ook bekend dat de interesse van mensen in schaapskuddes niet alleen samenhangt met de bijdrage aan de landschappelijke waarden, maar ook met de behoefte om met landbouwhuisdieren als schapen en vooral lammeren om te gaan en ze te observeren.

Op basis van het voorgaande kan geconcludeerd worden dat er een belangrijke maatschappelijke waarde verbonden is aan schaapskuddes en dat deze nog stijgende is, afgemeten aan het aantal mensen dat schaapskuddes en daaraan gerelateerde activiteiten bezoekt. In relatie tot deze aspecten zijn nog wel een aantal knelpunten te noemen.

Recreatieve activiteiten rond schaapskuddes trekken vaak veel bezoekers. Daarmee worden veel mensen naar natuurgebieden gelokt. Dit kan tot aantasting en verstoring van kwetsbare natuurwaarden leiden.

Omdat schaapskuddes meestal op openbare terreinen rondtrekken, is het voor veel mensen betrekkelijk eenvoudig een kijkje bij een schaapskudde te nemen. Dit lijkt echter tot botsingen als mensen zich niet aan de regels houden en de schaapskudde of de hond van de kudde verstoren. Ook zijn er zo nu en dan meldingen van incidenten waarbij de herder met geweld is geconfronteerd. Tijdens het onderzoek hadden positieve geluiden echter de overhand. Veel terreinbeherende instanties gaven bijvoorbeeld aan dat ze het juist prettig vinden dat herders met hun schaapskudde op de terreinen rondlopen, waardoor zij een oogje in het zeil kunnen houden en juist door hun aanwezigheid ongewenst gedrag van bezoekers kunnen voorkomen.

6.2 Economische rentabiliteit

De economische rentabiliteit van schaapskuddes in Nederland ligt laag. Van een schaapskudde alleen kan een herder moeilijk leven. Een schaapskudde kan zijn eigen kosten net dekken als de prijs van lamsvlees boven het gemiddelde van de afgelopen jaren ligt. In een dergelijke, uitzonderlijke situatie dekken de inkomsten uit verkoop van schapen en lammeren en uit de Ooipremie de kosten voor bijvoeding en veterinaire lasten. Loonkosten voor het hoeden en verzorgen van de kudde, het doen van de uitgebreide administratie die bij een landbouwactiviteit hoort, worden niet terugbetaald uit de inkomsten van de kudde. Particuliere schaapskuddehouders zijn op zich nog wel beter instaat om een groter deel van de inkomsten uit de markt te halen dan de stichtingskuddes, maar toch liggen hun netto-inkomsten veel lager omdat ze aanzienlijk minder inkomsten uit subsidies en andere activiteiten halen.

In de periode 1995-2001 hielden particuliere schapenhouders na verrekening van alle lasten met alle baten, inclusief inkomsten uit subsidies en andere indirecte inkomsten een gemiddeld overschot van € 12.000 over. Als men zich realiseert dat dit het inkomen van de herder is geweest en dat over diezelfde periode het loon van een vakarbeider in het bos- en natuurbeheer in Nederland € 19000 bedroeg, dan heeft de particuliere schapsherder een negatief netto bedrijfsresultaat van gemiddeld -€ 7000 Euro geboekt. Als men zich dan ook realiseert dat de gemiddelde particuliere schapsherder meer dan 80 uur per week werkt en in de lammertijd nog meer, dan is het realistisch te veronderstellen dat deze activiteit alleen economisch duurzaam instand kan worden gehouden als er een reële vergoeding voor de werkelijke arbeidsinzet voor begrazingsbeheer met een gemiddelde particuliere schaapskudde gerealiseerd kan worden. In dit onderzoek is gebleken dat er voor een optimaal schaapskuddebeheer 1,8 fte ingezet moet worden wat een vergoeding voor arbeid van circa € 42500 Euro per kudde betekent. Bij deze arbeidsinzet en een vergoeding gelijk aan die van een vakarbeider in het bos- en natuurbeheer volgens de Bosbouw CAO, zou op dit moment de gemiddelde particuliere schaapskudde een negatief netto bedrijfsresultaat van circa -€ 31000 bereiken. Daarbij moet men zich ook nog realiseren dat een particulier niet alleen een onvoldoende inkomen haalt uit de activiteit, maar evenmin in staat is om reserves op te bouwen om noodzakelijke toekomstige investeringen te kunnen doen, tegenvallende inkomsten in slechte jaren en ziekte en/of tijdelijke arbeidsongeschiktheid, te kunnen opvangen.

Over de gehele periode is er overigens wel een opgaande lijn te ontdekken. In 1995 en 1996 waren de inkomsten van de particulieren naar een dieptepunt gezakt. In die tijd lagen de marktprijzen voor lamsvlees zeer laag en waren additionele inkomsten uit nevenactiviteiten en andere subsidies schaars. Met de toename in inkomsten uit nevenactiviteiten en beheervergoedingen is het negatieve netto bedrijfsresultaat wel afgenomen waardoor in 2000, particulieren eenmalig instaat bleken zichzelf en salaris uit te betalen dat in de buurt kwam van dat voor 1 fte vakarbeider in het bos- en natuurbeheer, namelijk € 18000.

Bij de stichtingskuddes ligt het verhaal wat minder gecompliceerd. In de periode 1995-2001 hebben de stichtingen een gemiddeld positief saldo van € 1.250 geboekt. In deze verrekening zitten alle monetaire inkomsten uit de kudde, subsidies, bijdragen beheer, schenkingen en extra inkomsten en alle kosten voor de kudde, voor huisvesting, gronden, administratie maar ook de salarissen voor de herder(s).

Materiele bijdragen aan kuddes door natuurbeherende organisaties en gemeentes en provincies in de vorm van gebouwen of andere materiele zaken zijn hier echter niet in verdisconteerd. Ook voor stichtingskuddes geldt dat het netto bedrijfsresultaat weinig in de plus komt en dat er daardoor weinig reserves kunnen worden opgebouwd om tegenvallers op te vangen en kapitaal voor investeringen op te bouwen. In 2001 lijkt hier overigens wel enige verandering in te zijn gekomen, maar het is de vraag of dit een structurele toename in de inkomenssituatie betreft.

De situatie is voor de particuliere schaaпsherder alarmerend. Van een duurzame financiële situatie voor deze sector is geen sprake. Er vanuit gaande dat particuliere schaaпskuddes de nodige extra inkomsten uit natuurbeheer zouden kunnen gaan genereren dan zou dit betekenen dat een gemiddelde particuliere schaaпskuddehouder toch zeker een vergoeding van €86 per hectare over de totale beheerde oppervlakte zou moeten ontvangen. Op dit moment bedraagt deze beheersvergoedingen nog slechts €13 gemiddeld per hectare over het totale beheerde oppervlak.

Redenen waarom de gescheperde schaaпskuddehouderijsector op dit moment zo onrendabel is moeten vooral gezocht worden in de lage marktprijzen en het feit dat binnen een traditioneel, extensief systeem nauwelijks ruimte is voor optimalisering en rationalisering van de bedrijfsorganisatie. Binnen het systeem moet nu eenmaal met traditionele, laagproductieve rassen gewerkt worden, omdat alleen deze in staat zijn op halfnatuurlijke, laagproductieve graasgronden te overleven. De reproductie van deze soorten is geringer dan bij hoogproductieve rassen. Bovendien leveren ze aanzienlijk minder vlees per lam op. Het is daarnaast ook een zeer arbeidsintensief systeem, omdat de kudde het hele jaar door gehoed moet worden. Herders, zeker particulieren, werken vaak 7 dagen per week en 10 uur per dag. Wordt de kudde minder geherderd dan moeten de schaaпen vaker ingerasterd of op stal waardoor de bijvoederkosten toenemen.

Kortom, inherent aan de traditionele schaaпskuddehouderij is dat er onvoldoende inkomsten direct uit de markt kunnen worden gehaald en dat zeker voor de ecologische, maar ook cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarde van het systeem niet of onvoldoende betaald wordt.

Toch kunnen schaaпskuddes gezien worden als een kostenefficiënt instrument voor beheer van zowel halfnatuurlijke landschaaпen als dijken. Zeker in het laatste geval is duidelijk dat schaaпen het beheer van dijken aanzienlijk goedkoper en beter kunnen doen dan loonwerkers die alleen maaien en afvoeren. Zo blijkt dat de kosten voor maaien en afvoeren al liggen op tussen de 2000-5000 Euro per hectare per jaar terwijl jaarrond beweiding met een gescheperde schaaпskudde niet meer dan tussen de 500 en 1000 Euro per hectare per jaar hoeft te kosten.

6.3 Knelpunten en bedreigingen

Enkele belangrijke knelpunten zijn in het voorgaande al aan de orde gekomen maar er liggen nog andere problemen op de loer.

Uit de voorgaande paragraaf is gebleken dat het belangrijkste knelpunt van de particuliere schaapskuddehouderij de negatieve inkomenssituatie is. Deze wordt vooral veroorzaakt doordat de traditionele manier van werken de mogelijkheden om de bedrijfsvoering efficiënter te maken inperkt. Minder wordt er daardoor verdiend met de verkoop van lammeren terwijl de productiekosten ook aanzienlijk hoger liggen. Maar juist door de traditionele manier van werken zijn er belangrijke ecologische, cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarde aan de systemen verbonden die zich onvoldoende terugbetalen. De stichtingkuddes en de kudde van terreinbeherende organisaties zijn redelijk instaat om voor de ecologische en vooral maatschappelijke diensten die ze aanbieden betaald te krijgen via subsidies en bijdragen van lagere overheden, Vrienden van...organisaties en het publiek. De particulieren zijn hier echter minder succesvol in omdat zij door de maatschappij meer als ondernemers worden gezien, zichzelf meer richten op natuur- en landschapsbeheer wat slecht betaalt, en minder op de recreatie- en educatiemarkt. Daarnaast ziet het er naar uit dat de ooi-premie, die op dit moment een belangrijke inkomstenbron voor de schaapherders is, op termijn gaat verdwijnen. Indien daar geen andere regeling voor in de plaats gaat komen zou dat wel eens de definitieve nekslag voor de sector kunnen betekenen.

Een tweede belangrijk knelpunt is de toegang tot graasgronden. Voor zowel de particuliere als stichtingkuddes is het moeilijk om een pachtcontract van meer dan 6 jaar afgesloten te krijgen voor een voldoende groot oppervlakte aan graasgrond. Hierdoor zijn ze maar zeer beperkt instaat om gebruik te maken van de subsidiebijdragen uit het Programma Beheer. De gronden die de herders nu begrazen zijn vaak in het bezit van de terreinbeherende organisaties die de schaapherders voor het begrazingsbeheer een financiële vergoeding kunnen geven. Dit gebeurt echter maar in de helft van de gevallen. Bovendien worden de vergoedingen die de terreinbeherende organisaties van het Programma Beheer ontvangen meestal slechts gedeeltelijk doorbetaald aan de schaapherder. Dit is vanwege het feit dat deze organisaties vaak aanvullend beheer plegen, waterschapslasten moeten betalen en ook andere kosten hebben die gedekt moeten worden. Daarnaast zijn er grote terreinbeherende organisaties als Staatsbosbeheer en Defensie die geen aanspraak kunnen maken op het Programma Beheer, omdat zij via andere kanalen overheidsbijdragen ontvangen. Vaak is het voor deze organisaties moeilijker om financiële middelen voor begrazingsbeheer te vinden.

Een derde specifiek probleem wordt veroorzaakt door de manier waarop vergoedingen uit het OBN (Overlevingsplan Bos en Natuur) worden betaald. Via deze regeling financieren veel terreinbeherende organisaties in Nederland een aanzienlijk deel van hun beheer. In deze regeling valt begrazing met schaapskuddes niet onder het pakket van reguliere herstelmaatregelen, terwijl veel minder subtiele beheersmaatregelen als plaggen, maaien, branden wel betaald worden. De terreinbeherende organisatie zal hierdoor sneller voor de inzet van deze instrumenten kiezen dan voor een schaapskudde.

Een vierde probleem is de beperkte steun die vanuit het Ministerie van LNV aan schaapskuddebeheer wordt verleend. Dit geldt niet alleen voor de OBN regeling maar ook voor de regelgeving ten aanzien van veterinaire aspecten, de MINAS, de subsidieregeling Zeldzame Huisdierassen.

Nog een ander probleem ten aanzien van toegang tot graasgronden voor particulieren wordt veroorzaakt door het feit dat terreinbeherende organisaties liever met stichtingkuddes of eigen kuddes werken dan met particulieren. Dit heeft verschillende oorzaken. Ten eerste willen de terreinbeherende organisaties zoveel mogelijk invloed op de wijze waarop de schaapskudde graast en georganiseerd is. Bij een eigen kudde of een stichtingkudde kan men hier meer invloed op uitoefenen. Ten tweede verwachten veel terreinbeheerders dat particuliere herders de eigen bedrijfseconomische belangen laten prevaleren boven de ecologische, landschappelijke en recreatieve belangen. Ten derde verwachten terreinbeherende organisaties dat het werken met een eigen kudde of met een stichtingkudde meestal goedkoper is dan met een particuliere kudde. Niet-particuliere kuddes slagen er vaak beter in subsidie van lagere overheden en van het publiek te krijgen. Een vierde en laatste reden is dat veel terreinbeherende organisaties er niet van overtuigd zijn dat schaapskuddes voor hun halfnatuurlijke terreinen het meest optimale beheersinstrument is. Er worden vaak aanvullende beheersmaatregelen toegepast en vaak worden ook andere grazers ingezet.

In het voorafgaande werd reeds aangegeven dat voor een optimaal begrazingsbeheer met schaapskuddes ecologische kennis en ervaring nodig is. Schaapherders worden echter op dit moment vaak onvoldoende begeleid bij hun werk door de terreinbeheerders voor wie ze de terreinen beheren. Bovendien is er weinig sprake van uitwisseling van ecologische kennis en ervaring tussen herders. Een opleiding voor herders bestaat op dit moment niet. Een laatste belangrijk probleem in relatie tot begrazingsbeheer is dat kennis over de juiste methode niet voldoende wordt ontwikkeld omdat resultaten van degelijk, goed uitgevoerd onderzoek naar optimaal begrazingsbeheer slechts mondjesmaat aanwezig zijn. Bovendien is het monitoren van de ecologische meerwaarde van gescheperde begrazing complex. Er zijn meestal meerdere factoren tegelijkertijd van invloed en het constant houden van het beheer is doorgaans lastig bij dit per definitie meerjarige onderzoek.

Hoewel het punt van communicatie al verschillende malen is genoemd, wordt het hier ook nog als een apart knelpunt benoemd. De particuliere herders, de stichtingen en de terreinbeherende organisaties communiceren slecht. Dit is inefficiënt omdat ze veel gezamenlijke belangen hebben ten aanzien van het behoud van traditionele, cultuurhistorisch en ecologisch waardevolle landschappen. Daarnaast is er veel praktijkkennis op het gebied van begrazingsbeheer en de traditionele schaapskuddehouderijsector die ze beter met elkaar kunnen delen.

6.4 Aanbevelingen voor duurzame instandhouding

Om de duurzaamheid van de sector te verbeteren moet zowel de financiële instandhouding van de sector worden bevorderd als de ecologische meerwaarde die de sector kan leveren worden geoptimaliseerd. Hiervoor zijn verschillende acties nodig. Voorop staat dat er een mentaliteitsverandering moet plaatsvinden waardoor

herders niet als agrariërs worden gezien maar als landschapsbeheerders die een maatschappelijk waardevol goed leveren waarvoor ze worden betaald.

In deze studie is berekend dat particuliere schapenhouders additioneel nog minimaal 31000 Euro per jaar aan middelen nodig hebben om hun sector economisch duurzaam te laten zijn (prijspeil 2002). Voor stichtingkuddes bedraagt de benodigde additionele bijdrage minimaal 2600 Euro per jaar mits het huidige subsidie en inkomstenpeil voor deze groep ook gehandhaafd blijft.

Aangezien uit deze studie duidelijk naar voren komt dat schaapskuddes zowel een ecologische als een maatschappelijke meerwaarde hebben, zouden deze additionele bijdragen zowel uit publieke als private middelen betaald moeten worden.

De aanbevelingen voor een duurzame instandhouding van de schaapskuddehouderij in Nederland kunnen worden opgesplitst naar beleid, de sector en maatschappij en verder onderzoek.

6.41 Beleidsaanbevelingen

1. Bouwstenen voor schapenpluspakket in Programma Beheer

Uit deze studie is gebleken dat gescheperd schaapskuddebeheer binnen het Programma Beheer als een zeer relevant instrument kan worden gezien voor de realisatie van een groot aantal beheerspakketten. Het gaat hier binnen de Subsidieregeling Natuurbeheer (SN) vooral om beheer van verschillende soorten halfnatuurlijke en soortenrijke graslanden en typen droge en natte heidevelden. Binnen het Agrarisch Natuurbeheer gaat het vooral om soortenrijke weilanden en weideranden, weidevogelgebieden en akkers en akkerranden. In veel gevallen zal in deze typen gebieden schaapskudde begrazingsbeheer waarbij tussen de 100 en 200 Euro per hectare vergoed wordt, opwegen tegen het huidige kosten van beheer van de grotere halfnatuurlijke landschappen. Deze bestaan vaak uit verschillende kleine terreinen die door schaapskuddes met elkaar verbonden worden. Schaapskuddes kunnen in wezen gezien worden als mobiele ecologische verbindingzones.

In dit onderzoek wordt daarom geadviseerd een gescheperd schapenpluspakket in het Programma Beheer op te nemen. Doel van een pluspakket zou zijn het instandhouden en stimuleren van het gebruik van gescheperde schaapskuddes bij het beheer van natuurterreinen in halfnatuurlijke landschappen. De hoogte van de subsidie zou afhankelijk gesteld kunnen worden van de mate waarin begrazingsgebieden (of percelen) van een bepaalde minimale omvang, met elkaar worden verbonden door een rondweidende schaapskudde. Evenzo kan de mate waarin meerdere doelpakketten worden gecombineerd worden beloond. Tabel 6.1 geeft hiervoor mogelijke criteria, zoals de verbinding van diverse begrazingsgebieden of biotopen (hoe meer, hoe beter), de afstand tussen verbonden percelen (hoe meer afstand wordt overbrugd, hoe beter), de hoeveelheid gebruikte paden, (onverharde) wegen, en bermen, met name oude infrastructuur met cultuurhistorische waarde zoals schaapsdriften, markegrenzen, handelswegen e.d. (hoe meer, hoe beter); en de hoeveelheid gebruikte rasters (hoe minder, hoe beter). Aan het verbinden van natuur- en cultuurland zou een bonus kunnen worden verbonden. Daarnaast zouden er voorwaarden moeten worden gesteld aan de minimum te beweiden oppervlakte, bij

voorkeur 250-400 ha. Het gebied moet namelijk groot genoeg zijn om een kudde te hoeden en om de graasdruk in tijd en ruimte in voldoende mate te kunnen sturen.

Tabel 6.1 Voorwaarden en beoordelingscriteria voor een Schapenpluspakket in het kader van Programma Beheer

Voorwaarden	
Minimale oppervlakte	250-400 ha
Erkende herder	Keurmerk?
Criteria	Hoogte subsidie
Verbinden begrazingsgebieden	Aantal
Verbinden percelen	Afstand
Combineren doelpakketten	Aantal
Gebruiken paden, wegen, bermen	Aantal, lengte
Niet-gebruiken rasters	Lengte

2. Verandering van de OBN regeling

Met begrazing kunnen evenzeer goede resultaten geboekt worden als met andere maatregelen die in het OBN pakket zijn opgenomen. Ten aanzien van de voorwaarden die aan een vergoeding van begrazing met gescheperde schaapskuddes kunnen worden gesteld, wordt verwezen naar dezelfde aanbevelingen voor inrichting van het Schapenpluspakket zoals in het voorgaande beschreven.

3. Verbrede inzet gescheperde schaapskuddes bij dijkenbeheer

Schaapskuddes kunnen gezien worden als een kostenefficiënt instrument voor beheer van dijken zeker in vergelijking met maaien en afvoeren door loonwerkers. Zo blijkt dat de kosten voor maaien en afvoeren al liggen op tussen de 2000-5000 Euro per hectare per jaar terwijl jaarrond beweiding met een gescheperde schaapskudde niet meer dan tussen de 500 tot 1000 Euro per hectare per jaar hoeft te kosten. Het resultaat van schaapskuddebeheer op dijken is ook positief ten opzichte van alleen maaien omdat het tot een sterkere graszode leidt en een vegetatie die kruidenrijker en dus bloemrijker is waardoor de recreatieve waarde van dijken ook wordt vergroot. Daarnaast is bij gescheperd schaapskuddebeheer geen afrastering nodig terwijl bij andere vormen van begrazingsbeheer met schapen en runderen dit een voorwaarde is die toegankelijkheid van dijken voor recreatie bemoeilijkt en de esthetische waarde van dijken verkleint.

Een toename van de inzet van gescheperde schaapskuddes voor dijkbeheer zal overheidsgefinancierde organisaties als waterschappen een financieringsvoordeel opleveren en zal de recreatieve en landschappelijke waarde van dijken vergroten.

4. Oprichting van Groenfonds op regio/streek niveau

Daarnaast zou onderzocht moeten worden of een aanpak op regionale schaal in de vorm van een op te richten groenfonds een rol kan spelen bij de ondersteuning van schaapskuddes. Door een gezamenlijke actie van diverse maatschappelijke en private organisaties die belang hebben bij de instandhouding van cultuurhistorisch waardevolle landschappen, zou een fonds in het leven kunnen worden geroepen, waaruit de schaapherders kunnen worden gefinancierd. Daarbij valt te denken aan recreatieschappen, Provinciale landschappen, terreinbeherende organisaties, provincies en gemeentes, almede sponsors vanuit het bedrijfsleven die zich willen affichereren met een groen imago. Ook kunnen particuliere donaties in dit fonds

gestort worden. De gemeenten kunnen een toeristenbelasting heffen welke deels naar dit fonds kan worden doorgeschoven.

5. Versoepeling mest- en veterinaire beleid voor schaapskudde is nodig

Als de functie van schaapskuddes als natuur- en landschapsbeheer instrument door de overheid erkend wordt zullen schaapskuddes ook niet langer als pure agrarische activiteit moeten worden gezien. Uitzonderingen in regelgeving ten aanzien van schaapskuddes moeten mogelijk gemaakt worden als het gaat om de MINAS boekhoudingsplicht, transport en grensoverschrijdingen met schapen en selectie van genotypes ter voorkoming van Scrapie. Op dit moment maken deze regelingen uitvoering van het gescheperde schaapskuddebeheer met traditionele schapenrassen steeds moeilijker waardoor de ecologische meerwaarde van deze systemen onvoldoende tot recht kan komen. Grote problemen worden op dit moment bijvoorbeeld veroorzaakt door de regelgeving ten aanzien van Scrapie.

Als het in deze regelingen gaat om uitvoering van Europese regelgeving in Nederland zal LNV zijn best moeten doen om toestemming van Brussel te krijgen een uitzondering voor gescheperde schaapskuddebeheer toe te passen. In praktijk zijn deze uitzonderingen al vaker verleend aan landbouwsystemen waarvoor duidelijk kan worden aangetoond dat deze specifieke meerwaarden in termen als ecologie en cultuurhistorie vertegenwoordigen.

6.4.2 Algemene aanbevelingen

1. Scholing is nodig zowel bij herders als terreinbeherende organisaties

Ook binnen de kring van herders is er gebrek aan vakkennis. Er zou een opleiding voor herders moeten komen via een samenwerkingsverband tussen herders onderling, terreinbeherende organisaties en wetenschappers.

Zo is Natuurmonumenten is al jaren bezig met bijscholing van haar medewerkers omdat in het (middelbaar en hoger) onderwijs weinig of geen aandacht wordt besteed aan begrazing van natuurterreinen. Gevolg is dat bij de aanstelling van jonge medewerkers er vanuit de organisatie t.a.v. begrazingsbeheer bij nul moet worden begonnen.

Voor herders bestaat er op dit moment helemaal geen opleiding. Herders moeten hierdoor het vak leren via de praktijk. Bij terreinbeherende instanties wordt ook vaak aangegeven dat het heel moeilijk is om herders te vinden die al direct genoeg ecologische kennis en kennis van het terrein hebben om effectief begrazingsbeheer uit te voeren. Hieraan moet dan ook vanuit de sector in samenwerking tussen herders, terreinbeherende organisaties en wetenschappers in het veld wat worden gedaan.

2. Betere communicatie

Uit dit onderzoek is meerdere malen naar voren gekomen dat herders onderling maar vooral herders en terreinbeheerders weinig en slecht communiceren met elkaar. Zo is communicatie tussen terreinbeheerders en schaapherders over begrazingspraktijk ook slecht. Vaak is het voor de herder niet duidelijk welk ecologisch doel precies moet worden gerealiseerd. De communicatie hierover moet dus zeker verbeteren.

Hierdoor worden ervaringen van verschillende partijen die tot verbeteringen in schaapskuddebeheer en de positie van herders kunnen leiden niet gecommuniceerd. Er is hierdoor geen sprake van *common fact finding*. Kennis en ervaringen die bij zowel herders in particulier en stichtingsverband aanwezig zijn en bij de natuurbeherende instanties moeten expliciet in gezamenlijke acties worden omgezet. Daarbij kan het beste uit de verschillende werelden, beleid, beheer, kuddehouders en onderzoek, worden gecombineerd. Maar dit heeft wel tijd nodig.

Hiervoor is gezamenlijke investering in de toekomst nodig. Dit punt gaat ook de wetenschappers aan. Er zit een blinde vlek m.b.t. pastorale systemen binnen eigen landsgrenzen. Wetenschap heeft daarin te leren.

3. Meer aandacht voor onderzoek en monitoring

Over het algemeen is bekend dat aan beheer met geschepde schaapskuddes een duidelijke ecologische meerwaarde is verbonden. Toch blijkt dat er weinig harde en systematische wetenschappelijke bewijzen zijn die de ecologische meerwaarde van geschepd schaapskuddebeheer aantonen. Meer onderzoek is dan ook nodig naar de ecologische effecten van geschepd schaapskuddebegrazing:

Vaste onderdelen van ieder begrazingsproject dienen te zijn:

- Formuleren doelstelling;
- Vastleggen nulsituatie vegetatie aan de hand van vegetatieopnamen en -karteringen;
- Aanleg en volgen van permanente kwadraten;
- Vastleggen per vegetatietype het aantal graasdagen en -periode(n) in een beweidingsplan;
- Vastleggen begrazingsbeheer in beweidingsdagboek (geëffectueerd aantal graasdagen per terreindeel per seizoen);
- Volgen van specifieke planten- en diersoorten (doelsoorten, meetsoorten gekoppeld aan Programma Beheer) met periodieke inventariseringen, waarbij sommige soorten jaarlijks en andere met grotere intervallen;
- Monitoren van de bedekking van bepaalde (dominante) vegetatietypen;
- Periodieke evaluatie met toetsing aan de beheerdoelstelling;
- Eventuele bijstelling van het beweidingplan.

Verder is het altijd leerzaam en illustratief om ook uitgerasterde proefvlakken (exclosures) te gebruiken, om de vegetatieontwikkelingen in afwezigheid van grazers in beeld te krijgen.

Bovendien hebben herders en natuurbeherende instanties al veel kennis en monitoring gegevens in huis. Probleem is echter dat er niet voldoende uitwisseling is van kennis en informatie tussen herders, natuurbeherende instanties en onderzoekers is. Hierdoor is het monitoring materiaal en de kennis nooit systematisch op een rijtje gezet en al helemaal niet gebruikt om beleid mee te onderbouwen. Bij onderzoek en monitoring gaat het er dus ook om dat dit gebeurt in overleg met de betrokken partijen. Wetenschappers, herders, en terreinbeherende organisaties moeten zorgen dat ze van elkaar weten wat ze doen, gezamenlijk verworven kennis ook omzet in verbetering in de praktijk van het beheer.

4. Verbeteringen op bedrijfsniveau door:

- Herder moet in de eerste instantie natuur- en/of landschapsbeheerder zijn.
- Herder moet zijn praktijkkennis uitdragen/'verkopen' door te communiceren over wat hij/zij doet om goede kwaliteit te leveren.
- Herder moet proberen grondbeheercontracten met verschillende organisaties tegelijk af te sluiten waardoor geen eenzijdige economische afhankelijkheid ontstaat.
- Herder moet ondernemer zijn en dus zijn producten 'naar waarde proberen te verkopen'. Dit betekent dat hij/zij bij verkoop moet proberen voor de meerwaarde van een natuurproduct betaald te krijgen.

5. Nieuwe organisatievormen en benaderingen:

Er moet naar organisatorische mengvormen worden gezocht, waarin het ondernemerschap van particuliere herders, waardoor ze erin slagen om meer geld voor hun producten te krijgen, en het vermogen van stichtingen om toegang tot bepaalde subsidies te krijgen, wordt verenigd.

M.b.t. economische problematiek bestaat er het gevaar voor een zwart gat! Het beleid moet...zus en zo...Maar we moeten tegelijkertijd constateren dat er binnen ons democratische systeem niets zo veranderlijk is als het beleid. Dat varieert continu. Dan is men heel kwetsbaar wanneer dat het enige is waarop men zich richt. Er zou in een veel bredere kring gezocht moeten worden naar geld. De sleutel hierbij is combineren en innoveren. Combineren van kennis, overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke groeperingen en burgers. Dit sluit goed aan bij de nieuwe vormen van landschapsbeheer die aan het ontstaan zijn.

6.4.3 Aanbevelingen voor verder onderzoek

1. Onderzoek naar de ecologische meerwaarde van begrazing met gescheperde kuddes. Er moet meer inzicht komen in de toepassing van verschillende begrazingsvormen, vooral de effecten van gescheperde versus standbeweiding met grote grazers, en van gecombineerd beheer van begrazing met instrumenten als plaggen en maaien.
2. Onderzoek naar de transportfunctie van schaapskuddes bij de verspreiding van zaden, vooral in situaties dat verschillende terreintypen met elkaar worden verbonden.
3. Onderzoek naar nieuwe organisatievormen: nadere bedrijfskundige analyse van succesvolle voorbeelden.
4. Verbetering en facilitatie van kennisuitwisseling over de gescheperde schaapskuddehouderij nationaal en internationaal.
5. Facilitatie van de communicatie verbetering in de schaapskuddehouderijsector.
6. Onderzoek naar mogelijkheden om nationale en Europese wetgeving op gebied van mest en veterinaire aspecten te versoepelen voor sectoren met belangrijke natuurbeheersfunctie
7. Inventarisatie van de halfnatuurlijke terreinen in Nederland, die met schaapskuddes beheerd zouden kunnen worden, handboek voor optimaal beheer van deze gebieden.

6.5 Nawoord

Uit deze studie is duidelijk naar voren gekomen dat directe en gebundelde actie nodig is. Structureel zou er een gezondere financiële basis en een meer duurzame samenwerking moeten komen tussen particulieren, stichtingen, terreinbeherende organisaties, lokale overheden, rijk en bedrijfsleven. Wanneer dit niet gebeurt, zal een veelzijdige sector, die ecologische, cultuurhistorische, recreatieve en educatieve waarden op een unieke manier verenigt, voorgoed uit Nederland verdwijnen.

Literatuur

- Anonymus, 1998. Technisch rapport erosiebestendigheid van grasland als dijkbekleding. Technische Adviescommissie voor de Waterkeringen, Delft. 38 p.
- Alterra, 2000. Landgebruik Nederland (LGN4)
- Bakker, J.P. 1989. Nature Management by Grazing and Cutting; On the ecological significance of grazing and cutting regimes applied to restore former species-rich grassland communities in the Netherlands. Kluwer, Dordrecht. 400 p.
- Bakker, J.P., S. de Bie, J.H. Dallinga, P. Tjaden, Y. de Vries 1983. Sheep-grazing as a management tool for heathland conservation and regeneration in the Netherlands. *Journal of Applied Ecology* 20, 541-560.
- Beek, S. van, 1999. Economische aspecten van huidig kuddebeheer met schapen in dienst van het natuurbehoud. *Natuurhistorisch Maandblad* 88, 12-13.
- Berg, A, van den & T. Casimir 2002. Landschapsbeleving en cultuurhistorie. Alterra-rapport 582, Wageningen.
- Berg, A. van den 1999). Individual differences in the aesthetic evaluation of natural landscapes. Groningen: University of Groningen
- Bilt, E.W.G. van der, & G. Nijland, 1993. Tien jaar extensieve begrazing met heideschapen in het Drouwenerzand. *De Levende Natuur* 94: 164-169.
- Bilt, van der E.W.G. 1989. Extensieve begrazing met heideschapen. *De Levende Natuur* 90: 108-114
- Bijlsma, R.J., H. van Blitterswijk, A.P.P.M. Clerkx, J.J. de Jong, M.N. van Wijk & L.J. van Os 2001. Bospaden voor bosplanten; bospaden en -wegen als transportroute, vestigingsmilieu, refugium en uitvalsbasis voor bosplanten. Alterra, Wageningen. 99p.
- Bobbink, R. en J.H. Willems, 1996. Herstelbeheer van kalkgrasland op de Bemelerberg. Resultaten van langjarige begrazing door schapen. *Natuurhistorisch Maandblad* 85 (12), 247-251.
- Bobbink, R. & J. Willems, 2001. OBN Preadvies Kalkgraslanden. Expertisecentrum LNV, Wageningen. 47 p.
- Bokdam, J. & C.B.H. Meurs, 1991. Is bijvoeding van heideschapen nodig? *De Levende Natuur* 92 (4), 110-116.

- Bokdam, J. 2001. Begrazing en behoud van voedselarme open landschappen. Vakblad Natuurbeheer, 40: 60-63.
- Bonn, S. & P. Poschlod 1998. Ausbreitungsbiologie der Pflanzen Mitteleuropas; Grundlagen und kulturhistorische Aspekte. Quelle, Wiesbaden. 404 p.
- Bouman, F., D. Boesewinkel, R. Bregman, N. Devente & G. Oostermeijer 2000. Verspreiding van zaden. KNNV Uitgeverij, Utrecht. 240 p.
- Brouwer, D.A. 1936. Ameland; een sociaal-geografische studie van een waddeneiland. Paris, Amsterdam. 171 p.
- Bruggink, M. 1987. Nutriëntenbalans van droge zandgrondvegetaties in verband met eutrofiëring via de lucht; deel 3 beheersadvies voor beheerders van heideterreinen in Nederland. Stichting Milieubeleid en Ekologie/Vakgroep Botanische Oecologie RUU, Nijmegen/Utrecht. 54 p.
- Bunzel-Drüke, M.; J. Druke & H. Vierhausen 2002. Quarternary Park: large herbivores and the natural landscape before the last Ice Age. Vakblad Natuurbeheer, 41: 10-13.
- Burny, J. 1999. Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950); tweehonderd gesprekken samengevat. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht. 211 p.
- Dankers, N.M.J.A., K.S. Dijkema, G. Londo & P.A. Slim 1987. De ecologische effecten van bodemdaling op Ameland. RIN, Arnhem. 90 p.
- Ehrenburg, A. 1993. Begrazing met schapen. Duin 16 (4), 28-29.
- Esselink, J.W.P. 2000. Nature Management of Coastal Salt Marshes; Interactions between anthropogenic influences and natural dynamics. Koeman, Haren. 256 p.
- Fischer, A. 1995. Die Bedeutung der Wanderschäferei für den Artenaustausch zwischen isolierten Schaftriften. In: B. Beinlich & H. Plachter (Hrsg.), Schutz und Entwicklung der Kalkmagerrasen der Schwäbischen Alb. Beihefte Veröffentlichungen Naturschutz und Landschaftspflege Baden Württemberg 83, 229-256.
- Fischer, S.F., P. Poschlod and B. Beinlich, 1996. Experimental studies on the dispersal of plants and animals on sheep in calcareous grasslands. Journal of Applied Ecology.
- Grant, S.A., D.E. Suckling, H.K. Smith, L. Torvell, T.D.A. Forbes and J. Hodgson, 1985. Comparative studies of diet selection by sheep and cattle: the hill grasslands. Journal of Ecology 73, 987-1004.

- Hassink, J. 2002. De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening. Plant Research International rapport 45. Wageningen.
- Havelaar, N. 1995. Evaluatie vegetatiebeheer langs het Julianakanaal. IKC-Natuurbeheer, Wageningen.
- Hazebroek, E. 1976. Veerassen en natuurbeheer. Een overzicht van de grote herbivoren van belang voor het natuurbeheer in Nederland. Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Leersum. 54 p.
- Hazebroek, E. & J.T.C.M. Sprangers 2002. Richtlijnen voor dijkgraslandbeheer. Alterra-rapport 469, Wageningen. 52 p.
- Hennekens, S., J. Schaminée & V. Westhoff 1983. De ontwikkeling van krijthellinggraslanden op verlaten akkers. *Natuurhistorisch Maandblad* 72 (8), 136-143.
- Heslinga, P. 1989. Van boerenstand tot vennoot te Buren op Ameland. De Printerij, Dokkum. 86 p.
- Hilligers, H.P.M. 1983. Beweidingseffecten van Mergellandschappen in enkele Zuidlimburgse natuurreservaten. In: D. Th. De Graaf & A.J. Lever (red.), *Kalkgraslanden: beheren voor de toekomst*. Publicaties Natuurhistorisch Genootschap, XXXIII (1-2), 24-30.
- Hilligers, H.P.M. 1985. Exozoöchoor transport van diasporen door mergellandschappen. *Natuurhistorisch Maandblad* 74 (4), 54-56.
- Hillegers, H. 1989. Beweiding van bossen en struwelen in Zuid-Limburg. *Natuurhistorisch Maandblad* 78 (6): 95-101.
- Hillegers, H.P.M. 1993. Heerdgang in Zuidelijk Limburg; een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht. 160 p.
- Hilligers, H.P.M. en B. Reuten, 1978. Het mergellandschap. *Natuurhistorisch Maandblad* 67(9), 121-140.
- Horst, R.J. ter, H.C. Jansonius & K.V. Sykora 1990. Vegetatie en beheer op de dijken van het Julianakanaal. *De Levende Natuur* 91(1), 23-29.
- Jansen, A.J.M., J.H.J. Schaminée, P.C. Schipper, M.G.C. Schouten en E. Takman 2002. Herstelbeheer voor plantengemeenschappen van halfnatuurlijke landschappen. In: E.J. Weeda, J.H.J. Schaminée en L. van Duuren, *Atlas van Plantengemeenschappen in Nederland*. Deel 2; p. 10-37.
- Jansonius, H.C. 1989. Rapport vegetatiekartering van de dijken van het Julianakanaal. Vakgroep Vegetatiekunde Plantenoecologie en Onkruidkunde. Wageningen. 31p.

- Kampf, H. 1996. Begrazing in het Rijksnatuurbeleid. Bosbouwvoorlichting, nr 7, 1996.
- Mourik, J. 2002. Herstel van duingraslanden door wisselbeweiding met Drentse heideschapen. De Levende Natuur 103, 53-57.
- Nijland, G. 1991. Transectonderzoek Drouwenerzand 1981-1991. Ecologisch advies- en onderzoeksbureau AD ECO, Stichting Het Drentse Landschap, Assen.
- Oosterveld, P. 1975. Beheer en ontwikkeling van natuurreservaten door begrazing. Natuur en Landschap 29(6), 161-171.
- Ouborg, N.J. 1988. Genetische verarming: de problematiek van het beheer van kleine plantenpopulaties. De Levende Natuur 89 (1), 7-13.
- Piek, H. 1998. The practical use of grazing in nature reserves in The Netherlands. In: M.F. Wallis de Vries, J.P. Bakker & S.E. van Wieren (Eds.), *Grazing and conservation management*. Conservation Biology Series. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht; 253-272.
- Poschlod, P. 1999. Transport van zaden door een schaapskudde. Natuurhistorisch Maandblad 88, 10-12.
- Siebel, H. & H. Piek 2001. Veranderende inzichten over begrazing bij natuurbeheerders. Vakblad Natuurbeheer, 40: 45-49.
- Smith, K.A. & J.P. Frost 2000. Nitrogen extraction by farm livestock with respect to land spreading requirements and controlling nitrogen losses to ground and surface waters. Part 1. Cattle and sheep. Bioresource Technology 71, 173-181.
- Sandek, A., K. Krawielitzki, J. Kowalczyk, J. Kreienbring, M. Gabel, T. Zebrowska & J. Voigt 2001. Studies on N-metabolism in different gastrointestinal sections of sheep using the digesta exchange technique. 1. Model and experimental conditions. Journal of Animal and Feed Sciences 10, 421-434.
- Sprangers, J.T.C.M. 1999. Vegetation dynamics and erosion resistance of sea dyke grassland. Proefschrift Landbouwniversiteit Wageningen. 167 p.
- Turnhout, C. van, S. Stuijzand & H. Esselink, 2001. Is het huidige herstelbeheer toereikend voor de heidefauna? De Levende Natuur 102, 183-188.
- Ulrich, R.S. 1986. Human responses to vegetation and landscapes. Landscape and Urban Planning 13, p. 29-44.
- Vera, F.W.M. 2000. Grazing ecology and forest history. Cabi Publishing, Wallingford.

Vera, F.W.M. 2002. A park-like landscape rather than closed forest. Vakblad Natuurbeheer 41: 13-15.

Westhoff, V. 1949. Schaakspel met de natuur. Natuur en Landschap.

Willems, J.H., A. Kobus, R. Bobbink & L. Addink 1993. Restauratiebeheer van soortenrijke graslanden op de St. Pietersberg: een eerste evaluatie. Natuurhistorisch Maandblad 82(5), 99-108.

Wingerden, W.K.R.E. van, M. Nijssen, P.A. Slim, J. Burgers, G.J.A.M. Jagers op Akkerhuis, A.P. Noordam, G.F.P. Martakis, H. Esselink, W.J. Dimmers, R.J.M. van Kats. 2001. Evaluatie van zeven jaar runderbegrazing in duinvalleien op Vlieland. Alterra-rapport 375, Wageningen. 102 p.

Woike, M. 1997. Biotope pflegen mit Schafen. Landesanstalt für Ökologie, Bodenordnung und Forsten, Düsseldorf. 62 p.

Bijlagen

Bijlage 1.	Brief van staatssecretaris Faber aan de Landelijke Werkgroep Professionele schaapskuddehouders(LWPS)	117
Bijlage 2.	Voorbeelden schapenbegaasde terreinen	119
Bijlage 3.	Enquêteformulier schaapskuddehouders	123
Bijlage 4.	Gebruikte indeling van winst en verlies rekening	127
Bijlage 5.	Interviews met terreinbeheerders	129
Bijlage 6.	Verslag workshop 12 december 2002	147
Bijlage 7.	Overzicht geïnterviewde herders	157

Bijlage 1 Brief van staatssecretaris Faber aan de Landelijke Werkgroep Professionele schaapskuddehouders

Ministerie van
Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Directie Natuurbeheer

Kopie voor:
archief
Krijn K. 3410
Raaphorst K. 3424
Polder K. 3322
De Goeij K. 3318
Busink K. 3312

Landelijke Werkgroep Professionele
Schapenhouders
T.a.v. de heer E. Rhöse
Brugstraat 1
6116 AA ROOSTEREN

landbouw, natuurbeheer
en visserij

uw brief van	uw kenmerk	ons kenmerk	datum
21-12-2000		DN. 2001/2155	19 juli 2001
onderwerp		doorkiesnummer	bijlagen
Programma Beheer. (TRC 2000/2428)		3785680	

Geachte heer Rhöse,

Het antwoord op uw brief van 21-12-2000 heeft gewacht op het gesprek met uw organisatie met medewerkers van de directie Natuurbeheer. Dit gesprek heeft echter de MKZ-crisis niet eerder plaats kunnen vinden dan 21 mei jl.

Door u zijn in dat gesprek twee gespreksonderwerpen aangedragen:

1. het wegvallen van een duurzame economische basis voor particuliere schaapskuddes (onder andere door het ontbreken van meerjarige pachtcontracten);
2. het realiseren van natuurdoelen met schaapskuddes.

Met u zijn de volgende afspraken gemaakt die ik met deze brief bevestig.

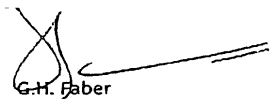
De pachtproblematiek zal in een bespreking met beheerders/eigenaren aan de orde worden gesteld. Het gaat daarbij om de economische problematiek en daarmee de dreigende verdwijning van kennis van beweiding met schaapskudden.

Zonodig zal nadere informatie worden geleverd met betrekking tot de kosten van beheer door middel van schaapskuddes en zal dit punt bij de evaluatie van Programma Beheer aan de orde komen.

In overleg met het Expertisecentrum-LNV en eventueel één van de landbouwerderzoekinstellingen zal worden nagegaan welke ecologische meerwaarde met de beweiding met schaapskudden wordt bereikt en welke perspectieven voor de toekomst mogelijk zijn.

Ik hoop u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

DE STAATSSECRETARIS VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER
EN VISSERIJ,

G.H. Faber

Ministerie van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
Directie Natuurbeheer
Bezuidehouwseweg 73
Postadres: Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
Telefoon: 070 - 3786868
Fax: 070 - 3786100

Bijlage 2 Voorbeelden schapenbegraste terreinen

Heide en stuifzanden

1. Het Drouwenerzand (Stichting Het Drentse Landschap)

Beweidingsvorm: schapenbegrazing binnen raster

Het Drouwenerzand is een bos-, heide- en stuifzandgebied van ca. 220 ha (gemeente Borger, Drenthe) dat in vroegere tijden werd begrast met een schaapskudde. Het is een reliëfrijk gebied op de overgang van Hondsrug naar Hunzedal (Van der Bilt & Nijland 1993). Het betreft een voormalig stuifzandgebied. De heide neemt 160 ha in beslag. Een deel van het gebied is begin vorige eeuw bebost met grove den (*Pinus sylvestris*) en zomereik (*Quercus robur*). De bodem bestaat uit vlak- en duinvaaggronden op leemarm en zwaklemig zand. Plaatselijk komt keileem aan de oppervlakte. Het gebied is sinds 1975 in beheer bij de Stichting Het Drentse Landschap. Aan het eind van de jaren zeventig groeide het terrein in toenemende mate dicht met houtige opslag en waren soortenrijke mos- en korstmosvegetaties veranderd in heischrale grasland- en heidebegroeiingen. Verspreid kwamen in het terrein grote oppervlakten droge struikhei met kraaihei en jeneverbes (*Juniperus communis*) voor. Ook boomheide kwam plaatselijk voor in de overgangszone naar de stuifzandbebouwing. De vitaliteit van de struikheivegetatie was sterk afgenomen en vergrast.

In overleg met het toenmalige RIN (P. Oosterveld) werd de opslag van Amerikaanse vogelkers (*Prunus serotina*) verwijderd en werd een extensief begrazingsbeheer ingesteld met heideschapen in een dichtheid van 0,5 schaap per ha. In 1981 werd 140 ha ingerasterd en begrast met 70 Drentse heideschapen. In 1986 werd dit vergroot tot 160 ha en bestond de kudde uit 80 oaien. Er werden geen andere beheersmaatregelen uitgevoerd.

Veranderingen periode 1981-1991 (vastgesteld langs 1500 m lang transect; zie ook Nijland 1991):

Het aantal hogere plantensoorten nam toe van 26 naar 38 soorten, waaronder liggend walstro (*Galium saxatile*), kruipbrem (*Genista pilosa*), hondsviooltje (*Viola canina*) en trekruis (*Juncus squarrosus*) en een aantal ruderaal soorten. Het aantal bladmossen bleef ongeveer gelijk (10), terwijl het aantal korstmossen toenam van 14 naar 17.

Verandering in belangrijkste vegetatietypen onder invloed van schapenbegrazing met een dichtheid van 1 schaap op 2 ha:

Het areaal mossen- en korstmosvlakten nam toe, enerzijds door afsterven van vooral oudere struikheide en afname van schraalgrasland begroeiingen, anderzijds door dichtgroei van open zand.

De dominantie van bochtige smele werd teruggedrongen. Er ontstond een fijnmazig mozaïek met meerdere soorten, waaronder schapegras en zandstruisgras.

Jonge struikhei breidde zich uit.

De verjonging van loofboomsoorten (vooral Amerikaanse vogelkers) werd geheel onderdrukt.

De opslag van grove den werd ook stevig begrast door de schapen maar groeide uiteindelijk toch door.

Het areaal kraaihei bleef ongeveer constant.

2. Wapserveld/Doldersummerveld (Natuurmonumenten, Drentse Landschap)

Beweidingsvorm: gecombineerde runder- en schapenbegrazing binnen een raster

Het Wapserveld vormt samen met het Doldersummerveld een open heidelandschap van 500 ha en is onderdeel van Berkenheuvel, een heuvelachtig bos-heidegebied dat onderdeel uitmaakt van het Nationaal Park Drents-Friese Woud. Een deel is afgerasterd (230 ha) en wordt sinds 1974 jaar rond begrast met Drentse heideschapen. Er is begonnen met 22 schapen. In 1980 was de kudde uitgegroeid tot 228 dieren (ca. 1 schaap per ha). De vergrassing van pijpenstrootje nam niet af. De vitale heidestruiken werden weggevreten. Herhaalde kartering in 1984 wees dit uit schapen de sterk met pijpenstrootje vergraste delen meden. Het grazen concentreerde zich op de bochtige smele, struikhei en enkele kleine percelen schraalgrasland. Vanuit de wintersituatie bekeken was slecht 75 ha geschikt voor jaarrondbegrazing. Derhalve werd in 1984 de kudde teruggebracht tot 150 schapen. De

pijpenstrootje-vegetatie bleef aanwezig en onbegraasd. Op 85 ha werd in 1985 gestart met begrazing door runderen (Charolais; seizoensbeweiding van half mei tot half oktober). De omvang van de schaapskudde werd verder teruggebracht en uiteindelijk in 1988 geheel verwijderd. Het aantal runderen nam toe tot 50 stuks in 1990. In een tijdsbestek van vier jaar werd de pijpenstrootjevegetatie kort gevreten. Op de ontstane open plekken trad kieming en vestiging van struikhei en gewone dophei op. In 1995 werd het aantal runderen teruggebracht tot 40 dieren (0.14 GVE/ha-1). Vanaf 1992 was er weer een kleine kudde van 25 Drentse heideschappen (jaarrond), vooral bedoeld om de opslag van bomen tegen te gaan. Recent is door het Drentse Landschap een nieuwe kudde opgericht bestaande uit 250 Schoonebekers die graast op een 300 ha heide.

Een aantal zeldzame soorten waaronder bruine snavelbies, blauwe zegge, klokjesgentiaan en liggende vleugeltjesbloem namen toe. De dichtheid is geringer dan vroeger, maar ze komen verspreid over een groter oppervlakte voor. Het herstel van de klokjesgentiaan (*Gentiana pneumonanthe*) resulteerde tevens in een toename van gentiaanblauwtje. Verder was er aanvankelijk een toename van een aantal vogelsoorten waaronder tapuit en geelgors (als gevolg van kaalheid). Nu de heide zich langzaam uitbreidt, neemt het aantal broedparen gestaag af. Hiert aantal wulpenparen (5) is constant. (Bron: Roelof Schuiling; 13de studiedag Heidebeheer, 11-sep-1996).

3. Aekingerzand (stuifzandlandschap)

Beweidingsvorm: gecombineerde schapen- en runderbeweiding binnen een raster

Midden jaren tachtig vorige eeuw werd stuifzand hersteld door kap van vliegdennen en grote oppervlakte aan bos (175 ha). Stuifzandkern is ongeveer 100 ha groot. Er werd integrale begrazing ingesteld op 920 ha, zowel van de droge als de natte delen. Jaarrond standbeweiding met 130 schapen (plus van maart tot september nog eens 130 lammeren), aangevuld met 10-12 runderen. Actief stuifzand herstelde zich. In uitgestoven laagten vestigde zich een begroeiing met gewone dophei. Op drogere plaatsen ontstonden begroeiingen met struikhei en kruipbrem. De bedekking van bochtige smele in voormalige bossen nam af. In stuifzandkern breidden begroeiingen met bontgras (*Corynephorus canescens*) en heidespurrie (*Spergula morisonii*), met klein vogelpootje (*Ornithopus perpusillus*) en begroeiingen met schapengras en tijm (*Thymus pulegioides*) zich uit. Ook korstmossen namen toe, waaronder rendiermos (Jansen *et al.* 2002).

Droge duingraslanden

1. Luchterduinen (Gemeente Waterleidingen Amsterdam)

Beweidingsvorm: wisselbeweiding met schapen

Sinds 1996 wordt in de Amsterdamse Waterleidingduinen ervaring opgedaan met wisselbeweiding met Drentse heideschappen, waarbij met kleine groepjes schapen, duingraslanden van 0,5-2 ha (gelegen in voormalig landbouwgebied, de Luchterduinen) gedurende een aantal maanden per jaar worden beweide (Mourik 2002). De duingraslandvegetatie bestond in de uitgangssituatie uit een verruigde grasmat met duinriet (*Calamagrostis epigjos*), zandzegge (*Carex arenaria*), zandstruisgras en gewoon struisgras (*Agrostis vinealis* en *A. capillaris*). Na een of meerdere perioden van beweiding nam de hoogte van de vegetatie sterk af, evenals de bedekking van strooisel (o.a. als gevolg van betreding). De bedekking van mossen nam sterk toe. Struisgras sp. werd aspectbepalend. Loten van kruipwilg en Amerikaanse vogelkers werden gesnoeid. Na het verdwijnen van de duinrietruigte nam boskruiskruid (*Senecio sylvaticus*) explosief toe op het aan licht blootgestelde strooisel. Er verschenen ook veel opengetrapte en gekrabde plekken met bijbehorende plantensoorten zoals ruw vergeet-mij-nietje (*Myosotis ramosissima*) en zandhoornbloem (*Cerastium semidecandrum*).

Als vuistregel geldt dat 8-10 heideschappen per ha in staat zijn om in 3-4 maanden tijd een overwegend kortgrazig grasland te creëren. Daarbij dienen de droge graslanden in de winter tot de voorzomer te worden beweide en de vochtige valleien van de zomer tot de nazomer. Dit zou op de droge graslanden eenmaal in de 4 tot 5 jaar herhaald moeten worden en op (periodiek) vochtige locaties jaarlijks tot tweejaarlijks.

2. Paardenkerkhof/Sasbergen (Gemeente Waterleidingen Amsterdam)

Beweidingsvorm: jaarrond schapenbegrazing binnen raster

Dit gebied bestrijkt 110 ha en bestaat uit kalkarme, oude duinen in de AW-duinen. Er komen duineikenbossen voor naast duinheide, korstmosrijke buntgrasbegroeiing en zandzegge-duinrietbegroeiingen. Start begrazing met kudde Drentse heideschappen in 1992 met als doel vergrassing met ruige grassen (duinriet) en zeggen (zandzegge) terug te dringen en vooral de zeldzame duinheide te behouden en zo mogelijk uit te laten breiden. De kudde bestaat uit ongeveer 100 dieren. De begrazing heeft geleid tot kortgrazige vegetaties met korstmossen, mossen, struikhei en fijne grassen als schapengras (*Festuca ovina*) en zandstruisgras. In de kort begraaide heide is heideklauwtjesmos (*Hypnum jutlandicum*) sterk toegenomen (Ehrenburg 1993, Mourik 2002).

3. Vallei van het Veen (Staatsbosbeheer, Vlieland)

Beweidingsvorm: gecombineerde runder- en schapenbegrazing

Start begrazing in 1993 van 220 ha sterk vergrast duingebied op Vlieland met Schots Hooglandrund en Soayschaap. Opzet volgens BACI. Ingesteld als effectgerichte maatregel tegen vermessing en verdroging als gevolg waarvan vooral duinriet en zandzegge zich sterk hebben uitgebreid. Daarnaast vindt verstruweling en verbossing plaats. De gemiddelde graasdruk bedraagt 8 per 100 ha (aanne: 3 schaa is 1 rund). Ca. 50% van het begraaide duingebied bestaat uit vochtige duinvalleien. De ontwikkelingen worden intensief door onderzoek begeleid (Van Wingerden *et al.* 2001). Ervaringen na 7 jaar:

Verstruweling en verbossing (Amerikaanse vogelkers, zachte berk (*Betula pubescens*), zomereik, braam, wilde lijsterbes (*Sorbus aucuparia*), wilde kamperfoelie (*Lonicera periclymenum*)) worden vertraagd, maar niet tegengehouden. De structuur wordt wel openener.

Lokaal open maken van duinriet- en zandzeggevelden.

Geen aantoonbare betredingschade voor kwetsbare kraaiheivegetatie.

Geen (nadelige) effecten op de ongewervelde fauna. Er zijn meer soorten die in aantal toenemen dan soorten die in aantal afnemen. Onder de afnemende soorten bevinden zich geen zeldzame of voor vochtige duinvalleien karakteristieke soorten.

Geen effecten op soortensamenstelling van hogere planten, mossen en korstmossen als gevolg van instellen van begrazingsbeheer.

Droge schraallanden Zuid-Limburg

Bemelerberg

(Bron: Hilligers 1985, Bobbink & Willems 1996) In het natuurreservaat de Bemelerberg is in 1979/1981 beweiding door mergellandschappen geïntroduceerd om de sterk vergraste, vervilte en gedegenerende vegetatie te herstellen. Omvang ca. 7 ha steil hellingterrein van het plateau ten noorden van het dorp Bemelen. Een vijfde deel bestaat uit kalkgrasland. Aanwezige plantengemeenschappen: *Mesobrometum erecti*, *Brachypodio-Sieglingietum* en *Thero-Airion*. Aan de hand van permanente proefvlakken werd geconstateerd dat in de periode 1984-1993 de dominantie van gevinde kortsteel (*Brachypodium pinnatum*) niet was afgenomen, ondanks de tien jaar schapenbeweiding. De soortenrijkdom was evenmin veel veranderd, en zelfs licht afgenomen. Herstel van de vegetatie werd ernstig beperkt door de geringe lokale zaadvoorraad in de bodem.

St. Pietersberg

(Bron: Willems *et al.* 1993). Met het herstelbeheer is men in 1984 begonnen. Struik- en boomopslag werden verwijderd, de sterk vervilte graslandvegetatie werd gemaaid en het maaisel werd afgevoerd. Met de periodieke schapenbeweiding werd in 1987 gestart. Het herstelbeheer was bijzonder succesvol. Er was een sterke afname van gevinde kortsteel van >75% in 1984 bedekking tot 10% in 1990. Het aantal hogere plantensoorten (per 4 m²) nam toe van aanvankelijk 18 naar 37 in 1992. Deel van het succes was te danken aan het feit dat er nog een grote zaadvoorraad in de bodem aanwezig was van

veel karakteristieke kalkgraslandsoorten. Het beheer is gericht op een verdere vershraling van de sterk met stikstof verrijkte bodem.

Dijken en stroomdalgraslanden

Dijkvegetaties langs het Julianakanaal

Langs het Julianakanaal tussen Geulle en Roosteren, worden 's zomers dijkvegetaties begraasd door een trekkende schaapskudde (700-800 dieren). Dit begrazingsbeheer is in 1984 gestart. Er is een verscheidenheid aan standplaatscondities en beheer en een daarmee samenhangende variatie in soortensamenstelling.

Er komen zowel bloemrijke graslanden als ruigten voor. Vegetaties met een hoge natuurwaarde komen zowel voor op de delen die worden beweid door de schaapskudde als op delen waar een maaibeheer wordt gevoerd (Ter Horst et al. 1990). Dit zijn associaties die gerekend worden tot de Glanshaverassociatie (*Arrhenatheretum*, subassociatie *Arrhenatheretum elatioris brizetosum*). Dit zijn kruidenrijke lage begroeiingen met soorten van schrale graslanden:

met muizenoor (*Hieracium pilosella*) en eekhoorngras (*Vulpia bromoides*):

beweiding 4-6 weken in het zomerhalfjaar

met zachte dravik (*Bromus hordeaceus*) en rapunzelklokje (*Campanula rapunculus*)

beweiding 4-6 weken in het zomerhalfjaar

met gewoon struisgras (*Agrostis capillaris*) en margriet (*Leucanthemum vulgare*)

met groot streepzaad (*Crepis biennis*) en echt bitterkruid (*Picris hieracioides*)

eenmaal hooien met afvoer in augustus.

Er zijn plekken die intensief (6-7 keer per jaar) dan wel extensief (4-5 keer per jaar) worden beweid. De Scharberg wordt van begin mei tot eind juni in het geheel niet begraasd. In 1987 zijn vegetatieopnamen (Jansonius 1989) gemaakt en deze zijn in 1995 herhaald (Havelaar 1995). Daaruit kwam onder meer naar voren dat op de meeste plekken het aantal soorten was toegenomen, waaronder ook een aantal zeldzamere soorten. Er zijn hier en daar ontwikkelingen die richting schraalgrasland gaan.

Bijlage 3 Enquêteformulier schaapskuddehouders

Personalia

1. Naam schaapskudde:
2. Naam eigenaar/Stichting:
3. Adres:
4. Woonplaats:
5. Postcode:
6. Telefoonnummer:.....
7. Geboortedatum:
8. Man/Vrouw

Algemeen

9. Werkt u als particulier of bent in loondienst dan wel onderdeel van een Stichting?
10. Is de schaapskudde in uw bezit?
11. Wie is de eigenaar van de schaapskudde?
12. Hoelang bent u al actief als herder?
13. Welke beweegredenen had u om herder te worden?
14. Zijn er doelen die u met uw werk als schaapherder probeert te realiseren, zo ja welke?
15. Wat is naar uw mening de belangrijkste functie van beweiding met rondtrekkende schaapskuddes?
16. Hoeveel uren werkt u gemiddeld per dag (incl. werkzaamheden zoals onderhoud aan gebouwen, materiaal, reinigen en ontsmetten en bijhouden administratie)?
17. Hoeveel uren werkt u op zon- en feestdagen?
18. Hoeveel dagen werkt u per week?
19. Hoeveel dagen zijn dit dan op jaarbasis?
20. Hoeveel mensen werken er bij de betreffende schaapskudde (hoeveel FTE=40 uur per week)?
 - In loondienst
 - Als vrijwilligers
21. Ontvangen extra arbeidskrachten ook een vergoeding, zo ja hoeveel?
22. Wat gebeurt er als u ziek wordt, is er een vervanger en hoe wordt deze betaald?
23. Bent u aangesloten bij een organisatie die de belangen van uw sector behartigt? Zo ja, welke en wat is uw rol daarin?
24. Wisselt u nog op andere manieren informatie uit met collegae (zowel nationaal als internationaal) over uw activiteiten?

Bedrijfsorganisatie

25. Uit hoeveel schapen bestaat uw kudde (aparte aantallen ooiën, rammen en lammeren noemen)?
 - Ooiën:
 - Rammen:
 - Lammeren:
26. Is in de omvang van uw kudde verandering opgetreden in de laatste jaren?

27. Voor hoeveel ooiën vraagt u ooi-premie aan in 2002 en voor hoeveel in voorgaande jaren?
28. Kunt u aangeven hoeveel ooi-premie u dan in 2001 en voorgaande jaren heeft ontvangen?
29. Uit welk(e) schapenras(sen) bestaat uw kudde?
30. Ontvangt u voor dit ras ook subsidie uit de Regeling Zeldzame Huisdierrassen aan?
31. Zo ja, hoeveel subsidie heeft u uit de Regeling Zeldzame Huisdierrassen ontvangen in de verschillende jaren?
32. Hoeveel grond heeft u tot uw beschikking om met uw kudde te begrazen?
33. Hoeveel van deze grond is uw eigendom?
34. Hoeveel van deze grond pacht u?
35. Hoe lang loopt dit pachtcontract?
36. Van wie pacht u de grond?
37. Maakt u nog gebruik van andere gronden waarvoor geen pachtcontract is afgesloten, zo ja hoe is gebruik geregeld en met wie?
38. Wat zijn de totale jaarlijkse grondlasten (pacht, afschrijvingen, anders) in de afgelopen jaren?
39. Zijn er nog problemen te melden wat betreft de toegang tot graasgronden?
40. Heeft u bedrijfsgebouwen in eigendom of huurt u gebouwen?
41. Wat zijn de jaarlijkse rente/hypotheek/huur /kosten in de afgelopen jaren?
42. Heeft u nog afschrijvingskosten, zo ja hoeveel bedragen deze jaarlijks in de afgelopen jaren?
43. Hoeveel uren per dag graast de kudde buiten in de verschillende perioden van het jaar?
44. Waar verblijven de schapen s'nachts?
45. Kunt u een globale schatting geven van het deel van de mest dat in de stal dan wel in het terrein wordt gedeponereerd (op jaarbasis)?
46. Grazen de schapen buiten het gehele jaar door of zijn er ook perioden dat ze binnen staan,? Zo ja, wanneer en hoe lang?
47. Welke typen gronden worden begraasd (aangeven aantal hectaren):
 - droge heide
 - natte heide
 - droog grasland
 - nat grasland
 - kalkrijk grasland
 - grasland op dijken
 - stoppels (geooft land)
 - anders,
48. Welke beweidingregime wordt toegepast? Kunt u aangeven per terrein hoe vaak het bezocht wordt, hoelang en wanneer (in welk seizoen)?
 - droge heide
 - natte heide
 - droog grasland

- nat grasland
 - kalkrijk grasland
 - grasland op dijken
 - stoppels (geooft land)
 - anders,
49. Ontvangt u subsidie uit het programma Beheer? Zo ja voor welke pakketten?
50. Kunt u aangeven hoeveel subsidie u jaarlijks heeft ontvangen uit het programma Beheer in de laatste jaren?
51. Moet u bijvoeren in periodes van het jaar, zo ja wanneer?
52. Wat voedt u de dieren bij?
53. Wat zijn de gemiddelde jaarlijkse kosten voor bijvoeding in de afgelopen jaren?
54. Wanneer worden de lammeren geboren (i.v.m. hogere prijzen in het begin van het seizoen)?
55. Hoe lang houdt u de lammeren voordat ze naar de slacht gaan?
56. Wat is het gemiddeld gewicht van de lammeren op het moment dat ze naar de slacht gaan?
- Afgemeste lammeren:
 - Weide lammeren:
57. Wat is de gemiddelde prijs in de laatste jaren waar tegen u de lammeren verkoopt?
- Afgemeste lammeren:
 - Weide lammeren:
58. Wat is de jaarlijkse opbrengst uit de verkoop in de laatste jaren?
- a) van lammeren
 - b) van ooien
59. Hoe verhouden deze inkomsten uit verkoop zich tot de totale opbrengsten?
60. Heeft u een afzetgarantie voor vlees in de vorm van contracten met slachterijen?
61. Waar bevindt zich de slachterij (of de slachterijen) waar u de lammeren heen brengt?
62. Ontvangt u een hogere prijs voor uw slachtdieren omdat het een natuurproduct is?
63. Hoeveel bedragen de kosten van scheren van uw schapen?
64. Wat zijn de jaarlijkse opbrengsten voor de wol afkomstig van uw schapen?
65. Zijn er nog andere subsidies waar u gebruik van maakt, zo ja welke?
66. Wat zijn de jaarlijkse bijdragen uit deze subsidies in de afgelopen jaren?
67. Ontvangt u nog inkomsten uit andere dan hiervoor genoemde posten?
68. Bent u wel eens met geweld geconfronteerd tijdens uw werk?
- Strategie en toekomst**
69. Wat zijn de consequenties van de verandering van het programma Beheer (in 2000) voor uw bedrijfsvoering?
70. Welke veranderingen in het programma Beheer zouden voor u wenselijk zijn?
71. Hoe zou u uw eigen financiële situatie omschrijven?
72. Hoe heeft deze financiële situatie zich de laatste jaren ontwikkeld (vanaf 1995)?

73. Welke kansen ziet u om de eigen financiële situatie te verbeteren?
74. Zou het voor de schaapskuddes niet een goede zaak zijn om minder afhankelijk te worden van subsidies? Zo ja, hoe probeert u dit te bewerkstelligen?

Tot slot

75. Hoe ziet u de toekomst tegemoet?
76. Wat zijn de sterke kenmerken van uw bedrijf die maken dat u de toekomst positief tegemoet ziet?
77. Wat zijn de zwakke kenmerken van uw bedrijf die maken dat u de toekomst somber tegemoet ziet?
78. Welke kansen ziet u voor uw bedrijf in de toekomst?
79. Wat zijn de belangrijkste bedreigingen voor de toekomst van uw bedrijf?
80. Zijn er nog slot overwegingen?

Graag zouden wij een overzicht willen krijgen van de inkomsten en uitgaven van uw bedrijf over de afgelopen 8 jaren (vanaf 1995)? Dan kunnen wij namelijk een volledig beeld krijgen van de gemiddelde inkomens situatie en ontwikkeling daarin van alle schaapskuddehouders in Nederland. Wij behandelen deze informatie volledig confidentieel en zullen geen enkele persoonlijke informatie naar buiten brengen.

Bijlage 4 Gebruikte indeling van winst en verlies rekening

Winst en verlies rekening

Euro

Kosten

Loonkosten Herder(s) in loondienst
Veevoeder
Dierenarts/medicijnen
Grondlasten (Pacht en waterschapslasten)
Loonwerk
Schapen scheren
Kosten bedrijfsgebouwen (rente, hypotheek, huur)
Afschrijvingskosten
Inkoop dieren
Overige kosten,
Overige kosten,

Totaal

Saldo winst:

Opbrengsten

Verkoop lammeren en schapen
Wol

Overige baten

Ooipremie
Subsidie Programma Beheer
Subsidie Zeldzame Huisdierrassen
Andere subsidies,
Andere baten,

0 Totaal

0

0

Bijlage 5 Interviews met terreinbeheerders

1. Interview Harm Piek Natuurmonumenten, s'Gravenland

Harm werkt al 30 jaar bij Natuurmonumenten (NM) en is senior beleidsmedewerker bij BNL (Beleidsafdeling Natuur en Landschap). Is aanspreekpunt bij NM voor onder meer begrazing en natuurontwikkeling.

- **Historie van schaapskuddebegrazing bij NM:**

In de jaren 70 werd beheer van met name heideterreinen via begrazing populair. Met uitzondering van enkele terreinen, zoals het Dwingelderveld, was er een discontinuïteit geweest in het begrazen van terreinen, met alle gevolgen van dien. Het probleem van de vergrassing en verzuivering werd nog eens versterkt door de toegenomen atmosferische depositie van stikstof. In het Deelerwoud liep in die tijd nog een vrije kudde met Drentse heideschappen. Op veel heideterreinen zoals bijv. De Klencke en het Wapserveld werden authentieke heideschappen geplaatst. Het ging hier dan meestal om begrazing met loslopende kuddes zonder herder binnen een raster. Deze hausse in begrazing met schapen duurde ongeveer 10 jaar. Toen bleek toch dat deze vorm van begrazing tekortschoot wat betreft het terugdringen van de vergrassing. Vooral de uitbreiding van pijpenstrootje op de vochtiger heideterreinen kon met alleen schapenbegrazing niet worden gestopt. Op basis van veldbezoeken in het buitenland (heidebegrazing in Portugal, Ierland, UK) en een historisch onderzoek van Bieleman dat aantoonde dat runderen in het verleden ook heideterreinen in Nederland begraasden, werd besloten om runderen op terreinen van Natuurmonumenten in te zetten. Op veel terreinen werden toen schapen vervangen door runderen, hoewel op bepaalde terreinen de gescheperde kuddes in stand werden gehouden zoals in het Dwingelderveld bij Ruinen. Op de Kampina werden in deze tijd de schapen vervangen door runderen en paarden.

De begrazing met runderen bleek op veel heideterreinen een positief resultaat op te leveren. Binnen enkele jaren was een sterke reductie van *Molinia* en *Deschampsia flexuosa* inderdaad te zien, hoewel dit natuurlijk niet alleen aan het begrazingsbeheer was toe te rekenen maar ook aan een herstel van de waterhuishouding.

- **Bijdrage gescheperde schaapskuddes aan het beheer van natuurterreinen:**

Het belangrijkste motief voor het instandhouden van gescheperde schaapskuddes bij NM is van cultuurhistorische- en recreatieve aard. NM vindt dan ook dat de kuddes die op terreinen van NM grazen zoveel mogelijk aan de oorspronkelijke cultuurhistorische waarden moeten voldoen. Dit betekent dat er bij voorkeur met zeldzame huiskierrassen moet worden gewerkt die ook passen bij het historisch geografisch gebied waar ze worden ingezet. Daarnaast zou NM ook graag zien dat men met het oorspronkelijke Nederlandse schaaaphondenras (Schapendoes) werkt. Dit gebeurt echter nauwelijks meer. Voorbeelden van terreinen waar NM met al dan niet eigen gescheperde kuddes werkt zijn: Brunsummerheide, Sint-Pietersberg (eigen kudde), Veluwezoom, Dwingelderveld, Buurserzand en de Zak van Zuid-Beveland (dijken).

De ecologische functie van gescheperde schaapskuddes komt bij Natuurmonumenten op de tweede plaats omdat de ecologische resultaten niet altijd optimaal zijn. Toch ontkent Harm niet dat in bijvoorbeeld Dwingeloo goede ecologische resultaten geboekt worden met heidebegrazing met een schaapskudde. Er zijn daar mooie gradiënten vanaf de schaapskooi ontstaan. Ook op de bloemrijke dijken in Zeeland en op (kalk-)graslanden van de Pietersberg is begrazing met schaapskuddes het meest optimale beheersinstrument. Maaien is hier vaak geen optie terwijl met begrazing veel meer doelsoorten gerealiseerd kunnen worden.

Heidebegrazing met een gescheperde kudde kan zeker goede ecologische waarden opleveren maar dan moet wel met verschillende zaken rekening gehouden worden.

Allereerst moet de kudde effectief kunnen worden ingezet. Dus goede sturing door herder is noodzakelijk. Herder moet kennis van vegetatie en fauna hebben en met een goed begrazingsplan werken. Goede monitoring van de resultaten in het veld is noodzakelijk. Het begrazingsplan moet regelmatig worden aangepast naar aanleiding van de monitoringsresultaten.

Bij het argument dat gescheperde schaapskuddes ook een belangrijke ecologische functie hebben voor het transport van zaden zet Harm wel wat vraagtekens. Dit effect moet in de Nederlandse situatie in ieder geval niet overschat worden.

De omvang van de kudde moet goed worden aangepast aan de grootte, toestand en natuurlijke gesteldheid van het terrein. Het bepalen van de omvang van een schaapskudde is complex. Er moet met verschillende aspecten rekening worden gehouden (niet in volgorde van belangrijkheid want alle factoren zijn van belang):

- 1) Natuurdoeltypen die gerealiseerd moeten worden. De natuurdoelen moeten van te voren vastliggen en op de doelen moet gemonitord worden. Het beheer moet n.a.v. de monitoringresultaten indien nodig worden bijgesteld.
- 2) Voedselaanbod voor kudde in de winter. Schapen moeten de winter ook voldoende voedsel van het terrein kunnen halen. Is dit niet het geval dan kan natuurlijk winterbegrazing op aangrenzende weiden en stoppelvelden geregeld worden. Bijvoeding is ook mogelijk, maar heeft niet de voorkeur omdat de kudde zo oorspronkelijk mogelijk gehouden moet worden. Bovendien moet met zeldzame huisdierrassen gewerkt worden die goed zijn aangepast aan schrale omstandigheden en niet vetgemest moeten worden.
- 3) De omvang van de meest gevoelige habitat in een terrein dat begraaasd gaat worden. Dit hangt samen met het zogenaamde 'Potter-effect'. Graasdieren hebben namelijk de neiging zich op gezette tijden te concentreren op plekken als vennetjes (drinkplaats) en struweel en bos (beschutting en rustplaatsen). Door de concentratie kunnen de kuddes schade brengen aan de meest zwakke component van een terrein. Ook schapen kunnen veel schade berokkenen. Zo heeft Harm wel eens meegemaakt dat schapen jeneverbes en zelfs kraaiheide aanvreten. Bij de instelling van een begrazingsbeheer in een terrein moet er een juiste verhouding zijn tussen heide, grasland, struweel en bos. Het kan soms noodzakelijk zijn bij aanvang tijdelijk een stuk bos uit te rasteren totdat er in het open terreingedeelte wat struweel en boomgroepen tot ontwikkeling zijn gekomen. Anders kan de bosinstandhouding (van het oorspronkelijk aanwezige bos) op termijn in gevaar komen.
- 4) Dichtheid van bezoekersaantallen in een terrein. Als een terrein in een dicht geurbaniseerd gebied ligt trekt dit veel bezoekers aan. Als er op de hoogtijdagen dan een schaapskudde in die terreinen loopt zal dit tot nog hogere aantallen bezoekers leiden die buiten paden en wegen gaan lopen om de kudde te zien. Hierdoor wordt heide meer dan anders vertrapt. Natuurmonumenten zorgt daardoor bewust dat schaapskuddes op sommige plekken niet in de weekenden buiten lopen. Gevolg is echter wel dat je dan minder graasdagen met de kudde hebt en dus meer moet bijvoeden. Om dit goedkoper te maken is het dan ook vaak een optie om met een kleinere kudde te werken.

Overigens moet ook rekening worden gehouden met het type terrein waarop de kudde graast. Als een kudde alleen op heide loopt kan na verloop van een aantal jaren een tekort aan mineralen bij de beesten optreden. Dit kan opgelost worden door de beesten ook regelmatig op stoppels op akkers te laten grazen. NM moedigt dit ook zeer aan aangezien een dergelijk begrazingsschema waarin akkers in de winter begraaasd worden ook aansluit bij de historische praktijk.

Er zijn natuurlijk ook situaties waar NM om nog andere redenen dan natuurbeheer en cultuurhistorie voor een gescheperde kudde kiezen. Zo zijn er terreinen waarop dieren alleen kunnen grazen als er toezicht van een herder is omdat er bijvoorbeeld veel gestroopt wordt, veel druk verkeer doorheen rijdt (denk bijvoorbeeld aan de Zeeuwse dijken), veel loslopende honden lopen etc.

- **Werkt NM ook met particuliere schaapskuddehouders?**

NM geeft er de voorkeur aan om met eigen kuddes of stichtingskuddes te werken omdat men dan, via participatie in bestuur van de stichting, meer invloed kan uitoefenen op de wijze van begrazing. Bij particuliere schaapskuddehouders spelen economische overwegingen een grote rol en hierdoor is het risico groter dat de ecologische belangen in de verdrukking komen. Zo is het ook vaak dat NM vaak een kleinere kudde zal wensen dan een particuliere schaapskuddehouder aangezien deze laatste ook aan de economische meerwaarde van een kudde moet denken en dus zal streven naar meer vleesproductie.

- **Oplossingen voor betere steun aan schaapskuddes waardoor NM zou overwegen meer met schaapskuddes te werken.**

Primair streeft NM altijd naar een zo optimaal mogelijk beheer. Begrazing met gescheperde kuddes kunnen ecologische meerwaarde hebben, maar voor NM blijft de eerste functie van schaapskuddes toch gerelateerd aan de cultuurhistorische functie ervan.

Volgens Harm zou een Schapenpluspakket onder het programma Beheer voldoende hoge vergoeding moeten geven om de schaapskudde effectief voor natuurbeheer te kunnen inzetten. Bij bepaling van het vergoedingsbedrag moet rekening worden gehouden met kosten voor arbeid maar ook voor de schaapskooi. Als er een dergelijk pakket zou komen zal er bij beheer met een niet-eigen kudde altijd een discussie ontstaan over verdeling van subsidie over NM (de terreinbeheerder) en de schaapskuddehouders (Stichting of particulier). Het terreinbeheer bestaat immers niet alleen uit begrazing met de schaapskudde. De terreineigenaar moet vaak nog aanvullend beheer doen en betaalt ook nog voor zaken als waterschapslasten. Daarnaast heeft de terreinbeheerder ook andere kosten die niet direct gerelateerd zijn aan een schaapskudde. Daarom is het nu ook zo dat veel inkomsten uit het programma Beheer slechts zeer gedeeltelijk aan een stichtingskudde worden doorbetaald. De wijze waarop de bijdrage van NM aan de stichtingskuddes die op hun terreinen grazen wordt bepaald ligt niet vast, het wordt meestal zeer pragmatisch vastgesteld per situatie.

Als de overheid besluit om gescheperde kuddes te steunen moet men ook voor een cultuurhistorische doelstelling kiezen. Als men hiervoor kiest moet men ook kiezen voor het steunen van kuddes samengesteld uit authentieke schapensoorten (zeldzame huisdierrassen). Doet men dat, dan moet er ook steun komen voor goede fokprogramma's.

Overigens zijn er ook ontwikkelingen rond de 'Groene Diensten' (waar t.z.t. het Programma Beheer mogelijkwijze onderdeel van gaat uitmaken) en de aandacht die er is voor plattelandontwikkeling. Het behoud van zeldzame huisdierrassen (evt. schaapskuddes) zou daar ook een plaats in krijgen.

2. Interview Albert Kerssies, hoofd beheer Natuurmonumenten, Regio Zuidwest Drenthe

Kunt u aangeven of en hoeveel schaapskuddes op uw terreinen rondlopen?

Kunt u aangeven waar de schaapskuddes zich bevinden, hoeveel schapen per kudde, wat voor typen habitats ze begrazen en hoe groot de terreinen zijn (dichtheid vee per ha.)

Gaat het hierbij om schaapskuddes in het bezit van uw organisatie, of schaapskuddes van stichtingen of particulieren met een eigen kudde?

Vier kuddes in de regio Zuidwest Drenthe:

- 1) De kudde van Ruinen. Bestaat sinds 1949 en heeft op dit moment een omvang van 400 ooien, Drentse Heideschapen. De kudde is van oorsprong afkomstig uit nabije Kraloo. De kudde is in eigendom van een stichting. Er is ook een 'Vrienden van de Ruinense Schaapskudde' opgericht. Financieel kan de stichting redelijk goed rondkomen omdat men in staat is om voldoende inkomsten, uit met name subsidies en donaties (Vriendenstichting), te genereren. De kudde graast in het Dwingelderveld op een heideveld ter oppervlakte van 350 ha.
- 2) De kudde van Lhee bestaat sinds 1986 en is in eigendom van Natuurmonumenten. De omvang bedraagt 200 ooien van het Drentse heideschaap ras welke een oppervlakte van 300 ha. heide begraast. De kudde wordt gedeeltelijk gefinancierd uit een bijdrage van het Nationaal Park Dwingelderveld. Van deze bijdrage kan een groot deel van de salariskosten van de herder betaald worden.
- 3) De kudde van Holtinge is midden jaren tachtig opgericht en graast in het Uffelerveld op een heidegebied ter grote van 350 Ha. Het is een stichtingskudde, bestaande uit 300 Drentse Heideschapen, resulterend uit een samenwerking tussen Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en het Ministerie van Defensie. Ook deze kudde heeft een Vriendenstichting welke zorgdraagt voor dekking tekorten. Financieel draait deze kudde echter moeizaam.
- 4) De recent opgerichte kudde in het Drents-Friese Woud Nationaal Park, welke voornamelijk op het Doldersummer- en Wapserveld graast op een oppervlakte van 300 Ha heide. De kudde is eigendom van het Drentse Provinciale Landschap en bestaat uit 250 Schoneberkers. Een ras dat meer vlees produceert dan het Drentse Heideschaap en bovendien hoornloos is. Hierdoor is de verzorging, m.n. voederen in kooi, minder arbeidsintensief. Een belangrijke bijdrage aan de kudde is afkomstig van het Nationaal Park.

Het gaat bij alle kuddes om begrazing van de heide terreinen in de verschillende beschermde gebieden die Natuurmonumenten beheert. De gronden in deze beschermde gebieden zijn meestal van Natuurmonumenten, SBB, het Ministerie van Defensie en de Provinciale landschappen.

Als het om regelingen met particuliere schaapskuddehouders gaat, hoe zien deze er dan uit (toegang terreinen, pacht, kosten/vergoedingen)?

Werken niet met particuliere kuddes in deze regio.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met een schaapskudde voor uw organisatie (kosten, inkomsten uit opbrengsten kudde en subsidies)?

- **Kosten:**

De gemiddelde kosten voor een schaapskudde bedragen ongeveer 80000 Euro. De belangrijkste kostenpost is het salaris van de herder. Dit bedraagt ongeveer 40000 Euro per jaar voor één fte. Het is zeker noodzakelijk dat een herder full-time in dienst is en minsten 210 dagen buiten loopt met de kudde, zeker in de periode vanaf april tot november. Andere belangrijke kostenposten zijn bijvoeding (hooi, brok). Bij de kuddes in deze regio wordt ook veel geld geïnvesteerd in de huisvesting, de kooi, omdat deze in traditionele stijl is gebouwd zodat het aansluit bij de cultuurhistorische en recreatieve waarde van de kudde. Kosten voor een nieuwe kooi bedroegen vorig jaar 270000 Euro. Een traditionele stal brengt ook meer loonwerkerskosten mee voor afvoer mest.

- **De inkomsten:**

Deze bestaan uit de verkoop van schapen/lammeren en de ooi-premie en zijn meestal net voldoende om de directe kosten van de schapen welke bestaan uit voer, mestverwerking en gezondheidszorg, te dekken. Wol brengt nauwelijks wat op.

- **De subsidies:**

Elke kudde is meestal afhankelijk uit een heel scala van subsidies. De belangrijkste zijn:

- De directe subsidie van LNV aan schaapskuddes in Stichtingsverband, de NBLF
- De directe subsidies van de terreinbeherende instanties op wiens grond de kuddes grazen (in ZW-Drenthe zijn dit Natuurmonumenten, SBB, Ministerie van Defensie)
- De subsidie van de provincie Drenthe
- De subsidie van de gemeenten
- Andere donaties uit stichtingen als de Vrienden en de Stichting Behoud Drentss Schaapskuddes
- Door de MKZ crisis hebben de schaapskuddes in Drenthe ook een eenmalige bijdrage van de Provincie gekregen in 2001 welke ongeveer 3000 Euro bedroeg.

Welke bijdrage kunnen schapen leveren aan het beheer van de natuurterreinen?

Schaapskuddes leveren zowel een belangrijke ecologische als cultuurhistorische waarde.

De inzet van schapen bij beheer van terreinen is effectief, vooral als het gaat om onderhoud van de heide. Voor erg vergraste gebieden is het vaak noodzakelijk om aanvullende maatregelen te nemen door plaggen, maaien en inzet van grote grazers. De heideterreinen in Zuidwest Drenthe zijn echter op dit moment in goede staat, beperkt vergrast, en kunnen goed onderhouden worden met de schaapskuddes die ze inzetten. Soms is er bij grote terreinen wel aanvullende begrazing met runderen. Het voordeel van begrazing met gescheperde schaapskuddes is de flexibiliteit waardoor zeer gericht begraasd kan worden waar het nodig is. Dit kan niet bij integrale begrazing en ook niet met grote grazers bereikt worden.

De grote van de kuddes sluit redelijk goed aan bij het oppervlak dat begraast moet worden, hoewel ze ook in de wat grotere terreinen runderen inzetten in combinatie met schaapskuddes. Het inzetten van een te grote schaapskudde heeft niet Albert's voorkeur omdat het tot een minder structuurrijke heide leidt.

Op dit moment is in de regio Zuidwest Drenthe de kwaliteit van de heideterreinen goed volgens Albert; de doelsoorten zijn voldoende aanwezig en de heide vergrassing is beperkt. Dit blijkt uit de verschillende vegetatiestudies die door Natuurmonumenten in hun terreinen worden gedaan. Wel is het altijd nodig om elke vijf jaar te herevalueren en dan het beheer weer aan te passen.

Volgens Albert is een goed beheer ook sterk afhankelijk van de kennis van de herder. Een goede opleiding gericht op vegetatiebeheer is van groot belang.

Omdat het in Zuidwest Drenthe om instandhouding en/of herstel van het Esdorpenlandschap hebben schaapskuddes ook een belangrijke cultuurhistorische en recreatieve waarde.

Natuurmonumenten streeft naar een zoveel mogelijke reconstructie van het oude Esdorpen landschap systeem waarin de schaapskuddes de ruige gronden (de heide) begrazen en de mest uit de kooien op de akkers wordt gebracht. Natuurmonumenten heeft in het Dwingelderveld ook veel akkers waar Rogge wordt verbouwd wat na de oogst als biologisch graan wordt verkocht.

Is dit economisch aantrekkelijk ten opzichte van andere typen van beheer?

Economisch kan een schaapskudde niet uit. Dit komt vooral door het hoge arbeidsloon. De afwegingen om een schaapskudde voor beheer in te zetten moeten bepaald worden door te kijken naar de resultaten in het veld. Bij sterke vergrassing zullen soms aanvullende maatregelen nodig zijn. Natuurmonumenten monitoort de vegetatie systematisch. Daarbij is het belangrijk dat je weet op welke soorten je moet toetsen. Bij heide moet ook naar de structuur gekeken worden. Overigens monitoort Natuurmonumenten niet alleen op de doelsoorten uit het programma Beheer maar op een breder scala.

Welke belemmeringen worden ondervonden bij het beheer met schaapskuddes?

Hoge kosten die maken dat kuddes vrijwel allemaal een financieel tekort hebben. Tevens is het nodig om bij sterke vergrassing in heide aanvullende beheersmaatregelen te nemen.

Welke mogelijkheden zijn er om hier verandering in te brengen of onder welke condities zou uw organisatie meer met schaapskuddes met herder werken?

Waarschijnlijk zouden er wel meer schaapskuddes worden ingezet door Natuurmonumenten als er meer subsidie werd gegeven. Andere mogelijkheden om meer inkomsten te krijgen is via sponsoring van schaapskuddes. Dit is echter moeizaam. Overigens worden er in Zuidwest Drenthe in de terreinen van Natuurmonumenten volgens Albert al het optimale aantal schaapskuddes ingezet.

Zet u andere graasdieren in voor beheer van uw terreinen? Zo ja, welke grazers, hoeveel en in wat voor typen terreinen en hoe groot zijn deze terreinen?

Ja, runderen.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met andere dieren dan schapen (kosten, inkomsten uit opbrengsten en subsidies)?

Vragen bij Centraal Natuurmonumenten, s'Gravenland

Welke doelen wenst uw organisatie te bereiken met begrazing door grazers (niet schapen)?

Ook vergrassing tegengaan.

Op welke wijze werden terreinen beheerd (met schapen) vóór de introductie van het programma Beheer?

Vóór 2000 werkten ze in de regio Zuidwest Drenthe ook al met schaapskuddes. Het Programma Beheer heeft hier niets aan veranderd.

En wat is er precies veranderd na introductie van het programma Beheer?

Niet veel. Misschien is de vergoeding iets hoger geworden.

Bent u tevreden met de wijze waarop subsidietoewijzing in het programma Beheer is geregeld (m.n. in relatie tot natuurdoeltypen die het best via begrazing onderhouden kunnen worden)?

Een schaapskudde-plus pakket zou een goede stap zijn. Goed zou zijn als dit pakket een minimale oppervlakte land per kudde eist (b.v. 200-250 ha). Dit moet samen gaan met een koppeling aan natuurdoeltypen zoals het nu ook gaat. De bepaling van de natuurdoeltypen moet echter wel toetsbaar zijn en aansluiten bij de praktijk, dat wat er reëel aan soorten voorkomt in hoge kwaliteit natuurgebieden als die van bijvoorbeeld het natte heidegebied als het Dwingelderveld. Ook zou het mogelijk goed zijn om bij hogere kwaliteit, meer soorten, ook meer te belonen.

Als men de keuze maakt om schaapskuddes te ondersteunen dan zal men dit ook goed moeten doen, d.w.z. voldoende steun verlenen, om de kuddes duurzaam in stand te houden. Het voordeel van een schaapskudde plus pakket is ook dat het direct aan de aanwezigheid van een kudde gekoppeld is. Dan weet men zeker dat de subsidie ook bij de kudde terecht komt en dat niet de helft door terreinbeheerders achter gehouden kan worden.

Tot slot adviseert Albert nog dat er mogelijk een zogenaamd 'erkend herder' keurmerk zou moeten komen. Dit zie je bijvoorbeeld ook bij aannemers in de bosbouw.

Wat zijn voor uw organisatie oplossingen om het beheer van natuurterreinen door schapen te stimuleren?
Zie onder 15.

3 Interview Gerrit Pastink, hoofd beheer Overijssels Landschap

Kunt u aangeven of en hoeveel schaapskuddes op uw terreinen rondlopen?

Kunt u aangeven waar de schaapskuddes zich bevinden, hoeveel schapen per kudde, wat voor typen habitats ze begrazen en hoe groot de terreinen zijn (dichtheid vee per ha.)

Gaat het hierbij om schaapskuddes in het bezit van uw organisatie, of schaapskuddes van stichtingen of particulieren met een eigen kudde?

Twee terreinen met 2 kuddes welke beiden eigendom zijn van het Overijssels Landschap (OL):

- 1) De kudde van het Wierdenseveld. Bestaat sinds 1978 en heeft op dit moment een omvang van circa 230 ooiën, Veluwe Heideschapen. Het Wierdenseveld heeft een oppervlakte van circa 400 ha hoogveen waarvan 350 ha wordt begraasd.
- 2) De kudde van de Lemerlerberg welke een afsplitsing van de Wierdense kudde is. Ook deze is eigendom van OL. De omvang van de kudde bedraagt ook 230 ooiën van het Veluwe heideschaap welke een oppervlakte van circa 400 ha. heide met veel jeneverbes begraast.

Het gaat bij alle kuddes om begrazing van de heide terreinen in natte en droge heide. Voor de herderen van de kudde is 2,5 FTE aangesteld. Er zijn 2 herders 40 uur per week in dienst en verder is er nog een vrijwilliger die bij de schaapskooi woont en op de kudde toeziet en zo nu en dan meehelpt. Met name in de lammer periode is er hulp van de vrijwilliger en van de bosarbeiders van OL. De vaste herders hoeden niet in de weekenden. Dan werken ze wel enkele uren om de schaapskuddes te verzorgen. In de weekenden staan de schapen in principe in flexibele raster (stroom). De herders moeten goed opgeleid worden en primair een natuurdoelstelling willen realiseren.

De omvang van de kuddes wordt jaarlijks in het voorjaar op basis van een evaluatie van de staat van het terrein bepaald. De grote kan namelijk tijdelijk worden aangepast via het langer of korter aanhouden van lammeren. De omvang van de kuddes in de winters staat echter altijd vast en zit rond de 230 ooiën.

Het doel is overigens om ook in Noord Twente nog een nieuwe schaapskudde op te zetten. Deze kudde moet meerdere kleine heide terreinen met elkaar gaan verbinden.

Als het om regelingen met particuliere schaapskuddehouders gaat, hoe zien deze er dan uit (toegang terreinen, pacht, kosten/vergoedingen)?

Werken niet met particuliere kuddes. Is nooit ter sprake gekomen.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met een schaapskudde voor uw organisatie (kosten, inkomsten uit opbrengsten kudde en subsidies)?

Kosten:

Loonkosten Herder(s) in loondienst	92.400,=
Veevoeder	
Dierenarts/medicijnen	
Grondlasten (Pacht en waterschapslasten)	
Loonwerk	
Schape scheren	
Kosten bedrijfsgebouwen (rente, hypotheek, huur)	
Afschrijvingskosten	
Inkoop dieren	
Overige kosten,	
Overige kosten,	22.700,=
Totaal	115.100,=

De inkomsten:

Verkoop lammeren en schape	
Wol	
Overige baten	
Ooipremie	
Subsidie Programma Beheer	
Subsidie Zeldzame Huisdierrassen	
Andere subsidie,	
Andere baten,	
Totaal	29.500,=

In principe moet een schaapskudde zichzelf kunnen bedruipen. Dit lukt aardig met de inkomsten uit verkoop lammeren/schape en de ooipremie. De bottleneck is echter de loonkosten. Deze worden door de inkomsten helemaal niet gedekt.

Ook is het zo dat in de laatste jaren er een tendens is naar lagere prijzen voor vlees. Op termijn kan dit betekenen dat zelfs de directe kosten voor een kudde (los van de loonkosten) niet meer gedekt zullen zijn.

Verder worden er ook nog wat inkomsten gehaald via adoptie van lammetjes door leden en het organiseren van lammetjesdagen.

- **De subsidies:**

Met de provincie Overijssel is er een prestatieafspraken gemaakt dat zij een bijdrage leveren aan beide kuddes ter dekking van de kosten voorzover deze niet door het Programma Beheer worden afgedekt. Dit is ook altijd nodig.

Welke bijdrage kunnen schape leveren aan het beheer van de natuurterreinen?

Schaapskuddes leveren zowel een belangrijke ecologische als cultuurhistorische en recreatieve waarde. De inzet van schape bij beheer van terreinen is effectief, vooral als het gaat om tegengaan vergrassing, verbeteren van de structuur in de heide en voor verjonging van de jeneverbes. Daarbij is het ook nodig om wat aanvullende beheer maatregelen te nemen maar deze ingrepen zijn zeer minimaal. Er wordt soms wat gemaaid, geschopperd of geplagd. Vooral maaien is nodig voor de winning van strooisel voor de schaapskooi. Dit wordt echter op hele kleine schaal gedaan op stukjes waar de structuur in de heide al slecht is.

Begrazingsplannen worden 2 maal jaarlijks met de herder in het veld geëvalueerd. Zonodig worden aanpassingen gedaan. Op de Lemerlerberg en in het Wierdenseveld lopen de begrazingsplannen wel uiteen vanwege aanwezigheid van verschillende natuurdoeltypen. Het Wierdenseveld is veel natter waardoor er veel dopheide en pijpenstrootje voorkomt. Begrazing door de kudde is vooral nodig tussen mei en oktober. Daarna worden de dieren geplaatst op gras en stoppelvelden van lokale boeren. Overigens wordt de waterstand in het Wierdenseveld steeds verder verhoogd om een hogere kwaliteit natte heide te bereiken. De consequentie is dat in de toekomst minder intensieve begrazing nodig zal zijn. De schaapskudde zal hierdoor waarschijnlijk verkleind moeten worden of er moeten meer gronden worden gezocht waarop de kudde kan grazen. Op de Lemelerberg spelen deze zaken niet omdat het om veel drogere gronden gaat waar meer Bochtige Smele voorkomt en kan de kudde een langere periode van het jaar daar grazen.

Is dit economisch aantrekkelijk ten opzichte van andere typen van beheer?

Economisch kan een schaapskudde niet uit. Dit komt vooral door het hoge arbeidsloon.

Welke belemmeringen worden ondervonden bij het beheer met schaapskuddes?

Hoge kosten die maken dat kuddes vrijwel allemaal een financieel tekort hebben. Aanvullende beheermaatregelen zijn bij heidebeheer toch meestal wel nodig.

OL heeft ook nog aanvullende runderbegrazing op haar terreinen. De runderen zijn van boeren in de omgeving. Niet in de twee genoemde terreinen waar de kuddes lopen.

Welke mogelijkheden zijn er om hier verandering in te brengen of onder welke condities zou uw organisatie meer met schaapskuddes met herder werken?

Waarschijnlijk als de kosten voor schaapskuddes beter gedekt kunnen worden.

Zet u andere graasdieren in voor beheer van uw terreinen? Zo ja, welke grazers, hoeveel en in wat voor typen terreinen en hoe groot zijn deze terreinen?

Ja, runderen van boeren uit de omgeving. In het Boetelerveld bij Raalte. 170 ha groot.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met andere dieren dan schapen (kosten, inkomsten uit opbrengsten en subsidies)?

Het raster is hier de grootste kostenpost.

Welke doelen wenst uw organisatie te bereiken met begrazing door grazers (niet schapen)?

Structuurrijke heidevegetatie.

Op welke wijze werden terreinen beheerd (met schapen) vóór de introductie van het programma Beheer?

Vóór 2000 waren er ook al schaapskuddes aanwezig. Het Programma Beheer heeft niets veranderd aan de wijze van Beheer.

En wat is er precies veranderd na introductie van het programma Beheer?

In het beheer is niets veranderd. De inkomsten van OL zijn echter wel afgenomen. Voor 2000 kregen ze nog ongeveer 200 gulden per hectare heide vergoed en na 2000 is dat 85 gulden geworden. Wel zijn de vergoedingen verder uitgesplitst naar typen terrein.

Bij de aanvraag in het kader van P.B. is op safe gespeeld. Er zijn alleen pluspakketten aangevraagd waar echt de planten aanwezig zijn die in de pakketeisen zijn vermeld. Anders is er basispakket aangevraagd.

Bent u tevreden met de wijze waarop subsidietoewijzing in het programma Beheer is geregeld (m.n. in relatie tot natuurdoeltypen die het best via begrazing onderhouden kunnen worden)?

Een schaapskudde-plus pakket zou wenselijk zijn.

Hoe dit eruit moet zien?

- Er moeten criteria worden geformuleerd voor typen heiden die met kudde begraaft kunnen worden
- Aan begrazing en graasdruk moeten eisen worden gesteld
- De vergoeding moet bepaald worden aan de hand van begraaft oppervlakte en niet aan de omvang van de kudde

- Met een kudde moet toch wel uitgegaan worden van een minimale oppervlakte aan heide van 100 ha. (niet meer dan 1 schaap per ha.)

Wat zijn voor uw organisatie oplossingen om het beheer van natuurterreinen door schapen te stimuleren?

Zie onder 15.

4 Interview Teddy Bezuien, hoofd beheer, en Esther Heinemeyer, beheer en aanvragen subsidies, beiden van Drents landschap

Kunt u aangeven of en hoeveel schaapskuddes op uw terreinen rondlopen?

Kunt u aangeven waar de schaapskuddes zich bevinden, hoeveel schapen per kudde, wat voor typen habitats ze begrazen en hoe groot de terreinen zijn (dichtheid vee per ha.)

Gaat het hierbij om schaapskuddes in het bezit van uw organisatie, of schaapskuddes van stichtingen of particulieren met een eigen kudde?

2 kuddes:

- 1) De kudde van Hijkerfeld. Bestaat sinds einde jaren 80 en heeft op dit moment een omvang van 400 ooien, Schoonebekers. De kudde is in eigendom van het Drents landschap. Er is een herder in dienst voor 40 uur per week. De kudde begraast een heideveld met een oppervlakte van ongeveer 700 ha. Verder lopen er in dit terrein ook Schotse Hooglanders rond omdat deze ook nodig zijn voor het tegengaan van de vergrassing (pijpenstrootje). Alleen met de schaapskudde kan dit niet worden weggevreten.
- 2) De recent opgerichte kudde in het Drents-Friese Woud Nationaal Park, welke voornamelijk op het Doldersummer- en Wapserveld graast op een oppervlakte van 300 Ha heide. De kudde is eigendom van het Drents Landschap en bestaat uit 250 Schoonebekers. De herder is in dienst van het Drents Landschap. Natuurmonumenten financiert de schaapskooi en het huis van de herder.

In beide terreinen gaat het om begrazing van de heidevelden, welke gedeeltelijk uit natte en gedeeltelijk uit droge heide bestaan. Op beide terreinen lopen Schoonebekers rond. Dit is een zeldzaam huisdierras en is wat groter dan het Drents heideschaap. Hierdoor levert het ook wat meer vlees op.

Omdat het Hijkerfeld afgerasterd is voor de Hooglanders is het ook mogelijk om de kudde delen van de dag alleen te laten grazen. De herder hoeft dan niet alle 40 uren te scheperen maar kan hij ook nog wat andere klussen doen. Drents Landschap wil dit ook graag omdat het van belang is dat de herder voldoende variatie in zijn werk heeft. De kuddes lopen overigens 5 dagen per week voor 7 uren buiten. Verder wordt er op zaterdag nog 2 uur met de kudde rondgelopen en op zondag 3 uur. S'nachts zijn de schapen in de kooi.

Als het om regelingen met particuliere schaapskuddehouders gaat, hoe zien deze er dan uit (toegang terreinen, pacht, kosten/vergoedingen)?

Werken niet met particuliere kuddes.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met een schaapskudde voor uw organisatie (kosten, inkomsten uit opbrengsten kudde en subsidies)?

Precieze financiële informatie over de Hijker kudde volgt nog.

Het houden van een kudde is niet zo duur omdat de kosten en de opbrengsten elkaar vrijwel opheffen. Wat het echter heel duur maakt zijn de loonkosten voor de herder en de kooi (bouw en onderhoud).

Welke bijdrage kunnen schapen leveren aan het beheer van de natuurterreinen?

Schaapskuddes leveren zowel een belangrijke ecologische als cultuurhistorische bijdrage aan heideterreinen. Heide is immers een cultuurproduct dat voor voortbestaan in vorm van heide afhankelijk is van begrazing.

De inzet van schapen bij beheer van deze terreinen is effectief, vooral als het gaat om het tegengaan van successie met name aan de randen door bos en struweel begroeiing. Ook voor het tegengaan van vergrassing hebben schapen een belangrijke functie. Echter zou de vergrassing geheel door schapen moeten worden tegengegaan dan zou je met veel grotere kuddes moeten werken in het voorjaar. Dit is

echter geen goede optie aangezien te grote kuddes ook een averechts effect hebben op ecologische waarden. Ze vertrappen dan teveel en vreten ook teveel andere zeldzame plantensoorten weg. Te grote kuddes tasten de heide juist aan. Bovendien zou je voor een grotere schaapskudde niet voldoende voedsel hebben in de winter. Om de vergrassing toch meer in toom te houden in het voorjaar zet het Drents Landschap daarom ook runderen in. Voorheen waren dit runderen van boeren in de omgeving die tijdelijk op de terreinen werden uitgezet. Nu zijn het hooglanders van het Drentse Landschap. Deze beesten worden in de winter bijgevoed.

Overigens was de heide in het Hijkerveld in de laatste 20 jaren erg achteruit gegaan. Dit kwam niet alleen door de toename in ammonia depositie maar ook door slecht beheer van het terrein, m.n. door verdroging.

Is dit economisch aantrekkelijk ten opzichte van andere typen van beheer?

Natuurbeheer kost altijd geld. Verdienen doe je er niet op. Schapeninzetten in een extensieve vorm kun je bijna kostendekkend doen. Probleem is echter dat je een herder nodig hebt om het effectief te doen en dit kost veel geld. Als je Hooglanders inzet voor begrazing zijn die inderdaad goedkoper. Toch is deze vorm van begrazing niet afdoende en zul je met schapen moeten begrazen omdat deze effectiever zijn in het open houden van je heide terrein, m.n. als het gaat om tegengaan uitbreiding bos. Overigens hebben schaapskuddes ook nog een belangrijke recreatieve en cultuurhistorische functie.

Welke belemmeringen worden ondervonden bij het beheer met schaapskuddes?

Hoge loonkosten die maken dat kuddes vrijwel allemaal een financieel tekort hebben. Overigens heeft het Drentse Landschap voor zijn leden de mogelijkheid om Vleespakketen te kopen. Dit vlees mag alleen aan leden worden verkocht, vanwege BTW vrijstelling voor stichtingen, en bestaat uit Hooglanders en lammeren uit de schaapskuddes van het Drents Landschap dat ze zelf laten slachten.

Welke mogelijkheden zijn er om hier verandering in te brengen of onder welke condities zou uw organisatie meer met schaapskuddes met herder werken?

Schaapskuddes zul je alleen kunnen inzetten als je voldoende draagkrachtig terrein tot je beschikking hebt. Minimaal is toch meestal wel 500 ha. heide nodig om een gescheperde schaapskudde op te onderhouden. Bovendien moet de schaapskudde passen in het cultuurhistorische beeld van een terrein. Op heide is het normaal dat er een schaapskudde rondloopt.

Zet u andere graasdieren in voor beheer van uw terreinen? Zo ja, welke grazers, hoeveel en in wat voor typen terreinen en hoe groot zijn deze terreinen?

Ja, Hooglanders

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met andere dieren dan schapen (kosten, inkomsten uit opbrengsten en subsidies)?

Info volgt nog.

Over het algemeen kan gesteld worden dat Hooglanders goedkoper voor beheer zijn. Echter de kosten zijn niet de belangrijkste overweging. Drents Landschap streeft naar een zo optimaal mogelijk natuurbeheer.

Overigens is het belangrijk te weten dat de beheerkosten niet alleen bestaan uit de kosten voor inzet en verzorging van de kuddes schapen en Hooglanders. Drents Landschap heeft ook vele andere kosten als:

- Waterschapslasten
- Aankoop terreinen
- Overhead voor organisatie.

Welke doelen wenst uw organisatie te bereiken met begrazing door grazers (niet schapen)?

Vergrassing van heideterreinen tegengaan

Op welke wijze werden terreinen beheerd (met schapen) vóór de introductie van het programma Beheer?

Het beheer van de terreinen is niet veranderd want Drents Landschap streeft altijd naar een zo optimaal mogelijk natuurbeheer. Op de terreinen waar schapen rondliepen lopen ze nog steeds.

En wat is er precies veranderd na introductie van het programma Beheer?

Geen veranderingen in het beheer. Wel veranderingen in de administratieve last om de beheersubsidie aan te vragen. Er moet nu veel meer tijd worden geïnvesteerd in het aanvragen van de subsidie uit het Programma Beheer. Ook is het moeilijker geworden alle gebieden van het Drentse Landschap in het Programma Beheer onder te brengen omdat de eisen zo enorm hoog zijn geworden.

Overigens is over het geheel van de terreinen van Drents Landschap de totale subsidie bijdrage gelijk gebleven. Probleem is echter dat de administratieve rompslomp die er bij komt kijken om dit aan te vragen aanzienlijk is toegenomen. Dit gaat natuurlijk ten koste van werkelijk beheer en monitoring werkzaamheden binnen de organisatie. Ook zijn de beheerbijdragen per type terrein veranderd. Over het algemeen zijn de bijdragen voor natuurdoeltypen op de droge arme gronden afgenomen en die voor de nattere gebieden toegenomen.

Het Drents Landschap beheert ongeveer 6000 hectaren. Daarvan hebben ze nu 70% in de regeling Beheer onder gebracht. De verdeling van het land over typen habitatklassen is 1500 hectaren bos, 1500 hectaren natte en droge heide en 2400 hectaren cultuurland.

Bent u tevreden met de wijze waarop subsidietoewijzing in het programma Beheer is geregeld (m.n. in relatie tot natuurdoeltypen die het best via begrazing onderhouden kunnen worden)?

Nee helemaal niet tevreden. Bij de subsidie aanvragen vóór 2000 wist je waar je aan toe was, terwijl na 2000 de subsidie vaak nog achteraf moet worden terugbetaald omdat niet aan de doeltypen wordt voldaan. De financiële zekerheid van de organisatie komt hierdoor meer onder druk te staan. Hierdoor zal Drents landschap minder geneigd zijn om financiële risicovolle activiteiten, zoals het beginnen van een nieuwe schaapskudde en het in dienst nemen van een herder, te beginnen.

Andere nadelen van de veranderingen na 2000 zijn als volgt:

- Drents Landschap heeft om de subsidie bijdrage gelijk te houden veel pluspakketten aangevraagd. De eisen die aan die pakketten worden gesteld zijn erg hoog. Bovendien zijn de eisen vaak gebaseerd op situaties in terreinen van SBB. In deze terreinen zullen andere natuurdoeltypen het goed doen en zullen de kosten van beheer ook anders zijn. De eisen op doeltypen zijn dan ook te streng en de bijbehorende betalingen te laag.
- Drents landschap heeft veel terreinen op arme zandgronden. Op deze terreinen liggen de beheersubsidies relatief laag ten opzichte van de nattere en voedselrijke gebieden. Het probleem van de arme gronden is dat op de gebieden het veel moeilijker is om te voldoen aan de natuurdoeltypen. Wil men aan de natuurdoelen voldoen dan is intensief beheer nodig terwijl de vergoedingen uit het programma Beheer dit niet afdekken.
- Op heidevelden zijn in het programma Beheer de doelsoortenlijsten slecht gekozen. Voor alle heidevelden gaat men namelijk uit van dezelfde soorten, terwijl heide in verschillende delen van Nederland zeer verschillend in compositie is. Veel beter zou het zijn als je heidevelden als een mozaïek van habitats behandelt en het terrein in zijn geheel op een aantal realistische doelsoorten toetst.
- Binnen het programma Beheer is de vergoeding per hectare zeer laag als je bedenkt dat je niet alleen het beheer moet doen, maar als moet ook de kosten van monitoring dragen. Deze worden totaal niet afgedekt in het Programma Beheer. Dit is ook vooral een probleem geworden na 2000 omdat je zonder informatie uit monitoring ook niet goed kunt bepalen of je terreinen in aanmerking kunnen komen voor een beheersubsidie. Vraag je dan een subsidie aan dan loop je kans dat je die later weer moet terugbetalen als er niet voldoende soorten aanwezig zijn.

Wat zijn voor uw organisatie oplossingen om het beheer van natuurterreinen door schapen te stimuleren?

Als je een schapenpluspakket invoert in het programma Beheer kies je voor het instandhouden van een cultuurlandschap met ecologische en recreatieve waarden. Dit betekent dat de overwegingen op basis waarvan je betaalt ook gebaseerd moeten zijn op de eigenschappen hiervan. De hoogte van de betaling moet bepaald worden op basis van:

- Loonkosten van de herder
- Kosten schaapskooi.
- Cultuurhistorische en recreatieve meerwaarde (Op dit moment wordt ook al in het programma Beheer meer betaald voor opengestelde terreinen en terreinen met meer meters pad, en parkeerplaatsen)

Dat je toetst op doelsoorten die bij een cultuurlandschap met ecologische waarden horen: Dus niet toetsen in kleine delen van het heideveld maar het heideveld in zijn geheel waarderen en zien als een mozaïek van habitats.

Bij de instapeisen moet je rekening houden met de effectiviteit van de inzet van gescheperde kuddes. Kuddes kunnen alleen effectief voor natuurbeheer worden ingezet als ze gescheperd zijn en als je gebied groot genoeg is (ongeveer minimaal 300-400 ha). Is het terrein kleiner dan zal het moeilijker worden om de vegetatieontwikkeling goed te sturen. Ook moet er rekening mee worden gehouden dat ook de inzet van schaapskuddes niet voldoende voor beheer van heide is. Er zijn dan ook vaak aanvullende beheermaatregelen nodig.

5. Interview René Gerats, Hoofd Beheer Limburgs Landschap

Kunt u aangeven of en hoeveel schaapskuddes op uw terreinen rondlopen?

Het gaat om 2 eigen kuddes: 1 in noord Limburg en 1 in zuid Limburg. De kuddes worden echter allemaal binnen flexibele rasters gehouden. De rasters worden regelmatig verplaatst. Het gaat echter niet om een geherderde kudde. Daarnaast loopt de Wassum, een particulier, ook nog met een kudde rond om een nieuwe aangekocht terrein van de gemeente Venlo.

Kunt u aangeven waar de schaapskuddes zich bevinden, hoeveel schapen per kudde, wat voor typen habitats ze begrazen en hoe groot de terreinen zijn (dichtheid vee per ha.):

In Noord-Limburg gaat het om beheer van circa 400 ha. heideterreinen waarop een moederkudde van 350 ooiën van het ras Kempisch Heideschaap rondloopt. In Zuid-Limburg op kalkgraslanden lopen ook circa 50 ooiën. Omdat de schapen slechts korte tijd op hei(schrale) graslanden worden gehouden en veel gebruik wordt gemaakt van parkeerweiden is er geen g.v.e. / ha. aan te geven.

Gaat het hierbij om schaapskuddes in het bezit van uw organisatie, of schaapskuddes van stichtingen of particulieren met een eigen kudde?

De dieren zijn eigendom van SLL.

Als het om regelingen met particuliere schaapskuddehouders gaat, hoe zien deze er dan uit (toegang terreinen, pacht, kosten/vergoedingen)?

Met de Wassum is er een overeenkomst omdat deze overeenkomst nog vastzat aan het terrein dat recent van de gemeente Venlo werd gekocht. Over enkele jaren beëindigd dit contract en zal het Limburgs Landschap overwegen of ze het contract voortzet of dat ze het terrein zelf gaan beheren. Dit is afhankelijk van de kosten en de beheer mogelijkheden die LL zelf heeft.

Verder heeft Erich Rhöse ook nog wat terreinen van het LL begraasd. Toen Erich hiervoor geld wilde hebben is de regeling met hem beëindigd omdat dit niet binnen het budget paste.

Bij het werken met particulieren zal er altijd een spanning zijn tussen de natuurdoelstellingen van het LL en de economische doelstellingen van de particulier. Daarom is er een voorkeur voor het werken met een eigen herder in dienst van LL.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met een schaapskudde voor uw organisatie (kosten, inkomsten uit opbrengsten kudde en subsidies)?:

Opbrengsten: In Euro:

Ooipremie: 7777,--

Zeldzame huisdierrassen: 5663,--

Verkoop dieren: 10.000,--

Kosten:

Arbeidsloon: 54.000,--

Dierenarts: 4.000,--

Voederbrokken: 1.000,--

Saldo: - /- min 35.560,- (de kudde in Zuid-Limburg wordt door vrijwilligers beheerd) (geen opbrengsten / geen kosten). In de kosten zitten geen kosten voor waterschapslasten, monitoring en overhead organisatie verdisconteerd.

Welke bijdrage kunnen schapen leveren aan het beheer van de natuurterreinen?:

Dit is genoegzaam bekend: transport van zaden, beheer van terreinen die niet zijn te maaien etc. Het beheer met gescheperde kuddes heeft zeker voordelen boven begrazing met ingerasterde kuddes.

Is dit economisch aantrekkelijk ten opzichte van andere typen van beheer?:

Neen. De begrazing met een geherderde kudde is vanwege de hoge loonkosten niet op te brengen. Daarom werkt het LL hier nauwelijks mee.

Welke belemmeringen worden ondervonden bij het beheer met schaapskuddes?

MKZ- crises: transport verbod, financieel niet / nauwelijks aantrekkelijk. Voor de natuurgebieden in pleistoceen Nederland zou een kwaliteitsverbetering te realiseren zijn indien de normvergoedingen voor beheer van hoogvenen, vennen en venraden, heiden, schraallanden omhoog zouden worden gebracht. Hiermee zouden mogelijkheden ontstaan om een herderbeheer te voeren. Thans is dit financieel onmogelijk waardoor teruggevallen moet worden op een beheer binnen rasters. Een extra financiële vergoeding zou herderbeheer mogelijk moeten maken.

Welke mogelijkheden zijn er om hier verandering in te brengen of onder welke condities zou uw organisatie meer met schaapskuddes met herder werken?:

Als er een specifieke vergoeding voor herderbeheer zou komen

Zet u andere graasdieren in voor beheer van uw terreinen? Zo ja, welke grazers, hoeveel en in wat voor typen terreinen en hoe groot zijn deze terreinen?:

Ja, kuddes Galloways en Konicks, incidenteel Nederlandse Landgeit. Totaal circa 100 Galloways in diverse terreinen en circa 75 Konickpaarden. Type terreinen zijn voornamelijk uiterwaarden voor nieuwe natuurontwikkeling. Terreinen variëren in oppervlakte van 5 tot circa 100 ha.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met andere dieren dan schapen (kosten, inkomsten uit opbrengsten en subsidies)?:

Hier staan nauwelijks opbrengsten tegenover (meestal noodslachtprijs). De kosten blijken uit ervaring te liggen op circa euro 350,- / ha/jaar. Het gaat hierbij dan om kosten die van toepassing zijn op uiterwaarden en bestaan uit kosten voor opladen, verplaatsen en fokken van vee voorlichting geven. Overigens heeft de Stichting Ark hier exacte cijfers van.

Welke doelen wenst uw organisatie te bereiken met begrazing door grazers (niet schapen)?:

Variatie in begroeiing / terreintypen / natuurontwikkeling.

Op welke wijze werden terreinen beheerd (met schapen) vóór de introductie van het programma Beheer?

Idem!, wij stemmen ons beheer niet af op een subsidieregeling die elk jaar kan wijzigen maar op de doelstellingen voor een terrein!

En wat is er precies veranderd na introductie van het programma Beheer?

Een heleboel: meer administratie voor een gelijke financiële vergoeding waardoor er voor het effectieve beheer van de gebieden minder financiële ruimte overblijft. In algemene zin worden de kosten van natuurdoeltypen op Pleistocene bodem financieel onderschat! Juist hier hebben we grote problemen met verzuring en eutrofiering! Middels gerichte maatregelen kunnen waarden behouden blijven, de beheerinspanningen liggen echter hoog!

Bent u tevreden met de wijze waarop subsidietoewijzing in het programma Beheer is geregeld (m.n. in relatie tot natuurdoeltypen die het best via begrazing onderhouden kunnen worden)?

Neen dus: te weinig flexibel wat betreft de inbreng van **bestaande** natuurgebieden, op onderdelen een te geringe vergoeding, de lat voor de 'pluspakketten' ligt dermate hoog dat deze nauwelijks (ook niet in de topterreinen) te behalen is. De wijze van monitoring is belachelijk!

Wat zijn voor uw organisatie oplossingen om het beheer van natuurterreinen door schapen te stimuleren?:

Gewoon door gaan en hopen op betere tijden. Een schaapskudde kan ook het recreatieve product verhogen. Wellicht kunnen gemeenten vanuit de toeristenbelasting die ze jaarlijks ontvangen een kleine bijdrage verlenen voor het opzetten van geherderde kudden?! Ook zou vanuit het PB een extra financiële stimulans gegeven dienen te worden. Voor een Schapenplus pakket binnen het programma Beheer moet uitgegaan worden van de natuurdoeltypen die geschikt zijn voor beheer met geherderde kuddes (heide en grasschraallanden). Er moeten eisen worden gesteld aan minimale oppervlakte terrein en minimale kudde grote. Om effectief beheer te realiseren moet uitgegaan worden van 1,5 arbeidskracht. Andere bijkomende kosten zijn voor honden, transport en monitoren van de doelsoorten.

6 Interview Wim Gereardts, hoofd beheer Gelders Landschap (GL)

Kunt u aangeven of en hoeveel schaapskuddes op uw terreinen rondlopen?

Kunt u aangeven waar de schaapskuddes zich bevinden, hoeveel schapen per kudde, wat voor typen habitats ze begrazen en hoe groot de terreinen zijn (dichtheid vee per ha.)

Gaat het hierbij om schaapskuddes in het bezit van uw organisatie, of schaapskuddes van stichtingen of particulieren met een eigen kudde?

2 kuddes:

- 1) De kudde van Loenen. Die bestaat al langere tijd maar is sinds een jaar in bezit van het Gelders Landschap (GL). Ook de herder is in dienst genomen. De reden dat GL dit heeft gedaan heeft twee redenen. Ten eerste is het goedkoper om iemand direct in dienst te nemen dan te betalen voor diensten van een andere organisatie, dan betaal je namelijk ook voor overhead. Ten tweede heeft GL meer invloed op de wijze van beheer van het terrein door de schaapskudde.
- 2) De kudde van Grinwis in Epe. Dit is een particuliere kudde die op terreinen van GL grazen. De herder krijgt hiervoor een vergoeding van het GL.

Verder is er het plan om samen met de gemeente Epe een gescheperde schaapskudde te starten voor begrazing van heidevelden van de Gemeente Ermelo en GL in de Noord-Veluwe.

Verder lopen er ook verschillende schaapskuddes op terreinen van het GL in rasters. De terreinen waarvoor dit geldt zijn Warnsborn en de Haere. GL overweegt om de Schotse Hooglanders in de Dellen te vervangen door ingerasterde schapen.

Als het om regelingen met particuliere schaapskuddehouders gaat, hoe zien deze er dan uit (toegang terreinen, pacht, kosten/vergoedingen)?

Particuliere schaapskuddehouders krijgen een vergoeding voor het beheer. Het gaat hier om een vergoeding en het is niet zo dat de particulieren en tijdelijk gebruiksrecht op de grond krijgen en dan zelf subsidie uit het Programma Beheer kunnen aanvragen.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met een schaapskudde voor uw organisatie (kosten, inkomsten uit opbrengsten kudde en subsidies)?

Nog vragen aan Paul Sweers, geen reactie ontvangen

Welke bijdrage kunnen schapen leveren aan het beheer van de natuurterreinen?

Schapen worden ingezet om vegetaties kort te houden. Bij het GL gaat het voornamelijk om heidebegrazing, wat schrale graslanden en bermen.

Is dit economisch aantrekkelijk ten opzichte van andere typen van beheer?

Dit is niet aan te geven. Beheer kost nu eenmaal geld, of je dat nu met schapen of andere instrumenten doet.

Welke belemmeringen worden ondervonden bij het beheer met schaapskuddes?

De grootste problemen worden op dit moment vooral veroorzaakt door de regelgeving ten aanzien van Scrapie (selectie genotypes) en recente problemen met MKZ. Binnen het Ministerie van LNV wordt geen medewerking verleend aan inzet landbouwhuisdieren voor natuurbeheer in het kader van Programma Beheer. De subsidies voor zeldzame huisdierrassen is maar zeer beperkt. Als je meerdere

rassen bezit, dwingt de regelgeving je te kiezen. Inkomsten uit de regeling zeldzame huisdierrassen kunnen daarom niet worden aangevraagd voor schaapskuddes omdat er al subsidie is verkregen voor de Brandrode Runderen van GL.

Welke mogelijkheden zijn er om hier verandering in te brengen of onder welke condities zou uw organisatie meer met schaapskuddes met herder werken?

Ondanks problemen met inkomsten en verschillende regelgeving is het GL toch bezig met het opzetten van nieuwe schaapskuddes en het inzetten van meer ingerasterde schapen.

Zet u andere graasdieren in voor beheer van uw terreinen? Zo ja, welke grazers, hoeveel en in wat voor typen terreinen en hoe groot zijn deze terreinen?

Ja, runderen. Schotse Hooglanders op de Loenermark en de Dellen op heide- en bosterreinen. Daarnaast worden in het rivierengebied bij Batenburg een tweetal kuddes met Brandrode runderen gehouden op matig schrale graslanden in seizoenbeweiding. Binnen 5 jaar zullen er bij GL minstens 50 stuks vrouwelijke dieren van dit ras in diverse terreinen in het oostelijke Rivierengebied aanwezig zijn. Bij enkele kastelen en landgoederen worden Lakenvelders ingeschaard. Tot slot vindt er verspreid over het gehele bezit inscharing plaats van vee (meest jongvee of vleesrassen) van plaatselijke ondernemers. Voor andere zeldzame huisdierrassen gaat GL verder faciliterend optreden. Inscharing kan tegen een lager tarief of zelfs gratis. Dit geldt in de eerste plaats voor typisch Gelderse soorten (o.a. Gelders paard) maar ook voor andere zeldzame rassen.

Binnenkort wordt begonnen met Veluwse landgeiten. Deze zullen bij de schaapskudde op de Loenermark worden gevoegd.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met andere dieren dan schapen (kosten, inkomsten uit opbrengsten en subsidies)?

Over het algemeen zijn er meer problemen verbonden aan het inzetten van Schotse Hooglanders dan met ingerasterde schapen. Opbrengsten met Schotse Hooglanders op de Loenermark zijn er niet want de dieren mogen niet voor consumptie geslacht worden. Daarnaast moeten voor Schotse Hooglanders zwaardere raster maatregelen genomen worden.

Welke doelen wenst uw organisatie te bereiken met begrazing door grazers (niet schapen)?

Vergassing tegengaan. De resultaten die met extensieve begrazing op heide door schaapskuddes worden bereikt zijn goed. Op heideterreinen heeft de stichting betere resultaten dan met runderen. Daarnaast heeft de Stichting het beleid dat recreanten en grote grazers niet gemengd mogen worden. Na het incident in Limburg, waarbij een kind door een Konik gebeten is, zijn de verzekeringspremies voor terreinen waar publiek en vee paarden en koeien door elkaar heen loopt namelijk niet meer op te brengen.

Op welke wijze werden terreinen beheerd (met schapen) vóór de introductie van het programma Beheer?

Het Programma Beheer heeft niets veranderd aan het beheer van terreinen. GL heeft een zelfstandige doelstelling die nog door Rijk nog door Provincie wordt bepaald. Het speerpunt ligt met name op behoud van Gelderse waarden (natuur, cultuur, abiotisch, biotisch). Na een analyse van bestaande en potentiële waarden in relatie met voorkomende processen wordt een keuze gemaakt over het te behalen doel. Dit doel kan afwijken van wat Rijk en Provincie ter plekke voor ogen hebben. GL streeft ondanks deze afwijking dan toch haar eigen doel na. Met of zonder de overheden.

En wat is er precies veranderd na introductie van het programma Beheer?

Misschien is de vergoeding iets hoger geworden, maar de bureaucratie om de vergoedingen aan te vragen is aanzienlijk toegenomen waardoor de winst weer verloren gaat door inzet van meer arbeidskrachten.

Bent u tevreden met de wijze waarop subsidietoewijzing in het programma Beheer is geregeld (m.n. in relatie tot natuurdoeltypen die het best via begrazing onderhouden kunnen worden)?

Binnen het programma Beheer is vergoeding voor beheer met schaapskuddes niet te realiseren. In het programma is hier totaal niet in voorzien. Sterker nog het programma Beheer ontmoedigt eerder de inzet van grazers voor beheer dan dat het stimuleert.

GL heeft veel problemen met het programma Beheer:

- het is niet beleidsmatig onderbouwd
- Beslissingen over subsidietoewijzing zijn niet reëel
- De natuurdoelpakketten zijn niet aan de praktijk getoetst.
- Kost te veel tijd en mankracht

Wat zijn voor uw organisatie oplossingen om het beheer van natuurterreinen door schapen te stimuleren?

Binnen programma Beheer is dat niet te organiseren. Beter zou zijn om de subsidie op zeldzame huisdierrassen te optimaliseren, zodat je voor elk dier per jaar een bepaalde subsidie ontvangt. Voor gehoede schaapskuddes zou blijvend een aanvullende subsidie moeten blijven bestaan. Je vangt van dan zowel voor de kudde als voor het ras een bijdrage.

7. Interview Ad Schoutens, medewerker beheer Waterschap Vallei en Eem

Kunt u aangeven of en hoeveel schaapskuddes op uw terreinen rondlopen?

Het waterschap Vallei en Eem maakt bij het beheer van de dijken sinds 1996 gebruik van de schaapskudde van Grinwis. Vanaf dit jaar(2003) is hier een tweede kudde bijgekomen en men zou er nog wel twee bij willen hebben.

Kunt u aangeven waar de schaapskuddes zich bevinden, hoeveel schapen per kudde, wat voor typen habitats ze begrazen en hoe groot de terreinen zijn (dichtheid vee per ha.)

Kuddes lopen op de dijken. De kudde van Grinwis begraast 12 km dijk deze zijn ongeveer 15 meter breed dus ongeveer 18 ha. Het aantal schapen dat hiervoor ingezet wordt heeft door de MKZ nogal gefluctueerd. De kudde die vanaf dit jaar voor Vallei en Eem gaat begrazen zal 10 ha dijken en 10 ha bermen gaan onderhouden. Deze kudde zal in eerste instantie uit 200 schapen bestaan.

Gaat het hierbij om schaapskuddes in het bezit van uw organisatie, of schaapskuddes van stichtingen of particulieren met een eigen kudde?

De kuddes waar men gebruik van maakt zijn particuliere kuddes. De kudde van Grinwis loopt al enkele jaren naar grote tevredenheid op de dijken. Vanaf 2003 komt hier de eveneens particuliere kudde van Eric Verstappen (De Grazerie) bij.

Als het om regelingen met particuliere schaapskuddehouders gaat, hoe zien deze er dan uit (toegang terreinen, pacht, kosten/vergoedingen.)

Men huurt de herder met kudde in als een soort loonwerker die het dijkbeheer uitvoert. Op dit moment gebeurt dit nog op basis van een grondgebruiksovereenkomst. Echter in de toekomst wil men eventueel toe naar pachtovereenkomsten of gelijkwaardig omdat de schaapskuddes Minas plichtig zijn en op deze wijze hun minas boekhouding rond kunnen krijgen. Er zullen dan wel goede afspraken gemaakt moeten worden want het moet voor het waterschap mogelijk blijven additionele beheermaatregelen uit te voeren.

Kunt u aangeven welke kosten verbonden zijn aan de begrazing met een schaapskudde voor uw organisatie (kosten, inkomsten uit opbrengsten kudde en subsidies)?

Voor het beheer met schapen betaalt men momenteel tussen de 200 en 250 euro per jaar per hectare, hiervoor worden de dijken twee keer per jaar begraasd, de voor en nabeweiding. De nieuwe kudde ontvangt €20.000 voor de 20 ha dijken en bermen het gaat hier echter om jaarrond begrazing.

Welke bijdrage kunnen schapen leveren aan het beheer van de natuurterreinen (dijken)?

Als gevolg van de MKZ werd de gebruikte schaapskudde geruimd, hierdoor heeft er de laatste twee jaar geen gescheperde schaapskudde op de dijken gelopen. Gevolg is dat de kwaliteit van de vegetatiezone achteruit is gegaan, meer mos en minder kruiden. Door de grotere hoeveelheden mos en doordat de zode niet meer aangetrapt werd is de dijk gevoeliger voor erosie geworden. Het waterschap heeft als doelstelling kamgras weides op de dijken te realiseren. Uit onderzoek is gebleken dat dergelijke weides voor de beste erosie bestendigheid zorgen. Tevens is uit onderzoek gebleken dat deze weides het best gerealiseerd kunnen worden met beheer door schapen in combinatie met maaien en afvoeren. In september en oktober kan men bijvoorbeeld niet meer met trekkers op de dijken

komen i.v.m. spoorvorming. Met schapen kan men in deze maanden wel op de dijken komen die de nagroei wegvreten, op deze wijze gaan de dijken in goede conditie de winter in.

Het waterschap wil hun terreinen open te houden voor publiek, schapen in rasters zijn hiervoor een belemmering. Ook landschappelijk zijn dijken zonder raster fraaier. Gescheperde kuddes passen hier dus prima bij.

Is dit economisch aantrekkelijk ten opzichte van andere typen van beheer?

De kosten van maaien en hooien liggen ongeveer gelijk aan beweiding door schapen als men het hooi tenminste af kan zetten. Als echter zoals dit jaar het hooi afgevoerd moet worden dan lopen de kosten aanzienlijk op. De kosten van maaien en afvoeren liggen namelijk veel hoger. Deze vorm van beheer wordt vooral op primaire keringen toegepast en kost tussen de 2000 en 5000 euro per jaar per hectare. Voor het beheer met schapen betaalt men momenteel zoals gezegd tussen de 200 en 250 euro per jaar per hectare. De kudde van Verstappen krijgt voor jaarrond beweiding ca.1000 euro per ha. Het betreft begrazing van incurante dijkvakken 4 – 6 maal dit jaar.

Veel boeren zijn de laatste tijd gestopt en de grotere boeren die overblijven, hebben geen belang bij de moeilijk te bewerken dijken. Gevolg is dan ook dat steeds meer dijken weer door het waterschap onderhouden moeten worden. Als men overal een loonwerker voor in zou moeten zetten zou dit een zeer kostbare zaak worden. Daarom is het van belang te zoeken naar alternatieven. Men denkt met gescheperde schaapskuddes dit alternatief gevonden te hebben. (Veel etc weg.). Met aankoop van gronden dient men rekening te houden met beheerskosten. Waterschappen dienen geen korte termijn politiek te voeren maar voor de langere termijn de eenmalige investeringen te leggen naast de langjarige onderhoudskosten. Dit geldt niet alleen voor dijken maar ook voor bijvoorbeeld ecologische verbindingzones welke ook goed te onderhouden zijn door een gescheperde kudde mits deze zone voldoende breed is.

Welke belemmeringen worden ondervonden bij het beheer met schaapskuddes?

Het kennisniveau van de herders is van groot belang. De herders Grinwis en Verstappen beschikken over voldoende kennis ze herkennen vegetatie typen en kunnen hierop sturen. Daarom wil men ook liever niet met stichtingskuddes of een eigen kudde werken. Herder is een volwaardig beroep en moet als zodanig behandeld worden. Vaak denkt men hier nogal luchtig over, echter niet iedereen kan zomaar even herder worden. Het waterschap gaat met een beeldbestek werken dat wil zeggen dat aan de hand van b.v. foto's of beeldbeschrijving aangegeven word hoe de dijk of verbindingzone eruit moet zien zodat de herder hierop kan sturen. Het zou dan ook van groot belang zijn dat er een soort herders opleiding komt waar de benodigde kennis opgedaan kan worden.

Welke mogelijkheden zijn er om hier verandering in te brengen of onder welke condities zou uw organisatie meer met schaapskuddes met herder werken?

Het wordt tijd dat schaapskuddes serieus worden genomen, het beeld van de herder als zonderling figuur zonder kinderen die ergens in een camper woont en die men daarom niet goed hoeft te betalen moet doorbroken worden. Schaapskuddes moeten gezien worden als een soort loonwerker. Bij het waterschap Vallei en Eem wil men bijdragen aan een duurzaam beheer van dijken en andere eigendommen door de inzet van een rendabel begrazingsbedrijf. Men heeft de keuze voor schaapskuddes gemaakt en men is gebaat bij een gezonde sector zodat ze niet over een paar jaar hun beleid weer moeten veranderen.

Vanuit het waterschap Vallei en Eem zou men dan ook graag aanwezig zijn bij de presentatie van het eindrapport. Tevens zou naar hun mening er ook iemand van de unie van waterschappen (UVW) bij aanwezig moeten zijn. Zodat de voordelen van beheer met gescheperde schaapskuddes verspreid kunnen worden over andere waterschappen in Nederland. Bij de unie van waterschappen zet men nu nog vooral in op machinaal beheer en beheer met schapen in rasters. Gescheperde schaapskuddes ziet men bij de UVW als ouderwets het wordt tijd dat deze denktrant doorbroken wordt.

Zet u andere graasdieren in voor beheer van uw terreinen? Zo ja, welke grazers, hoeveel en in wat voor typen terreinen en hoe groot zijn deze terreinen?

Vallei en Eem maakt momenteel alleen gebruik van schapen.

Op welke wijze werden terreinen beheerd (met schapen) vóór de introductie van het programma Beheer?

Waterschappen komen niet in aanmerking voor programma beheer.

En wat is er precies veranderd na introductie van het programma Beheer?

NVT, Waterschap kan geen aanspraak maken op het Programma Beheer

Bent u tevreden met de wijze waarop subsidietoewijzing in het programma Beheer is geregeld (m.n. in relatie tot natuurdoeltypen die het best via begrazing onderhouden kunnen worden)?

Gebruikers van de gronden van Vallei en Eem zouden in aanmerking moeten komen in aanmerking moeten komen voor programma beheer. Dus ook schaapskuddes zouden voor programma beheer in aanmerking moeten komen dit zal bijdragen aan de duurzaamheid van de sector.

Wat zijn voor uw organisatie oplossingen om het beheer van natuurterreinen/dijken door schapen te stimuleren?

Brede samenwerking met andere organisaties met grond als NB organisaties, gemeenten, Rijkswaterstaat, Provincie en agrariërs.

Bijlage 6 Verslag workshop 12 december 2002

*12 december 2002 14.00-16.30 uur
Expertisecentrum LNV, Marijkeweg 24, Wageningen*

Opening en introductie

Peter Smeets (Alterra) opent als voorzitter de bijeenkomst. Hij heet iedereen welkom. Peter geeft aan dat de bijeenkomst twee doelen heeft.

Ten eerste zullen de resultaten van het onderzoek door Alterra in beeld worden gebracht. Alterra voert dit onderzoek in opdracht van het Ministerie van LNV uit. Er zijn twee vragen die daarbij centraal staan:

- 1) Wat is de ecologische meerwaarde van begrazing met geschepde schaapskuddes?
- 2) Hoe kan de economische duurzaamheid van het werken met schaapskuddes gekarakteriseerd worden?

Tijdens de workshop zullen knelpunten op beide punten worden gesignaleerd en zullen aanbevelingen worden gedaan om deze op te lossen.

De middag is dus onderdeel van het onderzoek en het verslag wordt onderdeel van het eindrapport wat eind februari 2003 aan LNV wordt aangeboden.

Rob Busink (LNV, Directie Natuur) bedankt allereerst alle mensen voor hun bereidwilligheid om naar deze workshop toe te komen en hun kennis in te brengen. Rob geeft aan dat de brief van Staatssecretaris Faber aan de Landelijke Werkgroep Professionele Schaapskuddehouders (LWPS) de belangrijkste reden is geweest om opdracht voor dit onderzoek te geven. Deze brief werd aan de LWPS geschreven nadat in gesprekken aan het licht was gekomen dat particuliere schaapskuddehouders in Nederland problemen hadden met de manier waarop het nieuwe Programma Beheer vanaf 2000 was georganiseerd. Het Programma Beheer bestaat uit twee regelingen: 1) Agrarisch Natuurbeheer, 2) Natuurbeheer. Daarnaast zijn er nog enkele indirecte regelingen aan verbonden.

Erich Rhöse (Voorzitter, LWPS) licht toe wat de redenen waren om met Staatssecretaris Faber overleg te plegen over het nieuwe Programma Beheer.

Nog voordat het Programma Beheer werd ingevoerd waren in april 1999 al door de LWPS in een overleg met LNV de knelpunten van particuliere schaapskuddehouders aan de orde gesteld. Deze werden vooral veroorzaakt doordat er geen aandacht was voor beheer met schapen en al helemaal niet voor geherderd beheer met schaapskuddes. Dit gaf in de praktijk problemen. Met de invoer van het Programma Beheer kwam er nog een probleem bij doordat betaling alleen aan degene werd gedaan die de grondeigenaar was of die een langdurige pachtovereenkomst voor de beheerde grond had. In de praktijk bleek het echter zeer moeilijk voor schaapherders om deze langdurige pachtcontracten af te sluiten waardoor de meesten vergoedingen uit het Programma Beheer misliepen. Deze problemen werden in een brief naar Staatssecretaris Faber beschreven. Op deze eerste brief kwam echter geen reactie. Een tweede brief werd toen door de LWPS gestuurd. Vervolgens werd de LWPS uitgenodigd voor een gesprek met Faber. Daarnaast werden LNV ambtenaren voor bedrijfsbezoeken bij schaapskuddehouders uitgenodigd.

Rob Busink vertelt vervolgens dat het resultaat van het gesprek met staatssecretaris Faber was dat er een brief naar de LWPS is gestuurd waarin twee zaken worden beloofd:

- 1) LNV zal een onderzoek laten uitvoeren waarin onderzocht wordt hoe de financiële situatie van schaapskuddehouders verbeterd kan worden als dit in combinatie gaat met het realiseren van natuurwaarden. Deze toezegging heeft tot de opdracht aan Alterra voor het huidige onderzoek geleid.
- 2) LNV zal in gesprek gaan met pachters om de problemen van schaapherders met toegang tot gronden te bespreken. Deze gesprekken hebben nog niet plaats gehad, maar dit zal nog gebeuren. LNV neemt het standpunt in dat de problemen tussen pachters en verpachters onderling moeten worden opgelost tenzij ecologische belangen op het spel komen te staan

Tot slot geeft Rob aan dat op dit moment het Programma Beheer geëvalueerd wordt. Eind februari 2003 zullen de aanbevelingen hiervoor beschikbaar komen. De conclusies en aanbevelingen van dit onderzoek naar schaapskuddehouders in combinatie met de resultaten van de algemene evaluatie van het Programma Beheer zullen dan gebruikt worden om aanpassingen in het beleid te formuleren en in Brussel voor te leggen.

Na deze inleiding werden de onderzoeksresultaten door Alterra gepresenteerd.

Presentatie voorlopige onderzoeksresultaten

Wim Meulenkamp presenteert een overzicht van de belangrijkste enquêteresultaten (zie presentatie 1). Loek Kuiters geeft een overzicht van de belangrijkste ecologische meerwaarde van gehoeede schaapskuddes (zie presentatie 2).

Berien Elbersen geeft een overzicht van de economische rentabiliteit van schaapskuddes op basis van alle financiële gegevens die door de benaderde schaapskuddehouders werden verstrekt (zie presentatie 3).

Na de 3 presentaties werden alle participanten in vier werkgroepen ingedeeld. Op basis van 4 verschillende opdrachten werd toen in kleine groepen gedurende een uur verder gediscussieerd. De resultaten van deze discussies werden vervolgens door een rapporteur in een afsluitende plenaire sessie gepresenteerd en verder besproken.

Hieronder volgen eerst de verslagen van de 4 werkgroep discussies:

Werkgroep 1

Rob Busink (voorzitter), Nico Bos (rapporteur)

Vooraf

De discussie in de werkgroep was zeer betrokken en gedreven.

Natuurdoeltype: Bos-heideterrein

Ecologische aspecten

Opdracht:

A. Geef aan op welke wijze dit terreintype het best beheerd kan worden met een gescheperde kudde vanuit een ecologisch perspectief (behoud en ontwikkeling natuurwaarden)?

Specificeer:

- omvang kudde (ooien en jaarlijkse aanwas)
- schapenras
- begrazingsregime (uren per dag, frequentie en periode van begrazing heide en andere terreinen)

B. Welke organisaties zouden moeten bijdragen aan het in stand houden van de hier beschreven gescheperde kudde? Benoem de partijen en geef aan voor welke deel zij (financiële) verantwoordelijkheid zouden moeten dragen?

- Denk aan rol van herder, lokale overheden, rijk, lokale recreatie ondernemers en organisaties (Horeca, VVV)

C. Onder welke voorwaarden zouden de bijdrage van de verschillende partijen dan verleend kunnen worden?

Uitkomsten

Ad A.

Algemeen:

Het ecologische doel voor een terrein moet glashelder zijn. De werkgroep vindt uit de vraagstelling niet duidelijk blijken welke natuurdoeltypen precies worden nagestreefd.

Ook vinden de deelnemers de omschrijving van de kwaliteit van het terrein eigenlijk onvoldoende duidelijk om deze vragen te kunnen beantwoorden. In de praktijk maakt het veel uit of de heide vooral vergrast is met Pijpenstrootje of Bochtige smele of wat de voedselrijkdom van de akkers is.

- De omvang van de kudde is afhankelijk van ras en begrazingsdoel. Indien het begrazingsdoel is 'in stand houden', zou de omvang van de kudde naar schatting 375 oeien moeten zijn; indien 'vergrassing terugdringen' het doel is, is een kuddegrootte van 400 tot 500 dieren vereist. Vergrassing van de heide zou mogelijk ook gefaseerd zijn terug te dringen door een kudde van 375 oeien pleksgewijs intensief te laten grazen. Hierbij is er vanuit gegaan dat de 250 ha heide open gehouden moet worden, dan wel dat vergrassing teruggedrongen moet worden; dat de 20 ha cultuurgrond of grasland is dat meebegraasd wordt met de heide, of hooiland is dat verschaald wordt en nabeweid, of akkerreservaat is en wordt nabeweid; het bos wordt niet begraasd. Het merendeel van de deelnemers is van mening dat het open heideterrein zonder begeleidend beheer niet in stand te houden is met schapenbegrazing alleen. Als het meest optimale beheer wordt gezien een combinatie van begrazen, plaggen en opslag van prunus terugdringen. Plaggen om structuur in stand te houden, grazen om heide in stand te houden.
- De keuze voor een bepaald schapenras is streekgebonden. Bij de beantwoording van deze vragen is nu uitgegaan van het Veluws heideschaap.
- Het begrazingsregime is een resultante van sociale, economische en organisatorische factoren; belangrijk is of er sprake is van een kudde met herder van een stichting, een particulier, of een natuurbeschermingsorganisatie. De meningen/mogelijkheden lopen uiteen van 5 tot 7 dagen per week en van 7 tot 10 uur per dag.

Ad B.

Uit de werkgroep komt naar voren dat om de organisaties te identificeren die bij zouden moeten dragen aan het instandhouden van kuddes, het nodig is om functies te onderkennen die door het inzetten van een schaapskudde gediend kunnen worden. Als functies komen naar voren: ecologie, cultuurhistorie, agrobiodiversiteit/genen, recreatie en educatie, waarbij ecologie als voornaamste wordt beschouwd. Als organisaties die zouden moeten bijdragen aan het financieel in stand houden van kuddes worden genoemd: terreineigenaar, eigenaar kudde, gemeente, provincie, rijk en recreatieondernemers. De eerste twee en soms gemeenten omdat ze direct belanghebbenden zijn. De terreineigenaar (soms een gemeente) stelt het beheersdoel voor het terrein dat door gescheperde begrazing bereikt moet worden; men stelt dat de hoofdbelanghebbende zorg zou moeten dragen voor financiering. De eigenaar/herder is ondernemer, financiering hoort tot het ondernemersrisico; kan met opbrengsten uit de kudde ongeveer 1/3 van de kosten voor zijn bedrijf dragen. De drie overheidslagen zijn financieel verantwoordelijk omdat ze op moeten komen voor het algemeen belang. Gemeenten zouden mogelijk bij kunnen dragen met middelen uit toeristenbelasting. Men vindt dat als de rijksoverheid door schapen begraasde heiden in stand wil houden, zij ook een bijdrage zou moeten leveren aan de financiering daarvan. Recreatieondernemers profiteren van schaapskudden, maar de deelnemers zien niet direct concrete aangrijpingspunten om hen mee te laten betalen aan die kudden.

Ad C.

De werkgroep geeft aan dat continuïteit van beheerovereenkomsten en daarmee van financiering de voorwaarde is voor het in stand houden van gescheperde schaapskudden. Als belangrijke aanbeveling wordt meegegeven dat regelgeving vooral stimulerend moet zijn.

Werkgroep 2

Loek Kuiten (voorzitter) & Wim Meulenkamp (rapporteur)

Natuurdoeltype: Natuurlijke graslanden en akkers

Ecologische aspecten

Geef aan voor dit natuurdoeltype:

- Op welke wijze dit terreintype het best beheerd kan worden met een gescheperde kudde vanuit een ecologisch perspectief (behoud en ontwikkeling natuurwaarden)?
- Welke organisaties zouden moeten bijdragen aan het in stand houden van de hier beschreven gescheperde kudde?
- Onder welke voorwaarden zouden de bijdrage van de verschillende partijen dan verleend kunnen worden?

- Beheer:

Veel hangt af van type graslanden, aanwezige natuurwaarden e.d. Maar er van uitgaande dat het graslanden betreft op wat rijkere gronden, zou moeten worden geweid van half maart tot begin oktober (6-7 maanden). Gedurende deze periode een begrazingsdruk hanteren van 8 ooiën per ha, met een graastijd van 10 uur per dag. Dit betekent op jaarbasis 3-4 ooiën per ha. Wanneer oppervlakte grasland 150 ha bedraagt, komt dit neer op een kuddeomvang van 450-600 ooiën.

Een andere benadering die werd genoemd is dat 1/3 van jaarlijkse gewasproductie onbegraasd moet blijven. Dit zou neerkomen op ca. 3 ooiën per ha.

Men gaat er vanuit dat het knelpunt niet in de winterperiode zit. Er is altijd voldoende boerenland (en bereidwillige boeren) om de dieren 's winters voedsel te bieden.

Er worden een paar kanttekeningen gemaakt. Er is een verschil tussen droge en natte jaren. Heeft gevolgen voor de beweidingperiode. Voorkomen van wintergroen gras kan ook beweiding in de winter beïnvloeden. Er kunnen begrazingsgevoelige plant- of diersoorten voorkomen waarbij rekening moet worden gehouden (door terreindelen gedurende een bepaalde periode niet te beweiden). Op dit punt is geen consensus. Er zou niet op individuele soorten gestuurd moeten worden, maar op het systeem.

Regionaal vleesras met goede kudde-eigenschappen komt het meest in aanmerking. Duitse zwartkop wordt genoemd. Dit ras zou decennia geleden ook aan de Nederlandse kant veel gebruikt ras zijn geweest in Limburg (Maasoevers) en langs de Rijn.

Stalperiode vanaf 1 februari tot half maart. Dan moet de kudde ook weg zijn van de agrarische gronden i.v.m. begin van het mest uitrijden.

- Wie moet financieel bijdragen?

Met het bijdragen aan de instandhouding van natuurwaarden wordt een maatschappelijk doel gediend. Hier zou vanuit de maatschappij (rijksoverheid) een financiële vergoeding tegenover moeten staan. Vergoeding op basis van geleverde uren (€30 per uur). Er zou ook werk gemaakt kunnen worden van particuliere donaties, al wordt hier tegenin gebracht dat dit het gevaar van hordes recreanten tot gevolg kan hebben, of allerlei drukte rond de lammerperiode, terwijl men met een kudde van ca. 600 dieren wel iets anders aan zijn hoofd heeft dan goedwillende donateurs te woord te staan.

- Voorwaarden

De overheidsbijdrage kan worden gekoppeld aan Programma Beheer. Vertaling in bedrag per ha. Net als outputfinanciering van de overige pakketten kan de voorwaarde worden gesteld van gerealiseerde natuurdoelen.

Werkgroep 3

Louis Fliervoet (voorzitter) & Friso van der Zee (rapporteur)

Natuurdoeltype: Bos en Heideterrein

Economische aspecten

Geef aan voor dit natuurdoeltype:

- Op welke wijze kan dit terreintype het best beheerd kan worden met een gescheperde kudde vanuit een economisch perspectief waarbij zoveel mogelijk wordt gestreefd naar een voor ecologische waarden optimaal beheer (behoud en ontwikkeling natuurwaarden)?
- Welke organisaties zouden moeten bijdragen aan het in stand houden van de hier beschreven gescheperde kudde?
- Onder welke voorwaarden zouden de bijdrage van de verschillende partijen dan verleend kunnen worden?

Inschatting van de kosten van de beschreven kudde:

Uitgaande van een kudde van 250 – 350 schapen, globale inschatting

Loon schaapsherder €40.000,- per jaar

Aanvullende kosten van veevoer, dierenarts, auto e.d. moeten uit de verkoop van lamsvlees en ooipremies gedekt kunnen worden.

Eventuele tekorten (extra benodigd) komen voort uit

- a) Huisvesting van de schapen. Eenvoudige behuizing ca. €6.000,- per jaar. Dit bedrag is een lage schatting als het gaat om traditionelere cultuurhistorische schuren met rieten dak, waar daarnaast ook hogere verzekeringspremies voor nodig zijn
- b) Mechanisatie (trekker nodig voor veevoer, hooi e.d.) €4.000,- per jaar
- c) Extra personeel nodig tijdens lammertijd

Conclusie: op jaarbasis kost een schaapskudde ca €50.000, waarbij overige en extra kosten wegvallen tegen de opbrengsten van de verkoop van lammeren.

Welke organisaties moeten bijdragen in het in stand houden van de schaapskudde

- a) De terreinbeheerder. Deze is primair verantwoordelijk voor het natuurbeheer en moet het grootste deel van de beheerskosten dragen, mede vanwege de ecologische meerwaarde die een gescheperde kudde heeft t.o.v. jaarrond begrazing. De terreinbeheerder zou hiervoor aanspraak op programma beheer moeten kunnen maken. Er was consensus binnen de werkgroep dat de huidige subsidies voor grasland en heide vanuit programma beheer veel te laag zijn om het beheer naar behoren uit te voeren. Deze basisbedragen gericht op ecologische resultaten moeten dus omhoog en bovendien kan misschien een pluspakket i.v.m. cultuurhistorische meerwaarde toegevoegd worden. Vanuit de kant van de terreinbeheerder zou 80-90% van de kosten betaald worden.
- b) Voor de overige 10-20% kan misschien de recreatie bijdragen. De gemeente kan toeristenbelasting heffen en dit doorsluizen naar de schaapskudde. Punt is dat dit in detail moeilijk te organiseren is.
Ieder gaf intuïtief aan, dat algemeen maatschappelijk belang, cultuurhistorie, zeldzame schapenrassen, landschap (onlosmakelijke verbonden aan heide) en recreatieve aantrekkelijkheid mede als financieringsbronnen benut zouden moeten worden. Alleen de praktische uitwerking ervan deugt nu niet. Er komt niets van terecht en willekeur regeert.

Onder welke voorwaarden zou de bijdrage van de verschillende partijen verleend kunnen worden?

- a) Vanuit programma beheer moet de schaapskudde gewoon natuurrendement opleveren. Gezien de huidige ecologisch wetenschappelijke inzichten hoeft dit weinig in de praktijk problemen op te leveren. Afspraken op basis beheersovereenkomsten, waarin de gewenste resultaten staan omschreven.
- b) Om in aanmerking te komen voor het pluspakket, zou de cultuurhistorische meerwaarde van een schaapskudde structureel zichtbaar moeten zijn. Hier zullen richtlijnen voor opgesteld moeten worden
- c) Recreatie moet redelijkerwijze baat hebben bij aanwezigheid van een schaapskudde

NB

Voor schaapsherders is het niet goed te begrijpen dat begrazing met een schaapskudde niet onder het pakket maatregelen van OBN (Overlevingsplan Bos en Natuur) valt. Hier wordt drukbegrazing eveneens gezien als een instrument om herstel van vergraste heide te bewerkstelligen, naast of zelfs in plaats van plaggen, branden, etc. Misschien kan daar binnen OBN nog eens kritisch naar gekeken worden en kan dit instrument opgenomen worden in de ter beschikkingstaande te subsidiëren maatregelen.

Werkgroep 4

Peter Smeets (voorzitter) en Berien Elbersen (rapporteur)

Natuurdoeltype: Akkers en graslanden

Economische aspecten

Geef aan voor dit natuurdoeltype:

- Op welke wijze kan dit terreintype het best beheerd kan worden met een gescheperde kudde vanuit een economisch perspectief waarbij zoveel mogelijk wordt gestreefd naar een voor ecologische waarden optimaal beheer (behoud en ontwikkeling natuurwaarden)?
- Welke organisaties zouden moeten bijdragen aan het in stand houden van de hier beschreven gescheperde kudde?
- Onder welke voorwaarden zouden de bijdrage van de verschillende partijen dan verleend kunnen worden?

Voordat over de specifieke discussieopdracht wordt gesproken worden eerst een aantal 'open deuren' ten aanzien van beheer met gescheperde kuddes besproken.

Ten eerste wordt het als algemeen bekend verondersteld dat aan beheer met gescheperde schaapskuddes een duidelijke ecologische meerwaarde is verbonden. Een van de redenen hiervoor is de optimalere zaadverspreiding door gescheperde kuddes. Toch blijkt dat er weinig harde wetenschappelijke bewijzen zijn die de ecologische meerwaarde van gescheperd schaapskuddebeheer aantonen. Dit is jammer want er is al veel onderzoeksmateriaal verzameld voor verschillende gebieden waar met gescheperde kuddes is beheerd. Bovendien hebben herders en natuurbeherende instanties veel kennis en monitoring gegevens in huis. Probleem is echter dat er niet voldoende uitwisseling is van kennis en informatie tussen herders, natuurbeherende instanties en onderzoekers. Hierdoor is het monitoring materiaal en de kennis nooit systematisch op een rijtje gezet en al helemaal niet gebruikt om beleid mee te onderbouwen. Bovendien wordt gesignaleerd door verschillende aanwezige herders dat in hun praktijk de communicatie tussen terreinbeheerders en schaapsherders over begrazingspraktijk slecht is. Vaak is het voor de herder niet duidelijk welk ecologisch doel precies moet worden gerealiseerd. De communicatie hierover moet dus zeker verbeteren.

Ten tweede wordt aangegeven dat veel terreinbeherende organisaties sneller kiezen voor inzet van grote grazers. Dit wordt vooral veroorzaakt door financiële overwegingen. Grote grazers, zeker als het runderen van boeren in de omgeving betreft, kosten minder of leveren zelfs extra inkomsten op aangezien de boeren vaak voor gebruik van natuurlijke grasgrond betalen. De stap naar het betalen van een schaapskuddehouder voor gescheperd beheer is daardoor groot omdat het in de eerste instanties meer geld zal kosten. Vanuit een economisch perspectief is de voorkeur voor runderbegrazing logisch, maar vanuit een ecologisch perspectief zou de ecologische meerwaarde van begrazing met schaapskuddes in bepaalde terreinen zwaarder moeten wegen. In de praktijk gebeurt dit volgens de aanwezige herders veel te weinig.

Wel wordt aangegeven dat er in de laatste jaren in veel Nederlandse regio's naar alternatieven voor runderbegrazing moet worden gezocht. Dit komt doordat óf boeren geen interesse hebben in het gebruik van natuurlijke grasgronden omdat ze dit land toch niet in hun MINAS boekhouding kunnen opnemen, óf doordat het aantal boeren en daarmee hoeveelheid jongvee afneemt, waardoor er minder vraag is naar natuurlijke grasgronden. Door beide ontwikkelingen moeten natuurbeherende instanties naar alternatieve beheermaatregelen zoeken en komt er daardoor wel meer ruimte voor begrazing met (gescheperde) schaapskuddes.

Ten derde wordt aangegeven dat schaapherders liever met gemeenten en provincies contracten afsluiten omdat deze beter betalen en ook flexibeler met hun geldmiddelen kunnen omgaan. Terreinbeherende instanties zitten aan allerlei regels en geldpotjes vast. Staatsbosbeheer kan bijvoorbeeld veel geld uitgeven aan materieel, rasters en gebouwen terwijl ze maar een relatief kleine en eindige hoeveelheid geld aan beheer kunnen uitgeven. Kiezen ze voor beheer met een gescheperde kudde dan betekent dit vaak dat al het beheergeld hieraan opgaat en aanvullende beheermaatregelen kunnen dan niet betaald worden.

Ten vierde blijkt dat alle aanwezigen het goed vinden dat je in Programma Beheer op doeltypen wordt afgerekend. Voor schaapherders biedt dit de mogelijkheid te laten zien welke kwaliteit ze kunnen leveren. Goede herders zullen hier altijd beter van worden.

Ten vijfde wordt geconstateerd dat er verschillen tussen Nederlandse regio's zijn in de wijze waarop met beheersgelden wordt opgegaan. Zo blijkt de provincie Limburg terreinbeherende instanties aanvullende betalingen verstrekt bij het voorkomen van zeldzame soorten.

- Meest optimale beheer vanuit ecologisch en economisch perspectief

Een optimaal ecologisch beheer met een gescheperde schaapskudde gaat niet samen met een optimaal economische organisatie. Dit heeft een aantal redenen:

- 1) Wil men meer inkomsten uit een kudde halen dan zal men meer lammeren per ooi moeten produceren. Dit kan alleen als schapen meer bijvoeding zouden krijgen en op betere graslanden zouden grazen. Bij natuurbeheer gaat het juist om begrazing van schrale natuurlijke graslanden en heidevelden. Bovendien kan een dergelijke begrazing alleen worden uitgevoerd met traditionele schapenrassen die goed aan schrale omstandigheden zijn aangepast maar ook minder productief zijn.
- 2) Natuurlijk beheer met gescheperde schaapskuddes betekent dat men veel uren buiten moet lopen met de kudde, gemiddeld 8 tot 10 uur per dag en dan 7 dagen per week. Men moet dus heel veel uren werken waar men niet voor wordt betaald. Als men zich aan een CAO arbeidsorganisatie wil houden zou men 2 herders per kudde moeten hebben. De inkomsten uit een kudde zijn hiervoor op dit moment echter veel te laag.
- 3) Er zijn belangrijke verschillen tussen particuliere en stichtingskuddes. Bij stichtingen worden meer inkomsten uit subsidies gehaald omdat meer aandacht is voor de cultuurhistorische en recreatieve waarde. Particuliere kuddes moeten juist een groter deel van hun inkomen uit de markt halen.

Conclusie is dat er een evenwicht moet worden gevonden tussen wat ecologisch en wat economisch optimaal is. Een aantal algemene conclusies werden getrokken:

- Herder moet in de eerste instantie natuur- en/of landschapsbeheerder zijn.
- Herder moet zijn natuurbeherende kunde uitdragen/'verkopen' door te communiceren over wat hij/zij doet en goede kwaliteit te leveren.
- Herder moet proberen grondbeheercontracten met verschillende organisaties tegelijk af te sluiten waardoor geen eenzijdige economische afhankelijkheid ontstaat.
- Herder moet ondernemer zijn en dus zijn producten 'naar waarde moet proberen te brengen'. Dit betekent dat hij/zij bij verkoop moet proberen de meerwaarde van een natuurproduct betaald te krijgen.

Belangrijkste eindconclusies van werkgroep discussie waren:

- 1) Er moet meer overleg en communicatie komen tussen herders, terreinbeheerders en andere terreineigenaren.
- 2) Er moet naar organisatorische mengvormen worden gezocht waarin de kunde van particuliere ondernemers om meer geld voor hun producten te krijgen en het vermogen van stichtingen om toegang tot subsidies te krijgen kan worden verenigd.
- 3) Kwaliteit in natuurdoelen moet door alle partijen gerealiseerd worden, maar die doelen moeten ook goed gemonitord worden.
- 4) De herders moeten zoveel mogelijk diversiteit in doelen en contracten realiseren.
- 5) Beheer met schaapskuddes moet plaatsvinden in voldoende grote terreinen waarin verschillende habitats (hei en akkers) met elkaar verbonden worden. Natuurbeheer staat voorop maar moet gecombineerd worden met landschapsbeheer.

Afsluitende plenaire discussie

o.l.v. Peter Smeets

- FINANCIERING SCHAAPSKUDDES VANUIT TERREINBEHEER

Schaapskuddes inscharen bij het terreinbeheer is gewoon loonwerk. Moet worden uitgevoerd tegen betaling. De laatste tijd is het inzetten van runderen in de mode gekomen. Van belang is dat inscharen van zogenaamde grote grazers neveninkomsten genereert. Dit telt bij veel terreinbeheerders zwaar. Er wordt geen afweging gemaakt vanuit ecologisch gezien meest optimale beheer. Beheerders zijn wel bereid kosten te maken voor het leasen van Hooglanders e.d.. Maar betalen voor schaapskuddes is ander verhaal.

- Educatie

Natuurorganisaties hebben bijscholing nodig. Ze weten niet altijd precies waar ze mee bezig zijn. Wetenschappers houden zich wel bezig met pastorale systemen zoals die in ons omringende landen nog bestaan, maar hebben een blinde vlek voor pastorale systemen in eigen land.

Natuurmonumenten is al jaren bezig met omscholing. In het onderwijs wordt weinig of geen aandacht besteed aan begrazing van natuurterreinen. Gevolg is dat bij de aanstelling van jonge medewerkers er vanuit de organisatie t.a.v. begrazingsbeheer bij nul moet worden begonnen.

Ook binnen kring van herders is er gebrek aan vakkennis. Er zou een opleiding voor herders moeten worden georganiseerd. Er zou veel meer tussen herders onderling gecommuniceerd moeten worden en tussen herders en terreinbeheerders.

- Financieringsbronnen

Het zou voor wetenschappers makkelijk zijn uit te leggen dat er nu in een kringetje wordt gelopen. Per definitie wordt gekozen voor onrendabele schrale rassen met een lage vruchtbaarheid. Als een herder gaat werken voor het natuurbeheer mist hij dus 1 lam per ooi. Bij een kudde van 600 dieren gaat het dan al snel om grote bedragen in de orde van een ton per jaar. Er wordt ook opgemerkt dat het niet de wetenschappers zouden moeten zijn die dit punt aankaarten.

Op deze bijeenkomst moeten we niet weer het wiel gaan uitvinden. Het is duidelijk dat beheer met gescheperde kuddes een ecologische meerwaarde heeft. Het wordt tijd dat nu iemand de verantwoordelijkheid neemt om de positie van schaapskuddehouders te verbeteren.

Er moeten andere pakketten worden ingevoerd bij Programma Beheer. Wanneer bepaalde herstelmaatregel moet worden uitgevoerd in kader van OBN, is er altijd heel veel geld beschikbaar. De overheid werkt deze scheefgroei in de hand. Er is zelfs sprake van concurrentievervalsing doordat betaling voor maatregelen als maaien, plaggen, branden etc. wel door OBN betaald worden terwijl voor een veel subtieler en traditioneel beheer met gescheperde schaapskudde geen aparte overheidsvergoeding bestaat. Nota bene wordt in het Handboek Natuurdoeltypen bij het beheer van de heide gesteld dat een gescheperde kudde de beste methode is.

Overigens is het zo dat ook als een schaapsherder directe subsidie krijgt uit het programma Beheer voor alle gronden die hij beheert dan voldoet deze nog steeds niet om het exploitatietekort inclusief de loonkosten voor de herder aan te vullen. Aanvullende inkomsten zijn altijd nodig. Het is echter ook de vraag in hoeverre er aanvullend geld uit de markt gehaald kan worden, bijvoorbeeld via recreatie. De mogelijkheid voor fondsvorming op regionaal of gebiedsniveau wordt geopperd.

Realisatie van natuurdoelen is maatschappelijk doel. De schaapskuddehouders realiseren dit doel en doen dus werk voor de overheid. De kuddes moeten maximaal worden ingezet voor natuurdoelen. Daar hoort een vergoeding tegenover te staan van €30 per uur conform het CAO van een loonwerker in de bos- en landbouw.

- Conclusies (van voorzitter)

Men komt steeds uit op de economische vraag. Kennelijk staat de ecologische meerwaarde niet ter discussie. Maar wordt alle ervaring die er is in voldoende mate naar buiten gecommuniceerd? Deze bijeenkomst is op zich al waardevol door het feit dat er in gezamenlijkheid iets wordt geconstateerd (*common fact finding*). Deze kennis moet expliciet in gezamenlijke acties worden omgezet. Daarbij kan uit de verschillende werelden (beleid, beheer, kuddehouders, onderzoek) het beste worden gecombineerd. Maar dit heeft wel tijd nodig.

Er is geconstateerd dat er meer aandacht moet worden besteed aan onderwijs en scholing. Dit is investering in de toekomst. Dit punt gaat ook de wetenschappers aan. Er zit een blinde vlek m.b.t. pastorale systemen binnen eigen landsgrenzen. Wetenschap heeft daarin te leren.

M.b.t. economische problematiek bestaat er het gevaar voor een zwart gat! Het beleid moet...zus en zo...Maar we moeten tegelijkertijd constateren dat er binnen ons democratische systeem niets zo veranderlijk is als het beleid. Dat varieert continu. Dan is men heel kwetsbaar wanneer dat het enige is waarop men zich richt. Er zou in een veel bredere kring gezocht moeten worden naar geld. De sleutel hierbij is combineren en innoveren. Combineren van kennis, overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke groeperingen en burgers. Dit sluit goed aan bij de nieuwe vormen van landschapsbeheer die aan het ontstaan zijn.

Bijlage 7 Overzicht geïnterviewde herders

Erich Rhöse	Schapenhouderij Erich Rhöse	Particulier
Sjaar van Beek	De Wassum Landschapsbeheer	Particulier
Ger Lardinois	Schaapskooi Mergelland	Particulier
Albert Koopman	Stichting schaapskudde balloerveld	Particulier
Luuk Bos	Schaapskudde Bargerveen	Particulier
Aafke Achterhof en Chris Grinwis	Maatschap Grinwis/Achterhof	Particulier
A van Mierlo	V.O.F schaapskudde Leende	Particulier
C.J. Siegenthaler	Schijndelse schaapskudde	Particulier
Eric Verstappen	De Grazerie	Particulier
Jan Klomp	Schaapskudde West-Zeeuwsvlaanderen	Particulier
Klaas Jan van der Kolck	Stichting Zeeuwse Schaapskudde	Stichting
Kees Kromhout	Stichting Kempisch Heideschaap	Stichting
Martine Otten	Stichting Rhedense Schaapskudde	Stichting
Jelle Kootstra	Stichting Holtingerkudde	Stichting
Paul Mos	Schaapskooi Ruinen	Stichting
Lammert Niessing	Stichting schaapskudde Epe/Heerde	Stichting
Annelies van Nieukerken	Stichting schaapskudde Westerbork	Stichting
Henk Brandhof	Stichting Edese schaapskudde	Stichting
Pjotr Labijt	Schaapskudde Brunsummerheide	NM
Els Jetten	Schaapskudde Pietersberg	NM
Johan Coelingh	Schaapskudde Achter't Zaad	NM
Tjitse Terpstra	Schaapskudde Drents landschap	Drents landschap
Agnes Kiemel	Schaapskudde Loenen	Gelders landschap
Teun Heuver	Schaapskudde Lemelerberg	Overijssels Landschap
Maarten Willem Volkers	Schaapskudde Wierdenseveld	Overijssels Landschap
Willy Bouwmeester	Schaapskudde Hoog Buurlo	SBB